

En temps
dels visigots
al territori
de València

En temps dels visigots al territori de València

MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

Del 18 de desembre de 2019 al 28 de juny de 2020

Organitza:

Hi col·laboren:

AJUNTAMENT DE VALÈNCIA

AJUNTAMENT de
RIBA-ROJA DE TÚRIA

Ajuntament de Liria

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President

Antoni Francesc Gaspar Ramos

Diputat de Cultura

Xavier Rius i Torres

MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

Directora

María Jesús de Pedro Michó

Cap Unitat de Difusió, Didàctica i Exposicions

Santiago Grau Gadea

EXPOSICIÓ

Comissaris

Esperança Huguet Enguita
Josep María Macias Solé
Albert Vicent Ribera i Lacomba

Assessorament científic

Miquel Rosselló Mesquida

Projecte museogràfic

Miguel Ángel Navarrete Santana
Francesc Chiner Vives

Coordinació tècnica

Santiago Grau Gadea
Eva Ferraz García

Coordinació muntatge

Francesc Chiner Vives
Isabel Carbó Dolz

Disseny gràfic

Espirelius

Restauració materials arqueològics

Trinidad Pasíes Oviedo, Ramon Canal Roca, Ester Antón García, Noel Ginés Salas Fariñas, Francesca d'Aniello, Betlem Martínez, Raquel Santamaría

Reproduccions peces arqueològiques

Arca Arqueologia y Patrimonio

Dibuixos

Pilar Mas Hurtuna

Programa didàctic

Laura Fortea Cervera
Eva Ripollés Adelantado
Aurora Bellver Jiménez

Difusió i xarxes socials

Begonya Soler Mayor
Francisco Pavón Tudela

Gestió administrativa

Remedios Cardona Soler
Ana Beltrán Olmos
Cristina Richarte Martínez

Disseny cartell i material de difusió

Espirelius

Impressió material de difusió

Impremta Provincial de la Diputació de València

Traducció i correcció texts sala al valencià i castellà

Joaquim Abarca Pérez

Traducció texts sala a l'anglès

Michael Maudsley

Traducció textos sala a l'italià

Centro G. Leopardi

Fons exposats

Diputació de València, Museu de Prehistòria de València
Ajuntament de València, Secció d'Investigació Arqueològica Municipal-SIAM
Ajuntament de Riba-Roja de Túria, Museu Visigot de Pla de Nadal-MuPLA
Ajuntament de Lliria, Museu Arqueològic de Lliria-MALL

Imatges

Arxiu Equip Horta Vella. Universitat de València; Arxiu Equip València la Vella. Institut Català d'Arqueologia Clàssica; Arxiu SIAM. Ajuntament de València; Arxiu SIP. Museu de Prehistòria de València; Biblioteca del Museu de Prehistòria de València; Arxiu Institut Català d'Arqueologia Clàssica; Albert Ribera; Isabel Escrivà; Arquitectura Virtual; Archivo del Senado. Patrimonio Histórico-Artístico del Senado; Archivo Fotográfico Museo Nacional del Prado; Biblioteca Nacional de España; Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial. Patrimonio Nacional; Museo d'Arqueologia de Catalunya-MAC. Barcelona; Museo Arqueológico Municipal de Cartagena; Museo Lázaro Galdiano. Madrid; Musée Paul Valéry. Sète, Francia; Subdelegació del Govern Palau Montaner, Barcelona; Museo Nacional Thyssen-Bornemisza, Madrid; Antonello Dellanotte. Fotógrafo; Rafael de Luís Casademunt. Fotógrafo

Muntatge i execució producció

Patrimonio Inteligente S.L. amb la col·laboració de Carpintería Hnos. del Toro

Transport

Quadre S.L.

Assegurances

Allianz

Organització i producció

Diputació de València, Museu de Prehistòria de València

Amb la col·laboració institucional

Ajuntament de València
Ajuntament de Riba-Roja de Túria
Ajuntament de Lliria
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Amb la col·laboració personal

Vicent Escrivà (SIAM); Mercedes González (SIAM); Vicent Lerma (SIAM); Pepa Pascual (SIAM); Patricia Planells (MuPLA); Diana P. Ramos (MuPLA); Cristina Silvestre (MuPLA); Xavier Vidal (Ajuntament de Lliria)

CATÀLEG

Coordinadors edició

Esperança Huguet Enguita
Albert Vicent Ribera i Lacomba

Autors

JM. de Antonio; J. Botella; J.M. Burriel; O. Caldés; M. Castro; P. Diarte; A. Espinosa; C. Godoy; A. Guilabert; S. Gutiérrez; F.J. Heras; E. Huguet; T. Hurtado; J. L. Jiménez; JM. Macias; A. Marcos; J. Morin; L. Olmo; J. Ortega; R. Pérez; R. Pliego; A. Ramón; A. Ribera; M. Riera; F. Rodríguez; AM. Ronda; M. Rosselló; D. Ruiz; I. M. Sánchez; M. Tendo; J. Vizcaino

Disseny catàleg

Espirelius

Traducció i correcció catàleg al valencià i castellà

Joaquim Abarca Pérez

Traducció a l'anglès

Route 66 idiomas

Imatges

© SIP, © SIAM, © Universitat de València, © Institut Català d'Arqueologia Clàssica, © Patrimonio Nacional, © Patrimonio Histórico-Artístico del Senado, © Museo Lázaro Galdiano. Madrid, © Biblioteca Nacional de España, © Musée Paul Valéry, © Archivo Fotográfico Museo Nacional del Prado, © Museo d'Arqueologia de Catalunya, © Museo Arqueológico Municipal de Cartagena, © Subdelegació del Govern Palau Montaner, Barcelona, © Museo Nacional Thyssen-Bornemisza. Madrid, © Antonello Dellanotte, © Rafael de Luís Casademunt

Impressió catàleg

Gràfiques Vimar

Edita

Museu de Prehistòria de València
Diputació de València

© del text: els autors

© de les imatges: els autors
o institucions propietàries

© de l'edició: Diputació de València.
Museu de Prehistòria, 2019

ISBN: 978-84-7795-838-3
DL: V-3665-2019

Agraïments

Llorenç Alapont; Joaquin Botella, Josep Burriel; Òscar Caldés; Paco Fababuj; Empar Juan; Alexandre Mateu

ÍNDIX

- 7 Pròleg
- 11 Introducció
- 15 Les migracions germàniques a *Hispania*
F. J. Heras
- 21 La diàspora dels visigots
A. Ribera
- 29 Els visigots davant l'espill de la història
C. Godoy
- Les ciutats del regne visigòtic**
- 35 Toledo: la ciutat del rei
J. Morin, I. M. Sánchez
- 45 La fundació d'una nova ciutat: *Reccopolis*
P. Diarte, M. Castro, L. Olmo
- 51 Les ciutats visigodes del nord-est peninsular
J. M. Macias
- Valentia* i el seu territori en els segles v i vi**
- 59 El final del món romà a *Valentia*
A. Ribera, I. Escrivà
- 67 *Valentia*: ciutat episcopal
A. Ribera, M. Rosselló

- 77 Les fases tardoromana i visigòtica de la vil·la de l'Horta Vella (Bétera, València)
J. M. Burriel, J. L. Jiménez, M. Rosselló
- 83 El monestir de Punta de l'Illa de Cullera (València)
M. Rosselló

La integració de *Valentia* i el seu entorn al regne visigòtic

- 89 *Valentia*: ciutat de frontera (550-624)
A. Ribera
- 97 València la Vella. Un jaciment encara per descobrir
E. Huguet, J. M. Macias, A. Ribera, F. Rodríguez i M. Rosselló
- 105 Les monedes del jaciment visigòtic de València la Vella (Riba-roja de Túria, València)
O. Caldés
- 111 Monedes en ús en l'Antiguitat tardana a l'entorn pròxim de *Valentia*.
La moneda en l'àmbit visigòtic
T. Hurtado
- 119 El vidre en època visigoda
A. Ramón
- 125 Evidències funeràries rurals al *territorium* de *Valentia* entre els segles VI i VII dC
J. Botella
- 133 El Tolmo de Minateda: de Senable a Teodomir
S. Gutiérrez

Al sud i a l'est, l'altre costat de la frontera

- 141 *Ilici* i l'evolució territorial entre els segles VI i VII
A. Guilabert, A. M. Ronda, M. Tendero
- 149 El territori d'*Allon*
A. Espinosa, D. Ruiz, A. Marcos

- 155 *Carthago Spartaria*, una plaça forta bizantina
J. Vizcaino
- 165 Les Illes Balears dels segles v a viii dC.
Algunes noves dades aportades per l'arqueologia del segle XXI
M. Riera

El nord també existeix

- 171 L'edifici visigòtic dels Casals del Mas de Sabater, Morella, els Ports (Castelló)
J. M. de Antonio, R. Pérez

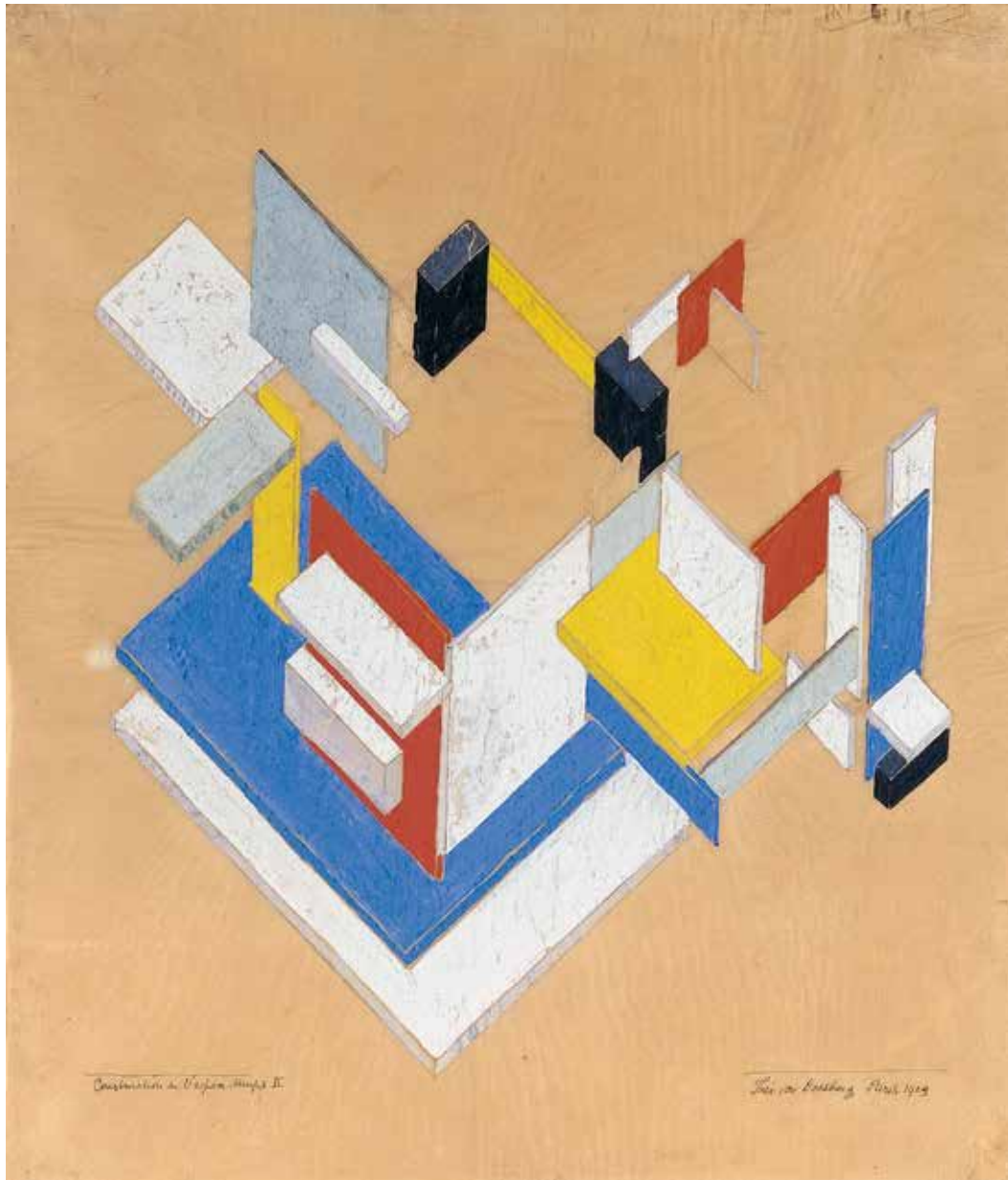
La vida quotidiana

- 177 Economia productiva, societat i comerç
E. Huguet, J. M. Macias, F. Rodríguez, M. Rosselló
- 185 La moneda al regne visigòtic
R. Pliego
- 195 Les seques visigodes del territori de València
A. Ribera

Teodomir i el palau de Pla de Nadal. El final d'un món

- 203 El dux Teodomir i el seu temps
A. Ribera, M. Rosselló
- 213 Pla de Nadal (Riba-roja de Túria), palau de Teodomir
A. Ribera, M. Rosselló
- 221 Diverses esferes, diverses dinàmiques.
La transformació de València i la seua regió durant el segle VIII
J. Ortega

- 230 **Referències bibliogràfiques**

PRÒLEG

Maria Jesús de Pedro Michó

Directora de Museu Valencià de Prehistòria

Les vicissituds entorn de la creació del Servei d'Investigació Prehistòrica i del seu Museu de Prehistòria, el 1927, configuren un relat de sobra conegut. És oportú recordar, no obstant això, com els primers anys de vida de la Institució es van centrar a acréixer les col·leccions de Prehistòria i Cultura Ibèrica en detriment d'altres actuacions dedicades al món clàssic. Així, les primeres excavacions van tindre lloc a coves paleolítiques i neolítiques, a poblats de l'Edat del Bronze i a les ciutats ibèriques, mentre els jaciments romans i tardoromans a penes eren objecte d'intervenció. A pesar d'això, l'arqueologia clàssica ha gaudit sempre d'atenció per part de la Institució i un prova en són els nombrosos conjunts materials inventariats i catalogats, i el volum de publicacions dedicades al tema.

D'altra banda, al llarg dels anys, la successió de troballes casuals, donacions, materials procedents de prospecció, a més d'excavacions i d'alguna compra, ha anat consolidant la formació d'una important col·lecció d'arqueologia clàssica el contingut de la qual inclou els

materials procedents de determinats jaciments d'època tardana com els Xarcons de Montserrat i la Falquia de Beneixida; o els de les excavacions del Romaní a Sollana, dirigides per Domingo Fletcher i Enrique Pla el 1952, i de Punta de l'Illa de Cullera, dirigides per Miquel Tarradell, D. Fletcher i E. Pla el 1955-1957 i 1966; les primeres excavacions de València la Vella, entre 1978 i 1980, a càrrec de Gerardo Pereira i Carmen Aranegui, i les del Pla de Nadal dirigides per Empar Juan.

El 2003, amb l'obertura al públic de les sales de Món Romà i Visigot, el Museu de Prehistòria va culminar la realització d'un projecte d'ampliació i remodelació de les dites sales que atorgava un major espai expositiu, una nova arquitectura interior, recursos didàctics adequats i noves tecnologies, tot a fi d'actualitzar i posar en valor aquelles col·leccions d'arqueologia clàssica que formaven part dels fons del Museu però que, potser, no havien sigut convenientment presentades. Sobretot, en el cas de determinats jaciments d'època visigoda, assentaments privilegiats i característics d'aquest període com el monestir de Punta de l'Illa, el *castrum* fortificat de València la Vella i la vil·la àulica del Pla de Nadal.

<1 Theo van (Emil Marie Küpper) Doesburg,
Construcción espaciotemporal II, 1924.

© Museo Nacional Thyssen-Bornemisza, Madrid.

L'arqueologia romana i visigoda ha vist gradualment incrementada la seua presència en la vida quotidiana del Museu de Prehistòria: les excavacions a Horta Vella, Bétera, dirigides per Josep Burriel i José Luis Jiménez; el reinici de les campanyes a València la Vella, a Riba-roja de Túria, dirigides per Albert Ribera, Miquel Rosselló i Esperança Huguet; a més dels conjunts materials recuperats als jaciments de Lliria, *Valentia*, etc., han creat un nou escenari en què els visigots mereixen ser els protagonistes.

Així, al desembre de 2017, l'equip d'investigadors a càrrec de les excavacions de València la Vella ens va presentar una interessant proposta per a la realització, al Museu de Prehistòria, d'un projecte expositiu sobre el món visigot. Projecte en què s'exposa amb claredat de quina manera en els últims anys l'arqueologia visigòtica ha tingut un impuls espectacular i un paper decisiu per al coneixement d'aquest període a terres valencianes, i com un minuciós treball d'estudi i, en alguns casos, de reinterpretació permet presentar en l'actualitat noves propostes de restitució arquitectònica d'edificis com la catedral d'època visigoda de *Valentia*, el palau de Pla de Nadal, o el conjunt fortificat de València la Vella, la recent excavació de la qual enllaça amb els pioners treballs del S.I.P.

Motius més que suficients perquè el Museu de Prehistòria acceptara la dita proposta expositiva i començara la producció i presentació d'aquesta a les sales d'exposició temporal.

«Els temps dels visigots al territori de València» és una exposició temporal, de producció pròpia, que presenta prop d'un centenar d'objectes recuperats dels jaciments

arqueològics visigots més emblemàtics del territori de València, l'objectiu de la qual és aportar una perspectiva actualitzada sobre aquesta època, sovint considerada fosca, mitjançant el rigorós treball realitzat pels professionals de l'arqueologia al llarg del temps i l'esforç de síntesi històrica realitzat pels comissaris: E. Huguet, Josep Maria Macias i A. Ribera.

El plantejament museogràfic de l'exposició ha sigut desenrotllat per l'equip d'exposicions del Museu, amb la inestimable contribució de l'arquitecte Miguel Ángel Navarrete Santana, i pretén escapar de les il·luminacions tènues i els colors apagats, que sovint trobem en la correcta, però sòbria, museografia arqueològica.

En l'espai introductor, que actua com a antesala, el discurs expositiu s'inicia amb un esbós de la visió que la història moderna i contemporània ha elaborat del món visigot, que inclou la representació d'aquest per la cultura popular. També s'exposa una imatge extreta d'un còdex altmedieval, que mostra com els visigots es referien a si mateixos. Aquestes dues perspectives, que fan insistència en la contraposició entre l'autorrepresentació d'una societat i la visió d'aquesta des del present, són les que ens proporcionen els elements cromàtics que donen forma a l'exposició.

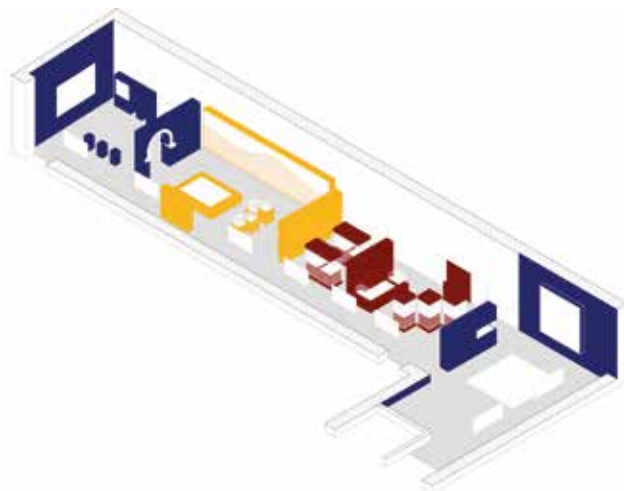
La proposta expositiva està basada en una síntesi de les paletes de colors plans (grocs, rojos, verds i blaus, entre altres) amb els colors primaris empleats en el segle xx per moviments artístics com el neoplasticismo. Aquest llenguatge es conjuga amb plans i volums de tres colors (roig bordeus, blau cobalt i groc ocre) sobre fons blanc i línies negres de contorn. Cada color s'identifica amb un

àmbit o subàmbit de l'exposició, dotant d'ordre i estructura el discurs expositiu.

Per a la Presentació triem la penombra del blau cobalt. Aquest primer espai té una il·luminació més tènue que destaca la imatge retroil·luminada del còdex visigot mencionat i el rètol amb el títol de l'exposició. Aquesta part s'inicia amb l'audiovisual *Quins van ser els visigots*, una vitrina-mur amb peces emblemàtiques i un vinil sobre el sòl, que mostra un mapa de la migració d'aquest poble en la seua diàspora fins a la península Ibèrica.

Els àmbits dos i tres, que corresponen a El món urbà i La vida quotidiana, estan unificats en el color granat. Les peces ací exposades ens parlen especialment de la ciutat episcopal de *Valentia*, de la seua economia i comerç, i per això és un espai bigarrat i tortuós en destaca una estructura especial que representa una tomba col·lectiva de la coneguda cripta de Sant Vicent i un interactiu sobre el conjunt monumental de la *Valentia* visigoda.

L'últim àmbit, denominat *Territorium*, es divideix en dues parts que corresponen a dos colors. En el primer espai, més diàfan, es presenten tres jaciments: el monestir de Punta de l'Illa, l'assentament murallat de València la Vella i la vil·la rural d'Horta Vella. Cadascú representa un estil de vida ben definit per les seues peces arqueològiques: els objectes de culte, l'acumulació de riqueses i poder, i el treball rural. En aquesta part es destaquen les imponents muralles de l'assentament de València la Vella amb una gran lona retroil·luminada lateral. Els tons d'aquesta imatge són terrosos i, per a harmonitzar amb la resta d'elements de la sala, s'ha triat el color groc ocre. La segona part de l'àmbit de *Territorium*, més tancada,

Vista axonòmica del projecte museogràfic, de Miguel Ángel Navarrete, 2019.

correspon a l'edifici palatí de Pla de Nadal, en què es mostren peces d'arquitectura i arts decoratives. En aquest espai es tanca el cercle tornant al color blau cobalt del principi; a ell s'accedeix a través de la recreació d'un arc visigot des del que projectem com a conclusió l'audiovisual *Territorium*. L'exposició finalitza amb una frase retolada en àrab que posa fi al món visigot i que ens connecta amb l'alba de la cultura islàmica a les nostres terres.

INTRODUCCIÓ

Esperança Huguet, Josep Maria Macias, Albert V. Ribera

Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

La recerca de la història i la cultura visigoda és una tasca apassionant. Els visigots, sense ser-ne conscients, van viure una etapa de transició absoluta. Van ser els protagonistes d'un període frontissa en què encara es manifestaren moltes reminiscències de la cultura clàssica, molt arrelada al País Valencià, amb nombrosos elements innovadors procedents del món germànic i també del romà oriental. Sense conèixer els visigots, no podem calibrar el procés d'implantació del món musulmà ni entendre la gènesi dels temps feudals a les nostres terres.

Dit això, cal assenyalar la particular evolució del tractament i la percepció socials sobre els visigots, que han anat canviant en les últimes dècades a recer de les línies polítiques preponderants en cada moment. En la postguerra, era obligatori que els nostres pares aprengueren de memòria de la llista dels trenta-tres reis gots sota la

ferma disciplina de l'educació franquista. Un de nosaltres, el major, recorda que encara li ho preguntaren, això sí, només els del període catòlic, en un curs de promoció interna... a la mili!

La monarquia visigoda s'entenia com un preludi de l'«*Una, Grande y Libre*», sota un comandament únic totpoderós. En canvi, per als nostres fills, els visigots no són més que unes poques pàgines en els llibres de text, sense cap connexió amb l'actualitat, i que resten molt lluny del seu món. A la mateixa vegada, els visigots s'identificaven amb la decadència d'un classicisme sobrevalorat.

Probablement, l'esvaniment dels visigots de la cultura actual ve agreujat per la seua breu situació intermèdia entre les dues grans i esplendoroses cultures que l'emmarquen: la romana i l'andalusina. Ambdues s'assentaren i es desenvoluparen al nostre territori amb fermesa al voltant de cinc-cents anys, mentre que els visigots hi governaren poc més de dos-cents anys. La seua va ser una petjada menys intensa i, com que la investigació

Columneta del palau de Pla de Nadal. Foto: Rafael de Luis.

arqueològica ha tingut més preferència per altres períodes històrics, ha passat més desapercebuda.

Així doncs, mentre la societat en general i els nous plans d'estudis en particular, oblidaven aquells reis, no tan bàrbars, que vingueren del nord, les excavacions arqueològiques anaven recuperant, de mica en mica, noves troballes a les ciutats i al camp. En aquest context, en els darrers quaranta anys, el territori de *Valentia*, especialment al terme de Riba-roja de Túria, ha estat un dels més prolífics, de tal manera que ja es pot reconèixer el període visigòtic com un temps amb personalitat pròpia.

Al País Valencià s'han descobert nous jaciments i s'han reestudiat altres coneguts que mostren una realitat social i territorial cada vegada més complexa: al nord, els Casals del Mas de Sabater (Morella, Castelló); al centre, Horta Vella (Bétera, València), València la Vella i Pla de Nadal (Riba-roja de Túria, València), el grup episcopal i les troballes del circ de *Valentia*, Senda de l'Horteta (Alcàsser, València), Punta de l'Illa i el *Portus Sucronensis* (Cullera, València); al sud, en què, durant un període, devien ser els dominis de l'Imperi romà d'Orient, el Monastil (Elda, Alacant), *Allon* (la Vila Joiosa, Alacant), *Ilici* (Elx, Alacant), el *Portus Ilicitanus*, (Santa Pola, Alacant) i *Aurariola* (Oriola, Alacant) entre altres.

L'aportació de tots aquests jaciments ha fet, en el termini de quaranta anys, que l'etapa tardoantiga al territori valencià passara de ser una època fosca, una autèntica *dark age*, a esdevenir una àrea privilegiada,

amb un ampli potencial arqueològic i protagonista en la recerca històrica actual. Quan, a partir de la meitat del segle VI, una part del sud-est hispànic estava ocupada per l'Imperi bizantí, les terres valencianes van ser un espai de frontera, a la mateixa vegada que eren el punt d'unió entre el centre peninsular i el Mediterrani. Com veuran, això es posa de manifest en el ric testimoniatge material que ens ha proporcionat l'Arqueologia, des del vessant més instrumental, com les monedes i els estris metàl·lics, fins als corrents artístics més rellevants, cas de patrons decoratius i arquitectònics, a més de les escasses evidències que coneixem per les fonts i que el pas del temps ha esborrat.

Aquesta exposició pretén obrir una finestra al coneixement d'un període històric, entre unes coses i altres, menystingut i poc valorat. Lluny dels ferris cànons clàssics, els processos identificats en aquesta època reflecteixen la capacitat d'adaptació d'un poble a un període menys benestant. El territori de València s'ha convertit,

en el context peninsular, en un dels millors exemples per conèixer una rica realitat que, forçosament, ha d'estar a l'abast de tots vostés.

No volem acabar aquestes línies sense agrair al Museu de Prehistòria de València i al seu personal la seua tasca sempre col·laborativa en la realització d'aquesta exposició: gràcies a Santi Grau, Eva Ferraz, Paco Chiner, Trini Pasíes, Ramón Canal, Joaquín Abarca, Josep Lluís Pascual i María Jesús de Pedro. Gràcies també als companys de les diverses institucions que hi han col·laborat: Vicent Escrivà, Mercedes González, Josep Vicent Lerma, Carmen Marín i Pepa Pascual de l'Ajuntament de València; Xavi Vidal de l'Ajuntament de Lliria, i Cristina Silvestre de l'Ajuntament de Riba-roja de Túria (agraïment extensiu a Diana i a Patricia).

Menció especial mereixen aquells que ens han ajudat amb l'assessorament tècnic en determinats temes de l'exposició: especialment a Miquel Rosselló i, també, a Empar Juan, Pilar Mas, Llorenç Alapont, Josep Maria Burriel, Joaquin Botella i Òscar Caldés.

LES MIGRACIONS GERMÀNIQUES A HISPANIA

Francisco Javier Heras Mora
Junta d'Extremadura

La Hispania de la tardoromanitat. Context

Al llarg del segle IV, la ciutat hispanoromana començava a mostrar, en termes generals, signes de decrepitud molt evidents en el desgast d'alguns dels monuments més significatius. Els populars edificis d'espectacles, com els circs o els teatres, necessitaven ja una important restauració. La fisonomia irregular dels seus carrers alerta sobre un cert desordre o relaxació en les normes urbanístiques i l'abandó d'alguns espais públics.

També la societat començava a canviar en una transformació sense retorn de les relacions entre el camp i la ciutat, i entre l'home i la divinitat. El triomf polític del cristianisme havia fet trontollar els propis fonaments de la civilització clàssica i amenaçava d'esborrar tot rastre dels

vells déus pagans i dels costums més arrelats de la cultura romana. Amb penes i treballs sobreviuen les carreres als circs i, a la darrerïa de segle, calia promulgar lleis perquè no es destruïren els temples i els monuments, segurament ja obsolets, abandonats i amenaçats per l'espoli dels veïns.

En aquest context, els esforços de les autoritats imperials es concentraven cada vegada més en la defensa de les fronteres de l'Imperi. Feia temps que la pressió al *limes* donava senyals d'emergència militar. Molts dels emperadors-usurpadors s'havien avesat en l'exèrcit —apostat perennement en els campaments des de *Britannia* fins a *Moesia*—, alguns germànics ja formaven part de les tropes romanes i l'emperador es recloïa en el segur port de Ravenna.

D'alguna manera, les institucions presentaven símptomes d'esgotament i, en general, els propis ciutadans començaven a intuir, potser, la proximitat de la fi d'un cicle. Enmig de la creixent influència del cristianisme, alguns governants recorren als vells déus reclamar-los

◀ Proposta de reconstrucció de la indumentària femenina aristocràtica dels pobles que protagonitzaren les Grans Migracions de la primera meitat del segle V, a partir d'una sepultura excavada a Mèrida; segons Heras i Olmedo, 2019 (dibuix J. Suárez).

ajuda i, encara que no era la primera vegada que l'Imperi s'enfrontava a una inestabilitat política tan apressant, el temor general pareixia cada vegada menys infundat.

Al començament del segle v, els hereus de Teodosi I no debien trobar una situació millor i, després de la nova divisió de l'Imperi entre els seus fills, tornaran els fantasmes no tan vells de la usurpació del poder. El 407, Constantí III s'alçarà a *Britannia* i des de la *Gallia* farà front a Honori i a la suposada oposició d'*Hispania*, on persistia l'escull polític de part de la dinastia teodosiana. A *Lusitania*, la província més occidental de l'Imperi, es reunia una milícia de serfs i llauradors per a fer front a l'usurpador, per part dels joves Dídim i Verinià, rics terratinents amb possessions a *Lusitania*, emparentats amb l'hispana Teodosi I (379-395). Fins i tot la capital on es trobava el *vicarius* o governador de les Hispànies —*Augusta Emerita*—, pareixia desprotegida militarment; no oblidem que la mateixa península Itàlica es trobava amenaçada i la pròpia Roma serà presa pel got Alaric, el 410. Però potser el primer objectiu d'aquest exèrcit servil reclutat pels lleials parents d'Honori va ser combatre els bàrbars que, poc abans, l'últim dia de l'any 406, havien travessat les fronteres imperials del Rin.

L'exèrcit de Constantí III ja albergava en les seues files *honoriaci* —soldats reclutats entre pobles bàrbars aliats— i, paradoxalment, seran ells els encarregats de defensar el pas dels Pirineus. En aquest punt, va resultar fonamental el canvi de lleialtats mostrat pel lloctinent de Constantí fins llavors, Geronci. Aquest havia acompanyat al seu fill Constant en la seua campanya hispana, però en un gir estratègic va poder facilitar el pas d'alguns grups germànics

que romanien a la *Gallia*. Aqueixa col·laboració va propiciar que, en la tardor de l'any 409, aquestes gents s'endinsaren a la península Ibèrica i, poc després, reclamaren el repartiment territorial d'*Hispania*, en compliment d'uns suposats acords, possiblement establits amb Geronci.

Els «bàrbars» a Hispania

«D'ací parteix la funesta pèrdua de les Hispànies». Amb aquesta frase, el teòleg i historiador hispà, Orosi, vincula la caiguda de les províncies hispanes al conflicte polític i militar deslligat després de la usurpació de Constantí i el cúmul de decisions que es van succeir tot seguit. Sens dubte, la pràctica desprotecció d'*Hispania* davant d'aquests bàrbars, a pesar dels repetits intents d'Honori per restituir el control de les províncies occidentals, impedirà a la fi retornar els seus antics dominis hispanes.

Un altre testimoni d'excepció, Hidaci de Chaves, bisbe d'*Aquae Flaviae*, contemporani d'aquell i protagonista, a més, d'alguns dels fets més rellevants, va narrar com cap altre historiador tot el que va succeir en aquells anys. Dels bàrbars que van travessar els Pirineus, esmenta els sueus, vàndals —asdings i siliges— i els alans. Conformen una part d'aquells grups que, desplaçats pels huns dels seus territoris d'origen i, després de romandre llarg temps a la vora dels límits de l'Imperi, van sobrepassar la frontera renana en l'hivern del 406. Alguns d'ells ja eren coneguts dels romans. És el cas dels sueus —en realitat un tronc ètnic de què formaven part nombroses tribus—, a què s'havia enfrontat el mateix Juli Cèsar a les Gàl·lies. Els vàndals, de l'altra banda, procedien de l'àrea que havia ocupat la Dàcia i l'actual Txèquia, i els alans debien ser oriünds de l'entorn de la mar Negra.

Hispania durant les grans migracions del segle v:
 ESQUERRA: repartiment de les províncies en 411 entre sueus, vàndals —asdings i silinges— i alans; DRETA: àmbit d'influència del regne sueu en l'època de Requila (438-448).

El 411, aquests grups es reparteixen quasi tots els territoris hispans. Als alans, potser els més nombrosos, tocaran en sort les províncies *Lusitania* i *Carthaginensis*; als sueus i vàndals asdings, la *Gallaetia*, i als vàndals silinges, la *Baetica*. Quedarà fora d'aquest repartiment la *Tarraconensis*, reservada probablement per la seua importància estratègica, més pròxima a la *Gallia* i el pas cap a Roma.

El període que hi segueix resulta bastant desconegut i les notícies són quelcom inconnexes. El got Vàlia aconseguirà un pacte amb Constanci —general al comandament de les tropes d'Honorius— el 416, a fi de combatre els alans i els vàndals silinges, a *Lusitania* i a *Baetica*, respectiva-

ment. Els primers patiran una dura derrota i es veuran obligats a posar-se sota la protecció dels seus veïns del nord, els vàndals asdings, amb Gunderic al capdavant.

Potser pel temor que els visigots prengueren el control peninsular després d'acabar amb tots ells, Constanci promou la seua retirada d'*Hispania*, on queda una situació de precari domini sobre aqueixes províncies. De fet, per aquelles dates —de l'any 418 al 420—, reapareix la figura del *vicarius*, de nom Maurocello. Entretant, no van haver de cessar les campanyes de saqueig per part dels vàndals a la *Carthaginensis* i l'emperador en reforça els efectius per a reduir els bàrbaros, però també per a contrarestar el poder de l'usurpador Màxim, establert entre ells.

Una altra de les fites rellevants d'aquests anys va ser el pas d'aquests vàndals al nord d'Àfrica (l'any 429), no sense retrocedir abans fins a *Lusitania*, on un grup de sueus saquejava la província. El seu capítol, Hermigar, morirà ofegat al Guadiana, probablement després d'assaltar la capital, *Emerita*. Quan Hidaci parla que Hermigar causa ofensa a la màrtir d'Emerita, des de la perspectiva d'un religiós, pot significar que va saquejar la ciutat, almenys les àrees perifèriques, en el cas que hagueren resistit les seues muralles un hipotètic assalt per part d'aquests sueus.

El regne sueu i la seua seua a *Emerita*

La intervenció dels aliats visigots i de les tropes imperials a *Hispania* hauria significat un canvi en els equilibris de poder entre els bàrbars assentats ací des de feia ja dues dècades. Els acords '*foedus*' aconseguits amb els visigots, aliats '*foederati*' permetran a l'emperador un cert control a Hispania; en canvi d'això, permetrà el seu assentament al sud de la Gallia. Els sueus —segons el *Cronicó* d'Hidaci— continuaven amb les seues accions de saqueig en el nord-oest, quelcom indicatiu potser que encara no disposaven d'una base estable, a pesar d'aquest temps transcorregut. Reclosos en el territori assignat el 411, es mantenien al marge de les autoritats imperials i de l'abast dels visigots. Les notícies que ens arriben al llarg de la dècada del 430, tenen a veure amb les repetides denúncies per part dels locals i els intents de mediació del propi bisbe de Chaves. Ja en aqueix temps coneixem el nom del seu rei, Hermeric, i el del seu fill i successor, Requila.

Aquest últim protagonitzarà un transcendental canvi de rumb després de l'abdicació del seu pare, en emprendre una política expansionista que li fa mirar cap al sud, *Lusitania*, *Baetica* i *Carthaginensis*. La clau d'aquesta expansió territorial es troba a Mèrida. El 439 pren la ciutat i des d'ací enceta successives campanyes que el situen a *Myrtilis* —estratègic port fluvial al Guadiana— i *Hispalis* —Sevilla— l'any 441, en un clar intent per apoderar-se de les províncies meridionals d'*Hispania*.

Sens dubte l'elecció d'*Emerita* posseeix un accentuat simbolisme polític i adquireix un enorme significat quant als seus objectius. *Emerita*, com a residència del governador de la *Diocesis Hispaniarum*, comportava la capitalitat política i administrativa de la *Hispania* tardo-romana, si més no teòricament. Sens dubte, la presa de la ciutat constitueix un colp d'efecte i, en apoderar-se'n, poguera estar reclamant per a sí un paper hegemònic a la Península. La seua expansió immediata cap a les províncies limítrofes pot confirmar aquesta possibilitat.

Però aquesta cort règia establida a Mèrida no s'allargarà en el temps ni transcendirà l'impulsor d'aqueix projecte territorial. Requila mor quasi una dècada després, l'any 448, a *Emerita*, segurament convertida en la primera residència estable dels sueus a la Península. Encara en aquest curt període, podria determinar-se una manifesta voluntat d'establiment durador, ara només truncada per la mort del rei. El seu fill, Requiari, pren la successió en unes circumstàncies no ben aclarides per Hidaci, que podrien haver de veure amb una imprecisa oposició entre «els seus» '*gente sua*', probablement en al·lusió a la seua família. Resolta aqueixa possible resistència o preses les

cauteles degudes, el nou rei emprén un camí diferent al del seu predecessor i retorna cap als seus territoris de partida a la *Gallaetia*.

En aquests moments, la península Ibèrica es trobava dividida en dos. D'un costat la *Hispania* precàriament controlada per l'Imperi —les províncies *Tarraconensis* i *Carthaginensis*— i, de l'altre, la part occidental, subjecta d'una manera o una altra en poder del regne sueu, que fixarà la seua seu a Braga, en l'extrem nord portugués. En realitat, pactes posteriors acordaran la renúncia dels sueus a aquesta província oriental a favor de l'Imperi. Després de la mort de Valentinià III, Requiari entindrà extint l'acord i impulsarà la seua acció cap aquells territoris. L'execució de Requiari el 456, després de l'intent per expandir la seua influència cap a l'est, va desencadenar l'efecte contrari, constrényer les fronteres sueves i refermar l'hegemonia del regne visigot de Tolosa en la resta d'aquella que ja era *de facto* l'extinta *Hispania* romana.

L'empremta arqueològica

Es pot pensar que tot aqueix escenari de saqueig, d'assalt i d'exèrcits en moviment haguera deixat rastre en els estrats de les nostres ciutats romanes. Però la veritat és que l'empremta arqueològica resulta encara esquiva i summament imprecisa, insuficient per a avaluar l'autèntic impacte de les migracions de la primera meitat del segle V a *Hispania*. I és que, moltes vegades, no aconseguim deslligar determinats signes d'abandó i destrucció del procés natural de desarticulació urbana, propis de l'esgotament del model social i polític romà. La narració històrica contemporània a aquests esdeveniments, pel

seu escàs detall o simplement el seu silenci, tampoc no ajuda massa a distingir-ne el rastre. No ho fa, per exemple, la transmissió apocalíptica d'Hidaci, que ens obliga a prendre amb la màxima cautela part del seu detall tràgic.

Amb tot, no falten empremtes d'actes punitius que afecten els barris perifèrics de les ciutats, precisament les àrees més exposades a un atac eventual. Monuments funeraris destruïts, edificis tràgicament desplomats i defenses restaurades i posades a prova. Escassegen, no obstant això, els indicis directes de la presència de grups estrangers a la península Ibèrica durant les migracions del segle V, on els més rotunds arguments arqueològics procedeixen de l'àmbit funerari. Evoquem la coneguda *spata* d'una tomba de *Pax Iulia* (la portuguesa Beja), o les peces de Beiral (Ponte de Lima, Portugal) o l'Albaicín (Granada). Però, fins a la data, el conjunt més significatiu de soterraments en aquest sentit procedeix de Mèrida. Les joies, passadors i acabaments auris dels tocats constitueixen un ornament característic i inconfusible del vestit aristocràtic femení dels protagonistes d'aquestes «grans migracions». Històricament, aquestes circumstàncies troben perfecte encast en aquella efímera *sedes regia*, entre 439-448, que el rei sueu havia establert a *Augusta Emerita*, la vella capital lusitana i que fora primera ciutat d'*Hispania*.

A partir de mitjan de la cinquena centúria, es fan més comunes les sepultures amb armes i indumentària al·lòctona: Durató, Castiltierra, El Carpio de Tajo o Mare. Però aquests cementeris ja estaran vinculats als visigots, un altre poble estranger d'origen germànic, que va trobar acompanyament en la insuficiència militar d'un Imperi romà en clar declivi.

LA DIÀSPORA DELS VISIGOTS

Albert Vicent Ribera i Lacomba

ICAC

Troblem la primera menció sobre visigots probablement en l'historiador Tàcit, a finals del segle I dC, quan parla del poble germànic dels «*Gothones*». Ptolemeu, en el segle II dC, els situa al litoral bàltic de Polònia. Segons l'historiador got Jordanes, més tardà, del segle VI, els seus orígens devien estar a l'illa de Scandza (Escandinàvia) des d'on potser havien emigrat cap al sud. Però aquesta notícia deu entrar en el camp de la llegenda, encara que avui hi ha l'illa de Gotland, a la mar Bàltica, entre Suècia i Letònia.

L'arqueologia del nord de Polònia ha identificat la cultura de Willenberg-Wielbark en aquesta zona i en aquest període, i hi ha la possibilitat que corresponga als primers gots. Cap al segle II dC van emigrar al sud-est fins arribar a Ucraïna, des d'on van entrar en contacte amb les fronteres de l'Imperi romà a la Dàcia (Transsilvània) i el baix Danubi.

La seua existència i la seua bel·licosa presència es van fer més que evidents a partir de mitjan del segle III dC, quan van realitzar nombroses, massives i violentes incursions de saqueig a Dàcia, els Balcans i Àsia Menor. En unes d'aquelles, el 251, van derrotar i van matar l'emperador Deci, a Abritus (Bulgària). Va ser la primera vegada que un emperador romà moria en el camp de batalla a les mans dels bàrbars, però no seria l'última a les mans dels gots. Les seues terribles corregudes van continuar a partir de llavors fins que, el 269, l'emperador Claudi II els va derrotar de tal manera a *Naissus* (Nish, Sèrbia) que va ser anomenat «el Gòtic», i va venjar amb escreix la mort del seu predecessor.

Aquests coneguts atacs i combats del segle III van ser grans incursions de saqueig per a aconseguir botí i esclaus, i no van significar cap trasllat de població des de les seues bases a la plana ucraïnesa.

<1 *Solidus* de l'emperador Valente encunyat a Tessalònica, entre 364-367 dC.

Joseph Noël Sylvestre. *El saqueig de Rome el 410 pels Bàrbars*, 1890. Oli sobre tela, 197 x 130 cm. © Musée Paul Valéry.

Visigots i ostrogots cristianitzats

Les fonts històriques dels segles III i IV dC ja van diferenciar dos grups entre els gots, els greutungs, instal·lats més cap a l'est, i els tervingis a l'oest o, el que és el mateix, els ostrogots i els visigots. Aquests últims estaven en contacte directe amb la frontera danubiana de l'Imperi i segurament devien ocupar part de l'antiga província de la Dàcia, l'actual Transsilvània, abandonada per l'emperador Aurelià, cap al 270. A Romania, Moldàvia i Ucraïna es va estendre l'anomenada cultura Txèrniakhov o Sântana de Mureș, que devia correspondre als gots del segle IV.

L'estat de guerra amb els romans després del desastre de *Naissus* va continuar intermitentment, encara que els gots van ser contundentment derrotats novament per l'emperador Constantí que, curiosament, havia nascut a *Naissus*.

Però al llarg del segle IV no tots els contactes van ser violents, com demostra l'evangelització que va concloure amb la seua conversió al cristianisme de la mà del bisbe got Úlfila (341-348). Com aquest important succés va tindre lloc durant el regnat de Constanci II, que va imposar el credo arrià a l'Imperi, els gots van adoptar i van assumir amb fermesa aquesta variant cristiana, que va ser considerada herètica diversos anys després i pràcticament va desaparèixer del panorama religiós romà. Però els gots, i altres pobles bàrbars que l'havien adoptada, com els vàndals, s'hi van mantindre i es va convertir en una espècie de tret d'identitat de la nació goda enfront dels romans.

En aquesta conjuntura, a mitjan segle IV, es va consolidar un ampli i poderós estat got a Ucraïna, regit per l'ostrogot Hermanaric. No obstant això, va tindre curta

vida degut a la sobtada aparició dels huns des de l'estepa asiàtica, que van sotmetre els ostrogots durant un segle i van provocar la migració dels visigots/tervings cap al sud-oest, cap a l'Imperi romà.

Els visigots/tervings entren a l'Imperi romà: pau i guerra. *Adrianopolis*

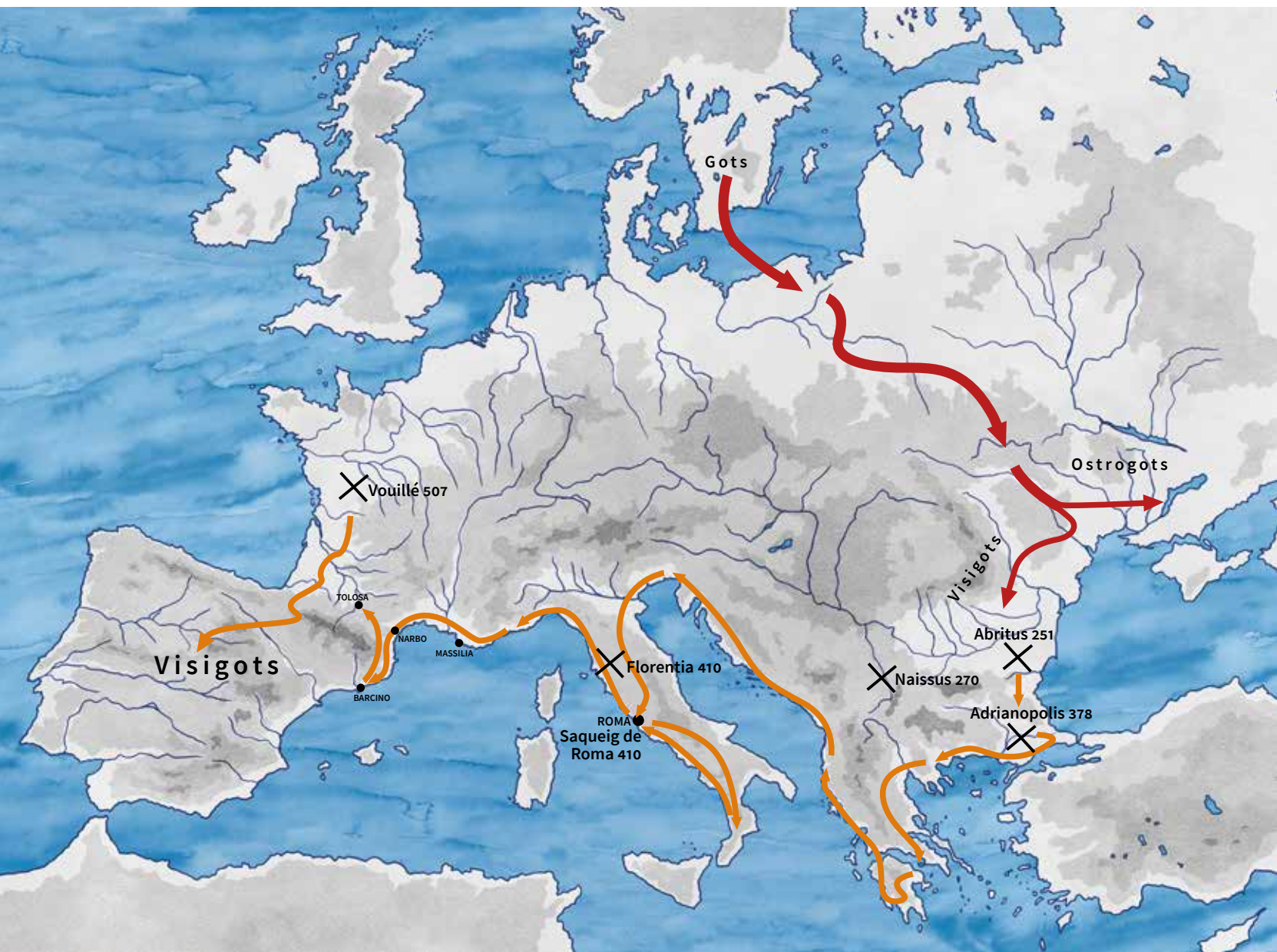
En arribar a la frontera danubiana, ara com tot un poble en moviment que fugia de feroços enemics, els líders visigots van sol·licitar de les autoritats romanes d'entrar al territori imperial per instal·lar-se pacíficament on se'ls assignara, que va ser la mateixa província per on havien entrat, la *Moesia Secunda*, al nord de l'actual Bulgària, a la vora del Danubi. Aquest trasllat pactat i pacífic del poble visigot va tindre lloc el 375.

Però una vegada allí, la situació va anar empitjorant des del principi, pel fet que les autoritats romanes van sotmetre a privacions aquesta massa d'emigrants a la qual van arrabassar els subministraments i la van portar a la fam canina, tal com narren els mateixos historiadors romans. Aquesta conducta d'autèntica extorsió, duta a terme per iniciativa pròpia d'alguns alts funcionaris corruptes, va provocar la sublevació general dels nous assentats.

La derrota de les tropes romanes locals i l'arribada de nous contingents bàrbars de més enllà del Danubi van provocar la intervenció directa de l'emperador Valente, que es trobava lluitant en la frontera persa. Al capdavant de l'elit de l'exèrcit d'Orient, l'any 378 Valente va ser derrotat i mort en la cèlebre batalla d'*Adrianopolis*, a Tràcia, prop de la mateixa Constantinoble. Aquesta

Francisco de Vogue. *Euric, rei visigot (420-484)*, 1750.
Pedra calcària, 285 x 120 x 110 cm. Plaça d'Orient, Madrid.
© Foto: Antonello Dellanotte

gran derrota, per a molts, va marcar l'inici de la fi del poder militar romà.

La posterior arribada de l'emperador d'Occident, Gracià, amb un altre exèrcit, va permetre controlar quelcom la situació i es va arribar a un tractat de pau el 382, gràcies al qual els visigots es van instal·lar a *Moesia Secunda*. A canvi d'això, havien de subministrar tropes al debilitat exèrcit romà d'Orient, ara regit per l'hispa Teodosi, designat emperador per Gracià.

Una dècada després hi hagué ocasió i necessitat d'aqueixes tropes godes per a lluitar contra un usurpador a Occident. En la batalla decisiva, la del Frígid, el 394, els gots de l'exèrcit oriental, situats per Teodosi en primera línia, van portar el pes de la lluita i van patir gran nombre de baixes, unes deu mil, la qual cosa va provocar bastant ressentiment en els supervivents, entre els quals es trobava Alaric.

Un poble de nou en marxa

L'any següent, el 395, va morir Teodosi com a únic emperador i l'Imperi es va tornar a dividir en dues parts, ara definitivament, entre els seus dos fills, l'oriental per a Arcadi i l'occidental per a Honori.

Molt ressentits per la massacre del Frígid i dirigits per Alaric, els visigots es van rebel·lar i van reclamar millors terres, i va començar un llarg trajecte que en el transcurs d'un segle els portaria a instal·lar-se definitivament a Hispània.

<| Migració dels visigots. Il·lustració: Espirelius.

Primer van passar diversos anys pels Balcans i Grècia, saquejant i lluitant, no sempre amb èxit, per l'acció del general romà Estilicó. Algunes vegades pactaven, ara amb l'Imperi d'Orient, que va ser el primer afectat per les seues ràtzies, ara amb el d'Occident, que servien els interessos d'un imperi contra l'altre. Finalment, l'Imperi d'Orient se'n va alliberar i va facilitar el seu trasllat a Occident. El 401 van arribar al nord d'Itàlia, sempre lluitant i saquejant per a sobreviure.

La seua arribada a Itàlia es va produir en un moment molt delicat per a l'Imperi, aclaparat, a més, per les invasions de sueus, vàndals i alans a la Gàl·lia i Hispània, dels ostrogots de Radagais a Itàlia i les usurpacions de Constantí i Geronci, a Britània i Hispània.

El saqueig de Roma, el 410, el preludi a la fi d'un món

Des d'inicis del segle IV, Roma ja no era la capital real de l'Imperi. Els emperadors a partir de Constantí, havien traslladat la seua residència a Milà, millor connectada, i, després, a Ravenna, millor protegida. A més, la creació d'una nova Roma a Orient, Constantinoble, va suposar una altra minva en la seua categoria. A partir d'aquest moment el valor de la Ciutat Eterna va ser més simbòlic que real, però molt simbòlic.

Sempre guiats per Alaric, al principi (402-403) van ser derrotats novament pel general Estilicó, que va ser recompensat amb el seu assassinat (408) per ordres de l'insensat emperador Honori. A partir d'aquest moment, els visigots van campar sense control per la península Itàlica i van assetjar diverses vegades Ravenna i Roma.

Finalment, amb una certa complicitat des de dins, van entrar a Roma l'agost del 410 i la van saquejar durant uns quants dies.

Aquest tràgic episodi va impactar psicològicament en tot el món conegut. Els cristians ho van veure com el preludi de la fi del món i un càstic pels pecats comesos. Els pagans, al contrari, ho van veure d'una manera diferent: un càstic per l'abandó dels déus tradicionals.

El botí va ser immens i entre els presoners es trobava Gal·la Placídia, filla de Teodosi i germana de l'inepte emperador Honori, tancat a Ravenna.

La migració del poble visigot va continuar cap al sud amb la idea de passar a la província d'Àfrica, l'actual Tunís, una de les províncies més riques de l'Imperi. Però Alaric va morir de malària prop de Cosenza, a Calàbria, i el nou rei, el seu cunyat Ataülf, va canviar d'idea i es van tornar a dirigir cap al nord. Es conta que Alaric va ser soterrat en una gran tomba repleta dels tresors que havien saquejat i que, perquè no fora espoliada, van desviar el riu Busento perquè la cobrira.

Des d'Itàlia el poble visigot va arribar al sud de França on es van instal·lar violentament i temporalment el 412. El 415 van ocupar Barcelona on van crear una espècie de cort reial i Ataülf es va esposar amb Gal·la Placídia. Després de l'assassinat d'Ataülf, els visigots, regits pel seu germà Vàlia, van fer un nou pacte el 416, pel qual van tornar la viuda d'Ataülf, Gal·la Placídia; van abandonar el nord-est d'Hispania; es van instal·lar controladament a Aquitània, al sud-oest de França, al voltant de Tolosa, i es van comprometre a lluitar contra els enemics de l'Imperi.

El regne de Tolosa

Aquest nou pacte va tindre efectes més duradors i va permetre els visigots disposar d'una base territorial estable durant quasi un segle, amb pau amb l'Imperi la major part del temps. No obstant això, la política respecte a Roma sempre havia sigut bipolar. D'una banda, hi havia una facció procliu a entendre's amb l'Imperi i a convertir-se en federats (aliats), que predominava quan Roma encara era forta. D'una altra, hi havia un altre grup clarament antiromà, que va augmentar el seu poder segons s'accentuava la decadència imperial. Ambdues tendències se solien rellevar en el poder, a vegades violentament.

A conseqüència del tractat, els visigots es van convertir en el braç armat de Roma a Hispania, on van derrotar i van reduir el regne dels sueus a Galícia i van expulsar els vàndals, que van passar a Àfrica, mentre la *Tarraconensis* romania en poder de l'Imperi. Sempre al servei de Roma, la seua participació va ser decisiva en la derrota d'Àtila a la batalla dels Camps Catalàunics, el 451, que cal considerar tant una victòria visigoda com romana. Allí va morir el seu rei Teodoric. Curiosament, en aquesta trobada bèl·lica els ostrogots van lluitar al costat dels huns. Poc després, el 453, va morir Àtila i el perill hun va desaparèixer tan sobtadament com hi havia aparegut, els ostrogots es van alliberar del seu jou i es van instal·lar a l'antiga província de Pannònia (Hongria), des d'on es van traslladar a Itàlia a finals del segle v.

La gradual decadència de l'Imperi d'Occident va ser aprofitada pels visigots per a augmentar el seu territori sense que hi haguera majors desplaçaments de la seua

població. Fins i tot van arribar a imposar un candidat seu com a emperador, Avit, bé que efímerament, entre 455-456. Especialment expansiu, i antiromà, va ser el regnat d'Euric (466-484), que va portar les seues fronteres al Loira i al Roine, va ocupar la *Tarraconensis* i va tutelar bona part de la península Ibèrica que, a excepció del regne sueu de Galícia, s'havia convertit en un territori atomitzat i autònom, més o menys regit per les antigues elits romanes. En aquests moments es degué produir la primera però encara minoritària emigració de visigots a Hispània.

La gran, i última, emigració visigoda a Hispània

Aquesta mateixa expansió per la Gàl·lia va entropesar amb la dels francs, que s'havien fet amb el control del nord i l'est de França. El conflicte va resultar inevitable i va acabar el 507 amb la derrota i mort del rei Alaric II, fill d'Euric, a la batalla de Vouillé.

Aquest desastre va suposar l'eixida ràpida del poble got del sud de la Gal·lia i el seu trasllat a Hispània. La catàstrofe per als visigots haguera sigut fins i tot major sinó fora per la intervenció a favor seu del rei ostrogot Teodoric, que va enviar tropes per a ajudar els seus «cosins» visigots i, sobretot, per a defensar els drets del seu nét, encara menor d'edat, Amalaric, fill d'Alaric II. Aquest intermediari ostrogot, que va suposar la incorporació de nous contingents gots des d'Itàlia, va permetre conservar part de les

possessions a la Gàl·lia, la Septimània (el Llenguadoc) i va facilitar, a la major part del poble visigot, el seu trasllat a la península Ibèrica. Alguns d'aquests nobles ostrogots, Teudis i Teudisel, van arribar a ser reis. El nucli principal de la població goda es va instal·lar a l'altiplà nord i a la contornada de Toledo.

Durant la primera meitat del segle VI els visigots, uns dos-cents mil, enfront d'uns sis milions d'hispanos, es van anar instal·lant a la major part de la Península, sobretot a les antigues províncies *Tarraconensis* i *Carthaginensis*. Però en bona part del territori la seua presència directa es va reduir a les guarnicions de les zones frontereres i de les principals ciutats, com *Emerita*, *Barcino*, *Valentia*, *Caesaraugusta*, *Hispalis* i altres poques més, que jal·loaven les principals vies de comunicació. La distribució dels bisbats arrians dona una bona idea d'aquest control territorial.

Fins a la conversió al catolicisme, el 589, la societat va estar molt separada per la barrera religiosa, però també per la prohibició de matrimonis mixtos i la segregació real, en la pràctica, de la població hispana.

Els visigots, doncs, es van instal·lar com una elit demogràficament minoritària però dominant, que va monopolitzar els ressorts polítics encara que va compartir els econòmics amb l'antiga jerarquia catòlica i les restes de la noblesa latifundista romana.

LEOVIGILDO.
M. A.º DE 585.

ELS VISIGOTS DAVANT DE L'ESPILL DE LA HISTÒRIA

Cristina Godoy Fernández

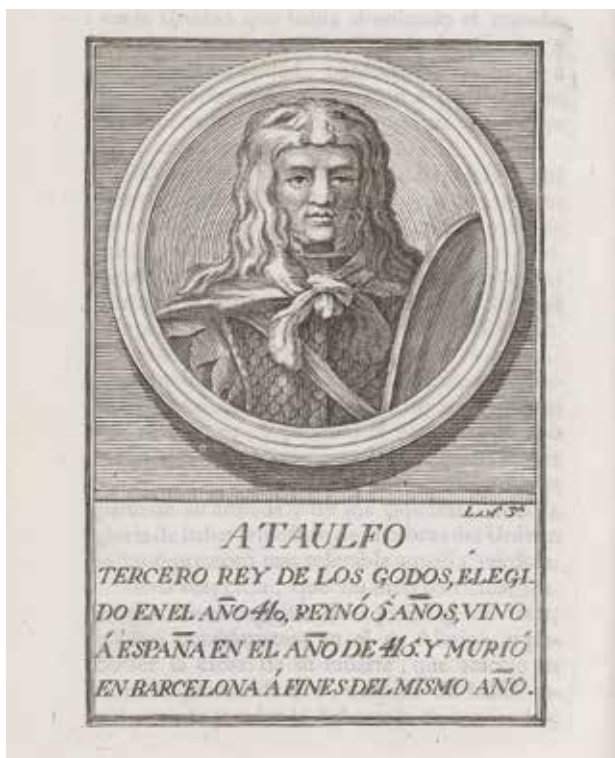
Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes

Després de la desaparició del regne visigot el 711, en la derrota patida per les tropes del rei Roderic al riu Guadalete, els diversos períodes històrics es miraran en el reflex d'una època que enllaça l'esplendor del món clàssic amb l'origen de la nació espanyola. La unificació territorial i religiosa aconseguida pels visigots, sobretot en l'època de Leovigild i Recared, i més tard amb Suíntila, serà un reclam constant per als monarques posteriors des de l'alta edat mitjana. Ja en l'època primerenca del regne asturleonés, els monarques es reivindicaven com a legítims successors dels reis gots, i propiciaven la creació d'un mite —el mite gòtic— a què es remetrà una vegada i una altra, sempre que en la història d'Espanya es vulga posar en relleu la unitat territorial i religiosa. És un espill davant del qual es contemplaran tots els monarques dels regnes peninsulars per a fer front els musulmans, durant

l'anomenada «Reconquista»; els mateixos Reis Catòlics i fins els monarques de l'Imperi espanyol de la Casa d'Àustria es presentaran com a successors directes dels reis gots: *Rex Hispaniae, Rex Gothorum*. La unificació de les diferents corones hispàniques, com també la vinculació amb el Sacre Imperi i l'hegemonia en diversos territoris europeus configuraven una nova idea d'Espanya que havia d'estar territorialment cohesionada. I per això es va optar pel model de «l'Espanya visigoda».

El mite del goticisme va adquirir en els temps de Felip II plena rellevància per a justificar la legitimació de la nació espanyola i de «la hispanitat», com a doctrina oficial de la cort i per a enfortir el poder de la reialesa. En això es van esforçar personatges com Juan de Mariana i Ambrosio de Morales. El propi rei sentia una gran devoció per Hermenegild —el fill díscol de Leovigild— qui, convertit al catolicisme, es va rebel·lar contra «la tirania» del seu pare arrià. Aquesta posició, defensada per Jiménez de Rada, contravenia la versió isidoriana i oficial visigoda, i es fonamentava en la versió de Gregori

◁ Francisco de Vague. *Leovigild, rei visigot (568-586)*, 1750.
Pedra caliza, 285 x 120 x 110 cm. plaça d'Orient, Madrid.
© Foto: Antonello Dellanotte.

El rei Ataulf en *Retratos de los reyes de España desde Atanarico hasta nuestro católico monarca don Carlos III ...*, García de la Huerta, Vicente Rodríguez (1734-1787), Manuel Mariano (1729-1802), grav. Ibarra. © Biblioteca Nacional de España.

el Gran que va ser el primer defensor del martir d'Hermenegild. La veneració de Felip II per Hermenegild com a màrtir de la catolicitat va fer que el papa Sixt V autoritzara la seua festa litúrgica a tot Espanya en el mil·lenari de la seua mort, el 1586; finalment Hermenegild va ser canonitzat, per al seu culte universal, el 1639, pel papa Urbà VIII.

El reflex que els Àustria buscaven en els reis visigots era el del fonament teocràtic del poder reial. Així com Déu ungia

els reis en l'Antic Testament, els reis visigots també es feien investir pel metropolità de Toledo en la solemne cerimònia de la unció règia. Però, en definitiva, la monarquia visigoda no va inventar res de nou, sinó que va reeditar els pressupostos de la teologia política que Eusebi de Cesarea va idear per al primer emperador cristià Constantí. El rei Recared va prendre aquest referent en la cerimònia de la conversió del poble visigot al catolicisme en el III Concili de Toledo, que va firmar, com a nou Constantí, com a Flavi Recared, el *praenomen* de la dinastia constantiniana. Per a Felip II, Hermenegild havia sigut el màrtir de la verdadera fe i model del seu germà Recared qui va refermar el seu poder mentre era rei «catòlic». Aquest era l'espill en què es mirava el monarca espanyol: una legitimizació religiosa en els temps convulsos del segle XVI de la Reforma catòlica i protestant.

Felip III va nàixer en la matinada de la festivitats de sant Hermenegild i per aqueixa raó el seu pare li va posar el nom de Felip Hermenegild. L'interés «per allò visgot» es va estendre al llarg de tot el segle XVII com a model de la unitat territorial, política i religiosa d'Espanya.

Amb l'entrada del segle XVIII, la dinastia dels Borbó va continuar proclamant-se successora dels reis visigots. Es va establir com a primer monarca «espanyol», el rei Ataülf, l'escultura del qual encapçala la sèrie de vint reis espanyols a la plaça d'Orient de Madrid, esculpides a mitjan la dita centúria. La creació de la Reial Acadèmia de la Història, el 1738, sota els auspicis de Felip V, va ser el primer pas per a la creació d'una historiografia visigoda des d'un punt de vista científic, que tractava de depurar els mites i les faules que tant de pàbul havien aconseguit en el visgotisme. Una bona mostra d'això és *l'Espanya*

Sagrada del P. Enrique Flórez, publicada a partir del 1747. L'admiració que el segle de les llums va sentir pel passat visigot es va deixar entreveure també en la literatura i sobretot en el teatre neoclàssic.

Amb la Guerra de la Independència va ressorgir un inusitat sentiment patri que es va refermar en un ideari nacionalista amb una forta empremta romàntica que s'havia anat construint des del segle XVI. L'obra fonamental és la de Modesto Lafuente (*Historia General de España desde los tiempos más remotos hasta nuestros días*, 1851), on defineix el concepte de nació ja en el regne visigot sobre la base de la conversió en el III Concili de Toledo, objectiu aconseguit gràcies a la predicació dels Pares visigòtics i el mestissatge de romans i germànics, gràcies al consentiment de contraure matrimonis mixtos, promulgat per Leovigild.

També en el segle XIX —el 1858—, va ser trobat el Tresor de Guarrazar, les corones i creus d'or i pedres precioses del qual es van convertir en una icona del visigotisme com a sinònim de l'origen de la nació espanyola. El tresor estava compost per dotze corones i huit creus, més algunes peces soltes. Algunes en van ser venudes a Toledo i adquirides pel govern francès; la resta va passar a formar part de les col·leccions reials gràcies a la tenacitat de José Amador de los Ríos, qui a més va aconseguir excavar el lloc on havia aparegut el tresor. El 1861 va publicar *El arte latino-bizantino en España y las coronas visigodas de Guarrazar* on defenia un concepte d'art genuïnament espanyol com a mescla dels estils romà i bizantí, alié a les pretensions de F. de Lasteyrie (*Description du Trésor de Guarrazar, accompagnée des recherches sur toutes les questions archéologiques qui s'y rat-*

Antonio Muñoz Degrain, *La conversió de Recared*, 1888.

Oli sobre tela, 350 x 55 cm. Arxiu del Senat.

© Patrimoni Historicoartístic del Senat.

El quadre mostra el moment de l'abjuració de Recared de l'arrianisme en el III Concili de Toledo. Va estar a l'Exposició Universal de París el 1889.

tachent, París, 1860), que considerava les corones com a distintives d'un origen germànic (francès) per a no tornar-les a Espanya. La disputa pel tresor de Guarrazar va enfrontar ambdós governs, de manera que la reina Isabel II va prendre cartes en l'assumpte amb escàs resultat. Les corones no van ser recuperades fins a l'Espanya de Franco, el 1941, en el marc del govern col·laboracionista de Vichy.

Contemporàniament al pensament conservador del segle XIX, es va desenvolupar un corrent pictòricohistòric que recalava en els episodis medievals per a enfortir la idea de nació catòlica espanyola. Moltes de les obres produïdes van formar part de la pinacoteca d'Isabel II i altres es van exposar en edificis públics, com el Senat. Un dels més coneguts entre els de tema visigot és el quadro *El Concili III de Toledo* de Martí i Monsó, que va ser pintat per

a ser exposat en l'Exposició Nacional de 1862, o també el de *La conversió de Recared* de Muñoz Degrain —amb la representació d'alguns elements del tresor de Guarrazar, per a donar-li un caire més «historicoarqueològic»— i que va ser portat a l'Exposició Universal de París de 1888.

La unificació de l'Església i l'Estat, l'altar i el tron, eren les bases sobre les quals la monarquia havia sustentat el seu poder fins a principis del primer quart del segle xx, —tenint com a model els reis visigots— fins que el triomf de la II República, el 1931, va fer que Alfons XIII anara a l'exili. Amb l'alçament de Franco i la Guerra Civil, entre 1936 i 1939, el pensament conservador es va reactivar de manera que va penetrar amb profunditat en la propaganda del Cabdill. L'aliança entre l'Església i l'Estat portaria Espanya al denominat «nacionalcatolicisme», que actuava alhora entre l'Exèrcit i l'Església contra uns enemics comuns: el comunisme i el bolxevisme. Aquesta ideologia es transmetia a la població a través d'un ferri sistema educatiu que defenia els principis del Règim.

En la utilització del període visigot per part del franquisme, cal distingir-hi dues etapes: una primera, entre 1939 i 1944, en la qual es pretenia provar el germanisme d'Espanya i la puresa de la «raça», i, una segona, on davant de la imminent derrota de l'Eix italoalemany, a partir de 1945, el règim de Franco es va retraure, i va encetar el període conegut amb el nom d'«autarquia». Si en el primer franquisme es primaven els estudis arqueològics sobre l'arribada d'aquests avantpassats germànics per a emparentar Espanya amb l'Alemanya nazi, després de la derrota del III Reich el 1945, la mirada als visigots se sublimaria per a destacar el seu paper per la conversió al ca-

tolicisme, unió dels pilars sobre els quals s'assentava el poder del «Cabdill per la gràcia de Déu».

Durant el primer període franquista es va produir una gran influència dels nazis en l'estudi i la recuperació del patrimoni visigot. Molts especialistes es van formar en les universitats alemanyes, com Antonio Tovar, filòleg i historiador que va ser anomenat subsecretari de Premsa i Propaganda el 1941, i per a qui els visigots havien sigut els fundadors d'un imperi racial que va marcar el destí d'Espanya per la seua conversió al catolicisme. També en el camp de la història de l'art i l'arqueologia, cal destacar Julio Martínez Santa Olalla, nomenat director general de la Comissaria d'Excavacions Arqueològiques, que seguia els models alemanys de l'Institut Arqueològic Nacional i Imperial (precursor de l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid). Martínez Santa Olalla va centrar les seues investigacions en l'estudi dels aixovars funeraris dels anomenats soterraments germànics en necròpolis visigodes com la de Castiltierra (Segòvia). Pretenia demostrar les relacions entre Espanya i Europa central durant el període visigot, per a establir un passat comú en els estats feixistes, base ideològica i racial de la política del moment. Cal destacar respecte d'això el paper que va jugar l'Anhenerbe, una societat pseudocientífica fundada el 1935 pels dirigents i ideòlegs del Partit Nacionalsocialista Obrer Alemany a fi d'investigar i ensenyar l'herència ancestral alemanya, en particular sobre la raça ària i el seu paral·lelisme amb la raça germànica. L'Ahnenerbe estava governada per Wolfram von Sievers —condemnat en els juís de Nuremberg—, i el 1940 va passar a dependre de la SS (Schutzstaffel) dirigida pel *Reichsführer* Heinrich Himmler.

En aqueix marc de col·laboracionisme i camaraderia, Martínez Santa Olalla va jugar un paper fonamental en la visita que Himmler va realitzar a Espanya el 1940. Van visitar l'Escorial; Toledo, com a capital visigoda i el seu alcàsser, malparat durant la Guerra Civil, i, a Madrid, els museus del Prado i l'Arqueològic Nacional; al MAN va poder contemplar els materials procedents de les necròpolis visigodes, especialment de Castiltierra, molts dels quals van acabar a Àustria, en ser enviats com a present per Santa Olalla per a complaure Himmler, i encara no han pogut ser recuperats.

Al final de la Segona Guerra Mundial, amb la victòria dels aliats, la influència de la ideologia nazi disminueix i el règim franquista es readapta. La mirada cap al visigot havia de subratllar el pes de la seua conversió al catolicisme com a model teocràtic per a l'autoritat del Cabdill. S'inicia el nacionalcatolicisme on l'Església catòlica va tindre un protagonisme especial en la recristianització de la població i l'exaltació del Cap de l'Estat, el poder del qual emanava directament de Déu. Els intel·lectuals van tornar la mirada a la historiografia romàntica de la segona meitat del segle XIX, recuperant discursos com els de Marcelino Menéndez Pelayo o, fins i tot, l'univers pictòric historicista que recreava el naixement i el baptisme de la nació en el III Concili de Toledo. La mateixa ciutat va ser objecte d'un programa de conservació i promoció patrimonial, com l'Alcàsser on, per a la historiografia feixista, s'havia escenificat la unitat espanyola en l'època visigoda. Poc de temps després, el 1960, es va inaugurar el Museu dels Concilis per a commemorar la ciutat on havia nascut «la unitat moral d'Espanya».

Julio Martínez Santa Olalla i el Reichsfürer Heinrich Himmler en octubre del 1940 en el Museu Arqueològic Nacional, contemplant les peces visigodes de la necròpoli de Castiltierra (Segovia). © Wikimedia Commons.

El sistema educatiu es va impregnar de la ideologia nacionalcatòlica a través la *Revista Nacional de Educació* que es publicava mensualment i era distribuïda a totes les institucions educatives, els ministeris, les universitats i les escoles. Els visigots es feien familiars en l'univers dels espanyols —la necessitat d'aprendre's la llista dels reis gots!— a través dels manuals escolars, les revistes infantils, postals, naips, anells, segells de correus, almanacs i fins els embolcalls de productes alimentaris com els xocolates. Les il·lustracions, inspirades en la iconografia romàntica vuitcentista, eren les mateixes que molts de nosaltres conservem encara a la retina en pensar en els visigots.

nodus
locum

TOLEDO: LA CIUTAT DEL REI

Jorge Morín de Pablos, *Departament d'Arqueologia d'AUDEMA*

Isabel M. Sánchez Ramos, *UCL Institute of Archaeology*

La ciutat de Toledo i el seu territori atresoren un seguit de restes materials de valor excepcional que són la conseqüència més visible d'un ric passat. La seua presència serveix per a recordar que estem davant d'una de les poblacions més importants i complexes de la península Ibèrica, després d'haver-se convertit en capital simbòlica d'immensos imperis, de grans i diferents regnes o de moltes altres demarcacions de caràcter civil, religiós o militar, que van crear els seus propis programes arquitectònics, de vegades sobre els mateixos immobles, i n'han deixat la corresponent empremta.

Aqueixa importància, mantinguda al llarg dels temps, té com a gran referència la capitalitat visigoda, la ciutat del Rei. Va ser llavors, en els anys centrals del segle vi, quan Toledo va començar a destacar en el conjunt de les ciutats de la península Ibèrica, tot i que encara tardara

prop d'un segle a consolidar-se per deixar pas a l'*urbs regia* visigoda que descriuen les fonts.

Va ser en aqueix moment, quan coincideix amb la formació del primer regne autènticament hispà de la història, quan Toledo va deixar de ser una ciutat més, per a convertir-se en el centre simbòlic d'una entitat política destacada i excepcional a l'Europa del seu temps. La principal conseqüència d'aqueixa promoció va ser la construcció de grans complexos arquitectònics que, moltes vegades, van prendre com a exemple les construccions imperials i van provocar un important canvi en l'aspecte de la població.

La consecució d'aquest rang privilegiat va comportar la completa reorganització interna de la ciutat, que va adquirir un nou aspecte de què només coneixem expressions molt parcials. De fet, les poques restes que es coneixen, mostren que Toledo es va transformar en una autèntica capital i, com a tal, en el centre polític, administratiu i religiós de l'Estat visigot. Una formació política ben estructurada, que es va convertir en un dels pocs

< Detall del *Codex Vigilanus* amb la representació de Toledo.
Biblioteca de l'Escorial.

Rei visigot del *Còdex Vigilanus* o *Albeldensis*.
Reial Biblioteca del Monestir de Sant Llorenç de l'Escorial.
© Patrimoni Nacional.

regnes que es van consolidar en el panorama polític europeu després de la caiguda de l'Imperi romà. Al seu cap es trobava un monarca que basava el seu poder en l'existència d'una organització estatal plenament desenvolupada i, també, en el domini de la capital i de les seues institucions, que eren aquelles que legitimaven el seu poder. Un fet aquest que explica la necessitat de construir grans edificis administratius on instal·lar l'aula règia i diferents palaus en què albergar els seus principals membres civils i eclesiàstics amb ella relacionats, incloent-hi, en aquest cas, els primers bisbes primats d'Hispania.

Al seu costat van créixer grups de funcionariat i monjos que van ser els responsables de la formació i desen-

volupament d'un focus cultural que es va convertir en el suport ideològic del regne, i va demostrar la seua capacitat per a fer arribar els seus plantejaments i idees a la resta del continent. En ell van participar figures destacades com Julià, Eugeni o Ildefons de Toledo, que es van convertir en una referència indispensable en la cultura europea de l'alta edat mitjana.

Aquesta escassetat de restes immobles a la ciutat contrasta amb la importància de què coneixem en el seu territori més immediat —Santa Maria de Melque, Los Hitos, Sant Pere de la Mata, Guarrazar, etc.—, que es va convertir en un espai privilegiat, tan mític i específic com ho va ser la pròpia capital. Allà es conserven alguns espais que permeten realitzar una bona aproximació a la imatge que van presentar alguns dels monuments més destacats de la ciutat en els segles VI i VII.

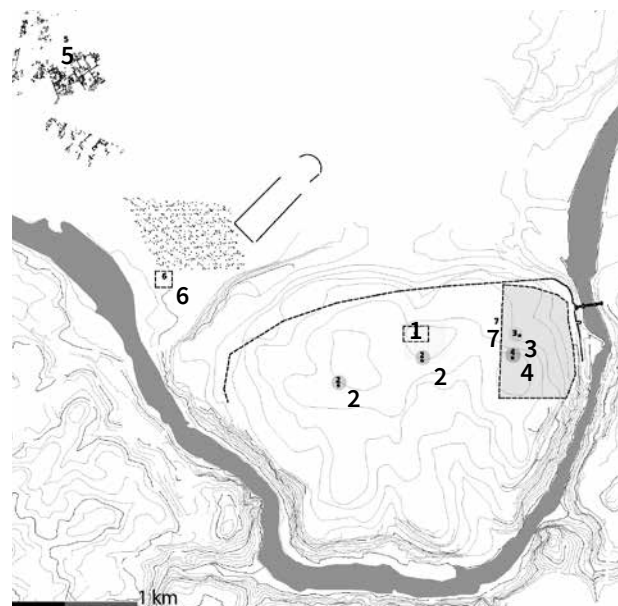
Encara que els precedents ja es poden trobar en època de Teudis i Atanagild, indubtablement va ser durant el regnat de Leovigild (568-586), quan Toledo es va convertir en la seu permanent de la cort visigoda. Gran part de l'èxit de l'elecció de Toledo com a *sedes regia* va tindre a veure amb la seua privilegiada situació geogràfica al centre peninsular i en el punt de gual del Tajo, una situació excepcional que feia de la ciutat un important nucli de comunicacions. Toledo comptava també a favor seu que no s'haguera vist afectat pels desordres del segle V que havien portat la ruïna a altres ciutats de l'interior de la Península, i que mantingueren en peu encara bona part de les infraestructures urbanes d'època romana, com també una bona organització municipal i episcopal. La seua centralitat i allunyament d'altres poders li atorgaven avantatge sobre altres

seus com Narbona o Barcino, alhora que el seu fosc passat com a simple municipi romà no li suposava una rèmora, com va succeir, per exemple, amb *Emerita*, antiga capital de la *Diocesis Hispaniarum*. Un últim aspecte que no ha de menystindre's per a comprendre l'elecció de la ciutat del Tajo com a *sedes regia* visigoda ve donat per l'assentament dels contingents poblacionals *visigots* en la zona central de la Península, tal com deixa palés el mapa de distribució de necròpolis amb elements d'aixovar d'estil danubià.

La ciutat: el nucli palatí i el conjunt episcopal

Els estudis arqueològics realitzats en els últims anys han donat a conèixer una sèrie de complexos arquitectònics i destacades peces sumptuàries dels segles IV i V que demostren la importància de la ciutat en el panorama peninsular. Durant aquesta etapa, i com a resultat del procés de transformació produït en el paisatge urbà, es van abandonar molts dels antics espais públics alhora que van sorgir nous conjunts, generalment —però no exclusivament— eclesiàstics, que reflecteixen de forma ostensible el caràcter urbà de les poblacions de major rang. Aquest és el cas, per exemple, de les muralles i dels immobles destinats a l'administració de l'Estat, com també el de les noves esglésies i catedrals, símbols del creixent poder adquirit per l'Església al llarg d'aquestes centúries.

L'estructura urbana de Toledo durant el període visigot reflectix efectivament aqueixa dualitat, amb un nucli pretorià centrat en el conjunt *palatium*-basílica dels Sants Apòstols Pere i Pau i un altre d'eclesial vinculat al grup episcopal dedicat a Santa Maria. Precisament la ciutatella o *praetorium* es devia disposar en la part alta de

Planta de *Toletum* en l'època visigoda (segles VI-VII)

© Projecte Sedes Regia Toletana.

1. Proposta d'ubicació de la *ecclesia* de Santa Maria (grup episcopal);
2. Escultura i mobiliari litúrgic associat al grup episcopal de l'època visigoda (carreró de Sant Ginés i convent de Sant Pere Màrtir);
3. Proposta de situació de la *Ecclesia praetoriense* (Església de Santa Maria del Alficén?);
4. Proposta de localització del *palatium* visigot (alcàsser-hospital de Santa Creu-convent Santa Fe);
5. Construccions residencials de la zona nor-occidental extramurs (Vega Baja);
6. Possible ubicació de la basílica de Santa Leocàdia i necròpoli tardoantiga.

la ciutat, pel que fa al control del pont sobre el Tajo, en una disposició urbana que devia perdurar posteriorment en època islàmica. L'església dels Sants Apòstols Pere i Pau apareix en les fonts literàries íntimament vinculada al pretori i a la monarquia. Com a tal, la basílica dels Sants Apòstols era escenari de la cerimònia de benedicció de l'exèrcit abans d'una campanya militar i de l'*ordinatio*

principis dels reis visigots, dos actes que venien a mostrar el caràcter consagrat de la institució monàrquica goda. Aquesta basílica va ser, a més, seu d'un breu bisbat palatí creat per Vamba (672-680). És important subratllar la sorprenent decisió del monarca de crear un nou bisbat a la ciutat (mesura que va en contra de les disposicions eclesiàstiques i que com a tal va ser derogada en el XII Concili, celebrat el 681), perquè certifica la situació de duplicitat —amb una seu catedralícia i una altra palatina— que viu l'urbs per aquesta època.

Hi ha dos aspectes més d'aquesta església pretoriana que són interessants d'assenyalar. Tenint en compte l'ascendent que Constantinoble sempre va tindre sobre la cort visigoda, resulta significatiu que aquesta església no actuara com a panteó regi a imitació de la basílica constantinopolitana dels Sants Apòstols. L'exemple de la basílica fundada per Constantí va ser seguit després per algun rei bàrbar com el franc Clodoveu a París, però no hi ha constància expressa que això fora així en el cas toledà. Al contrari, se sap que la basílica de Santa Leocàdia, que va actuar com a panteó episcopal, va servir també, segons fonts tardanes, com a mausoleu dels reis gots. Així mateix, cal subratllar també que, mentre la basílica constantiniana dels Sants Apòstols estava dedicada al col·legi apostòlic amb el propi emperador com a *isapostolos*, la basílica toledana estava tan sols sota l'advocació dels Sants Pere i Pau, patrons de la seu de l'Imperi occidental i de les gents (entre les quals es comptava la *gens gothorum*), el que només pot entendre's com una manifestació d'independència política del regne got davant de Constantinoble.

Quant als elements d'escultura monumental, hi destaca la concentració en l'àrea de la porta/pont d'Alcántara-alcàsser un seguit de relleus decorats amb discos o medallons que tanquen un motiu de gallons. Aquest tipus de decoració caldria posar-la en relació amb l'emplaçament en la zona d'un magne conjunt civil que només cabria identificar amb l'antic *palatium* got. Aquests motius de gallons són estranys dins de l'art hispanogot, encara que d'alguna manera recorda el tema de les veneres tan apreciades en la iconografia del moment, en edificacions de prestigi com el palau de Pla de Nadal (Riba-roja de Túria, València). En el mateix sentit parlaria el descobriment d'importants exemplars d'escultura decorativa en la zona, com els frisos amb encreuaments inscrits en estreles de rombes alternats amb discos de gallons. D'aquesta zona també procedix un magnífic sostenidor d'altar decorat amb creu gemada i a l'Hospital de Santa Creu es va descobrir una imposta que presenta idèntica decoració de tipus àulic que hem assenyalat en les peces de l'entorn de la porta d'Alcántara (encreuaments inscrits en estreles i gallons), com també un fragment de placa-nínxol en petxina d'extraordinària execució, peça que sens dubte presidia la decoració d'un important temple, molt possiblement el mateix a què pertanyeria l'altar abans esmentat.

Unes altres troballes disperses suggereixen així mateix la localització en aquesta zona d'una important construcció religiosa: un cancell amb la imatge simbòlica de sant Lluç trobat al passeig del Mirador —que evidentment formava part d'una sèrie de quatre cancells del

Tetramorfs—, un grup de fragments de cancells amb arcs imbricats i trifolis de clara inspiració d'Emerita, una altra placa-nínxol d'estil classicista decorada amb la imatge d'un templet, etc. A aquest nombrós grup cal afegir a més un conjunt de vuit capitells visigots reutilitzats al pati de l'Hospital de Santa Creu. Totes aquestes són peces d'indiscutible qualitat i permeten intuir la procedència d'un conjunt arquitectònic de prestigi i que, segons la nostra opinió, només cal identificar amb l'antic pretori visigot i el seu temple palatí annex.

Com a complement i contrapés del pretori o palau civil es trobava el nucli catedralici, seu de l'autoritat eclesiàstica i principal centre de culte de la ciutat. Al llarg de la setena centúria el bisbat de Toledo va aconseguir *de facto* el rang de seu primada d'Espanya. Aquest títol, no obstant això, no va ser aconseguit sinó després d'un llarg procés en què el bisbe de la ciutat règia va haver d'imposar-se a altres seus que, com Cartagena, Mèrida o fins i tot la mateixa Tarraco, orgullosa de la seua fundació apostòlica paulina, posseïen *a priori* majors mèrits i antiguitat. Des del segle vi, almenys, el bisbe de Toledo havia obtingut ja el reconeixement exprés com a metropolità de les seus de l'interior de la província Carthaginensis, on destacava la mateixa capital provincial llavors en mans dels bizantins. L'any 610, aquest rang metropolità es va veure sancionat per un sínode de bisbes reunits a l'efecte, les conclusions del qual devien ser reafirmades poc després en un *Decretum de ecclesia Toletana* pel propi rei Gundemar. A partir del regnat d'Ervigí, sent bisbe sant Julià (680-690), Toledo va aconseguir el títol de seu primada, imposant la seua dignitat

sobre la resta dels bisbats hispans i aconseguint fins i tot arrancar al poder real la prerrogativa d'intervenció en el nomenament de nous bisbes.

Pràcticament res s'ha conservat de l'antic complex catedralici d'època visigoda. No obstant això, se sap amb una certa seguretat que, com moltes altres del seu temps, l'església catedral estava dedicada a Santa Maria Mare de Déu. Com s'ha dit, no es conserva res de la fàbrica original, si bé tot fa pensar que l'antiga seu d'època visigoda estava emplaçada davall l'actual catedral gòtica i antiga mesquita aljama àrab, no sols per la tradicional superposició d'espais sagrats dins de la ciutat, sinó perquè hi ha constància literària que l'any 871 encara hi havia una església contigua a la dita mesquita. Unes prospeccions efectuades en la dècada dels vuitanta a la catedral pareixen confirmar l'existència d'una construcció de planta de creu grega, amb la capçalera situada en el tram immediat a l'anomenat «pilar de la Descensió», que fa referència al lloc en què la Mare de Déu va posar els seus peus amb motiu del miracle de la imposició d'una casulla a sant Ildefons. Aquest miracle, que reflectia el suport diví a la seu règia visigoda i convertia la Mare de Déu en la principal patrona de la ciutat, ha sigut utilitzat des de llavors per a la defensa de la primacia toledana. La seua representació figura en tots i cadascun dels espais religiosos vinculats a l'església toledana fins als nostres dies.

D'altra banda, un epígraf conservat en una de les columnes de la catedral gòtica informa de la reconsecració *in catolico* de la basílica de Santa Maria durant el regnat de Recared, l'any 587, açò és, el mateix any de la

conversió del monarca. Aquesta inscripció solemnitza la devolució de l'església catedral feta pels arrians al culte ortodox després de superada la crisi de la guerra civil que va enfrontar Leovigild i el seu fill Hermenegild. La inscripció, que va ser traslladada en el segle XVI a un dels patis de la catedral, resa així: «+ In nomine D[omi]ni consecrata ecclesia S[an]cte Marie/ in catolico die primo/ idus aprilis anno feli/citer primo regni d[omi]ni/ nostri gloriosissimi Fl[auii] Reccaredi regis era / dcxxv». La reconsagració del temple al ritu catòlic va ser una de les mesures adoptades per Recared abans de la seua conversió oficial l'any 589. Es degue tractar, aleshores, d'una mesura de profund significat simbòlic que venia a clausurar el sínode de bisbes arrians i catòlics on es van assentar les bases que culminarien posteriorment en la reunió, dos anys més tard, del III Concili de Toledo, el sínode de la conversió oficial dels gots a l'ortodòxia nicena.

També les peces d'escultura decorativa encastades en el pròxim carreró de Sant Ginés es podrien relacionar amb construccions vinculades a aquest nucli catedralici. La decoració a base de veneres, abundant en aquest grup, pareix correspondre's amb un conjunt d'aquest tipus, ja que és característica dels edificis de prestigi d'aquell moment i, com a tal, es troba en nombroses peces de la vila de Pla de Nadal (Riba-roja de Túria, València).

△ Inscripció de la reconsagració de la catedral de Santa Maria. Catedral de Toledo. © Projecte Sedes Regia Toletana.

◁ Credo epigràfic. Museu dels Concilis. © Projecte Sedes Regia Toletana.

El grup episcopal devia incloure, a part de l'església catedral, el palau episcopal i algunes altres dependències annexes a aquest, entre les quals hi havia un edifici destinat al ritu baptismal, probablement dedicat a sant Joan Baptista, segons era corrent en l'època, i al qual devia pertanyer la placa-nínxol amb lletres apocalíptiques invertides (tema de caràcter baptismal) i alguns materials constructius més trobats en el transcurs de les excavacions del veí convent de Sant Pere Màrtir.

Dins de la ciutat, van haver-hi a més moltes altres esglésies de què a penes res se sap o es conserva, de manera que és possible parlar d'una gradual cristianització de la topografia urbana a mesura que la influència i el poder de l'Església s'acreixia. Exemplars com les pilastres de l'església de Santa Justa i del Salvador reten bon compte d'aqueix interès benefactor de l'Església toledana. La peça del Salvador, amb el seu repertori d'escenes neotestamentàries, és a més un magnífic exemple d'un fenomen que va haver de ser molt freqüent en l'època, però, que per desgràcia, a penes s'ha conservat: la decoració figurada. La pilastra mostra en una de les seues cares, dividida en diversos registres, diverses escenes de la vida de Jesús que van poder inspirar-se en la decoració d'algun sarcòfag paleocristià de taller romà, o bé formar part d'un cicle homilètic ara per ara no aclarit, que apareixia en algun exemplar manuscrit il·lustrat. En tot cas, no hi ha dubte que el seu caràcter narratiu recorda l'art paleocristià, si bé amb una factura un poc més tosca. Les representacions encarnen quatre escenes relacionades amb diversos episodis de la vida de Crist: tres d'elles de tipus taumatúrgic (curació del cec de naixement, resur-

recció de Llätzer i la curació de l'hemorroïssa) i una altra més de tipus baptismal (diàleg amb la samaritana). En aquesta mateixa església, convertida en mesquita en època islàmica, es conserva un important conjunt de peces decoratives d'època visigoda on destaquen nou pilastres, capitells i un bon nombre de frisos amb motius decoratius molt concrets, que permeten suposar l'existència d'un temple semblant al de Sant Joan de Baños, a Palència: un temple que la major part dels investigadors vinculen amb l'arquitectura toledana del segle VII. Aquestes peces es troben disperses per diferents llenços de la construcció i tenen especial protagonisme en la torre del temple, un antic minaret, en què s'agrupen nombrosos relleus decorats amb sèries de cercles que formen quadrifolis.

Un origen semblant té el conjunt de peces decorades que es coneixen en l'entorn de l'església de Santa Eulàlia, en què destaquen els capitells i les peces reaprofitades en la construcció d'aquesta parròquia en el segle XII, com també els frisos que es conserven i que formen la llinda d'una portada a la plaça de la Creu, que recorden els que acabem de descriure a la torre d'El Salvador.

Els suburbis. La basílica de Santa Leocàdia i els palaus suburbans

En la zona nord-oest del suburbi, en la denominada Vega Baixa, s'emplaçava una important àrea funerària que pareix desenrotllar-se a partir de finals del segle IV o de principi del segle V. Hi destaca el conjunt de tombes trobat a l'actual passeig de la Basílica, que reaprofiten per a la seua construcció diversos elements

Reconstrucció de Toledo en la setena centúria. Il·lustració de Albert Álvarez Marsal, sota la direcció científica de I.M. Sánchez Ramos i Jorge Morín de Pablos. (© Urban landscape of power in the Iberian Peninsula from Late Antiquity to the Early Middle Ages').

funeraris procedents d'alguna necròpolis imperial. Tota aquesta zona, situada a l'oest de l'antic circ romà, es va veure afectada per una àmplia remodelació urbanística, conseqüència de la revaloració d'un xicotet culte local destinat a perpetuar la memòria de la verge i *confessor* Leocàdia. La tradició ha identificat aquesta basílica amb el lloc que avui ocupa l'ermita del Crist de la Vega, encara que és possible que en realitat el *martyrium* es trobara al costat del circ, on antigues excavacions de Pere de Palol van poder constatar l'existència d'un gran edifici amb contraforts, de manera que l'ermita potser era en realitat el monestir associat a la basílica martirial. D'aquest espai

procedeixen la placa nínxol amb crismó i diversos fragments amb el Credo epigràfic.

Durant aquesta època la Vega Baja va aconseguir un cert desenvolupament urbà organitzat entorn de determinats eixos viaris, de què es documenta una ocupació més o menys intensa per a diferents usos domèstics i productius. S'ha volgut veure en això una relació entre la consolidació del regne visigot al llarg de la setena centúria i la transformació constatada al suburbi nord-occidental, definida per una implantació urbanística monumental i jerarquitzada que integrara espais de caire residencial, comercial i artesanal.

Els monestirs toledans

Com a testimonis del creixent poder de l'Església i al mateix temps actuant com a defensa simbòlica de l'*urbs*, Toledo es trobava rodejat de nombroses fundacions monàstiques. Sens dubte, el més famós dels monestirs toledans és el de Sant Cosme i Sant Damià o d'Agali, on es va formar bona part dels bisbes toledans (*Cixil. Vita Ildephonsi*, l 11). Allí es van educar figures tan insignes de l'Església visigoda com els sants bisbes Eladi, Eugeni o Ildefons. La ubicació d'aquest cèlebre monestir és desconeguda a hores d'ara, encara que a partir de l'etimologia del topònim s'ha especulat versemblantment amb la seua situació al costat de la calçada que conduïa a les Gàlies (*ad galiense iter*). En els últims anys s'ha suggerit el seu emplaçament en un lloc pròxim a La Peraleda a partir d'algunes referències d'època medieval. Des del punt de vista arqueològic, s'han realitzat diverses propostes de localització, entre les quals destaca aquella que el situa als voltants dels anomenats palaus de Galiana. D'aquesta manera, l'almunia Al-Mansura o Horta del Rei, ordenada construir entre 1043 i 1075 per Al-Mamun, no devia ser sinó l'hereva històrica de l'antic cenobi visigot. La proposta ens sembla molt probable, per la seua situació a tocar de la calçada de les Gàlies i per la pròpia riquesa agrària del lloc, com també perquè és coherent amb algunes mencions literàries. El conjunt taifa presenta a més una estructura arquitectònica ba-

sada en una planta de tipus bizantí que potser estava inspirada en un conjunt anterior.

El segon dels monestirs esmentats en les actes de l'XI Concili era el de Santa Leocàdia. Pareix lògic suposar que, igual que succeïa a Mèrida amb el monestir de Santa Eulàlia, es trobara situat al costat de l'església martirial del mateix nom. El seu abat firma en segon lloc, probablement per tractar-se d'un monestir vinculat a una església de caràcter palatí com era Santa Leocàdia. Tenint en compte que l'edifici excavat a la vora del circ va poder ser la pròpia basílica martirial, aquest monestir va poder emplaçar-se sota l'actual ermita del Crist de la Vega, donant la raó en part a la tradició generada entorn d'aquest lloc.

La resta del catàleg de monestirs toledans d'època visigoda és conegut únicament per les signatures dels seus abats en l'XI Concili. Així, se sap que hi havia a Toledo un monestir urbà dedicat a la Santa Creu que era escenari de la translació d'una relíquia del *lignum crucis* a la catedral durant la celebració de Pasqua. Un altre dels monestirs toledans citats en les actes de l'XI Concili era el de Sant Miquel, l'abat del qual apareix en les actes sinodals encapçalant l'*ordo abbatum*. És possible, donada la condició de l'arcàngel sant Miquel com a protector de la host celestial, que aquest cenobi es trobara prop del recinte pretorià, potser com a complement monàstic de la basílica dels Sants Apòstols. Finalment, les actes citen el monestir de Santa Eulàlia.

PENINSULA IBÉRICA A INICIOS DEL SIGLO VII d. C.

LA FUNDACIÓ D'UNA NOVA CIUTAT: *RECCOPOLIS*

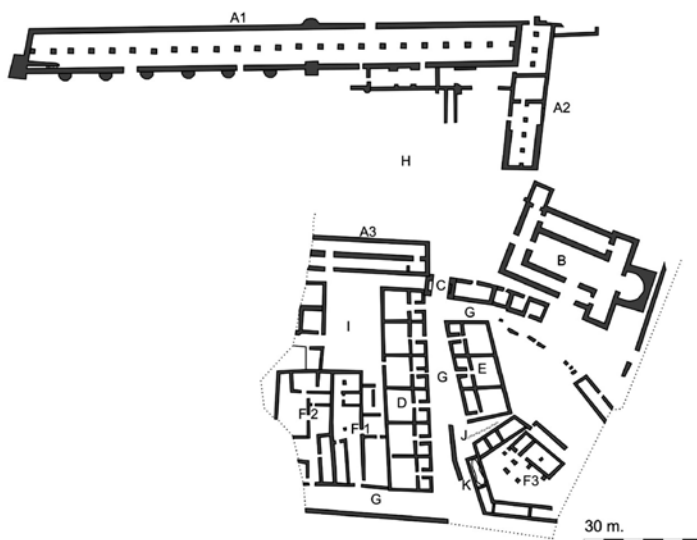
Pilar Diarte-Blasco, Manuel Castro-Priego, Lauro Olmo-Enciso
Projecte Arqueològic Recópolis. Àrea d'Arqueologia. Universitat d'Alcalá

En plena Celtibèria visigoda, per ordre de Leovigild, es funda l'any 578 dC la ciutat de *Reccopolis* (Zorita de los Canes, Guadalajara). Certament, no és l'única ciutat fundada en aquest moment, ja que com ens informen la *Chronica* de Joan de Biclar i la *Historia Gothorum* d'Isidor de Sevilla, altres dues ciutats es van erigir en aquest període al nord peninsular, a *Vasconia: Victoriacum*, fundada pel mateix rei, i *Ologicus* per Suíntila (621-631 dC), que romanen sense localitzar. No és casualitat que aquestes ciutats es fundaren en moments crucials per a la consolidació del Regne visigot de Toledo, com en el cas de les fundades per Leovigild (568-586 dC), o el d'*Ologicus*, quan les campanyes de Suíntila van acabar amb les últimes possessions peninsulars dels bizantins, l'any 625 dC. En el cas de *Reccopolis* és probable que la voluntat règia de dur a terme un projecte ideològic «imperial» a la manera

de Bizanci faça tangible aqueixa política d'*aemulatio imperii*, ja que la ciutat va ser construïda en honor del futur rei Recared (586-601 dC), seguint el costum d'alguns emperadors bizantins que van fundar o, simplement, van reanomenar alguns centres urbans anteriors.

El coneixement de l'estructura urbana de la ciutat i de l'impacte que aquesta va tindre en el territori és més recent del que en principi hom pot suposar, ja que *Reccopolis* durant diversos segles va romandre oculta i oblidada fins al seu «redescobriment» arqueològic al turó de l'Oliva, a finals del segle XIX. En tot cas, la memòria de la ciutat havia romàs alguns segles després del seu abandonó definitiu, entorn del segle IX, gràcies a les fonts escrites: les àrabs, per exemple, al·ludiran a *Racupel*, com a «*muy fuerte çibdat e muy alta*», on a més se subratlla la qualitat de les pedres usades per a la construcció de Zorita, com apareix esmentada en la *Crònica* d'al-Razi. Mentre que en algunes fonts cristianes, com el text altmedieval de la *Cronica albeldense* s'al·ludeix a la fundació de la ciutat,

◁ *Reccopolis* en el context peninsular a començament del segle VII dC. Elaboració pròpia.

Planimetria esquemàtica explicativa de la part alta de la ciutat.
Elaboració pròpia.

A1, A2, A3: Complex palatí; B: Església palatina; C: Accés complex palatí;
D y E: Edificis associats amb activitats artesanals i comercials;
F1, F2 y F3: Habitatges; G: Carrers; H: Zona oberta, complex palatí;
I: Zona oberta; J: Canalització; K: Cisterna

Imatge aèria de Reccopolis. Projecte *Reccopolis*.

i un poc més tardanament, en el fur concedit per Alfons VII, el 1156, a llauradors mossàrabs per repoblar la vila de Zorita, on es manté el topònim en les diferents formes d'aquesta: *Accopal*, *Raccopal* o *Racupel*.

L'inici de les investigacions arqueològiques pròpiament dites, no obstant això, no es va produir fins als anys quaranta del passat segle, quan l'arqueòleg Juan Cabré Aguiló es va encarregar de la direcció de les excavacions fins a la seua defunció, el 1947. Les primeres fases de la investigació es van centrar en les estructures arqueològiques més evidents que, sens dubte, eren les de l'ermita de la Mare de Déu de l'Oliva, amb l'objectiu de documentar les fases visigodes de l'edifici, encara que també es va identificar el «...gran palau contigu a la Basílica», en què va localitzar, igual que en l'edifici de culte, «...elements arquitectònics de talla i caràcter visigots...» i, sobretot, en destacava les dimensions «...amb naus de més de 100 metres de longitud per 10,40 d'amplària».

L'urbanisme de *Reccopolis*, de fet, es defineix entorn de la posició preminent del complex palatí —que devia incloure la basílica palatina, emmascarada en part per l'ermita medieval de la Mare de Déu de l'Oliva—, la situació de la qual en la part més alta del turó el fa visible des de tots els llocs de la ciutat, que inclou pràcticament qualsevol lloc del territori circumdant i subratlla el poder que representava. Els informes de Cabré són la primera notícia que tenim de l'existència d'un palau a la ciutat, hipòtesi després sostinguda per investigadors de l'Institut Alemany d'Arqueologia a Madrid, com K. Raddatz i D. Claude, i corroborada pels treballs duts a terme per l'equip dirigit per Lauro Olmo-Enciso. És cert, no obstant això, que pràctica-

ment no hi ha edificis del període amb els quals es puga establir una comparativa, però les dimensions i la qualitat constructiva del conjunt, la ubicació d'aquest i els elements arquitectònics i decoratius recuperats en el seu interior, en deixen escàs marge de dubte en la identificació.

El conjunt es va construir entorn d'una gran plaça, que queda tancada pels costats nord i sud, precisament pels dos edificis de major envergadura. En total, el conjunt devia estar format almenys per tres edificis i una església palatina. Els murs dels edificis del conjunt palatí, que denominem A1, A2 i A3, estaven compostos per dos paraments i reblit interior de còdols de riu i pedres, a més de trobar-se lluits amb morter de calç i arena, també utilitzat a l'església. L'ús de la calç es documenta també a la plaça, on s'observa l'ús de còdols lligats amb aquest material, coberts amb una capa de morter de calç i arena.

L'edifici nord, A1, és el més gran del complex, amb 133 m de longitud per 9,20 m d'amplària, i tenia dos pisos. Es trobava dividit en dues parts de dimensions semblants: la ubicada en el sector més occidental posseïa contraforts circulars i dues obertures d'entrada d'uns 2 m d'amplària cadascuna, mentre que la que es troba en la zona oriental tenia dues ales (ambdues amb una única planta) adossades al seu costat nord i sud, respectivament.

L'edifici A2 que, al costat de l'església palatina devia tancar la plaça pel seu costat est, té unes dimensions de 40 m de longitud per 10 d'amplària. Tant l'edifici A1 com l'A2 posseeixen en l'interior uns pilars de 1,10 m de costat, que serviren per a sustentar el sistema d'arcs adovellats correguts, que potser subjectava la planta superior d'ambdós edificis.

L'edifici A3 és l'únic del complex que no va ser documentat per J. Cabré. Va començar a ser estudiat en les campanyes d'excavació que van començar en la dècada dels noranta del passat segle. Tanca la plaça en la seua part més meridional i té similituds constructives amb el complex A1. La construcció es va alçar en maçoneria i carreuó que combina una fonamentació en gres, amb alçats en tosca i pedra calcària. No devia disposar, en canvi, de pilars i/o pilars interns, ja que potser posseïa un mur corregut en maçoneria i carreuó al seu interior, on devien haver obertures de comunicació —almenys dues—, que devien servir tant de divisió de l'espai inferior en dues naus de 3,20 m d'amplària, com de subjecció de la planta superior. Es tracta d'una obra longitudinal, amb sentit est-oest, amb uns 9,40 m d'amplària per 31,50 m de longitud visible. No obstant això, gràcies a les prospeccions geomagnètiques, s'ha pogut determinar una longitud total de la construcció en 49 m. L'estructura d'aquest es troba encara en fase d'excavació.

La seqüència estratigràfica ha permès la reconstrucció interpretativa de l'edifici. Potser va tindre una teulada a dues aigües rematada per creus calades als seus vèrtexs. La teulada devia estar subjecta per un bigam, fet a parts iguals en fusta de pi i roure. Immediatament sota aquesta coberta, es va documentar, en forma d'afonament, el pis d'*opus signinum* de la planta superior. Aquest paviment es va conformar sobre un pla de llosetes de travertí a manera d'encofrat i recolzava directament sobre les bigues que suportaven tot el nivell superior. Finalment, es van documentar les restes d'un estrat d'argila batuda que formava el paviment de la planta inferior.

La funcionalitat representativa i, probablement també, residencial es devia reduir a la planta superior dels dos edificis de majors dimensions (A1 i A3), on s'han recuperat acurats paviments d'*opus signinum*, com també capitells, fustos i cimacis, a més d'altres fragments de decoració escultòrica. La planta baixa d'aquests edificis, d'acord amb la menor quantitat de materials decoratius i la seua senzilla pavimentació realitzada amb morter de calç, pogué tindre usos variats, entre els quals es troben els de tipus administratiu i fiscal.

L'església palatina s'ubicava a l'extrem oriental del complex. Té planta cruciforme inscrita en un rectangle, amb una nau central, emmarcada per dos laterals, i una transversal a manera de transsepte. L'accés a la nau central es feia a través de la porta situada en el nàrtex, que estava alineada amb l'entrada principal a l'edifici. Aquesta última comunicava amb el gran espai obert del complex palatí. L'absis semicircular devia ser peraltat en l'interior i rectangular en l'exterior, i s'ha proposat, a més, que va estar rematat amb una volta hemisfèrica. Tot l'edifici estava pavimentat amb *opus signinum* i devia tindre dos tipus d'aparell, un de carreus en filades regulars i travades amb morter de calç, utilitzat a la zona de l'absis i el creuer, i un altre, per a la resta de l'edifici, caracteritzat per filades més irregulars de carreuó, reforçades en els cantons per carreus regulars.

El conjunt palatí quedava separat de l'entramat urbà per una porta monumental construïda amb carreus de tosca i calcària, que comunicava la gran plaça amb la resta de la ciutat. Aquesta construcció, no obstant això, no es trobava en el projecte original, ja que va recolzar en el cantó sud-est de l'edifici A3 i va implicar la destrucció de

part d'un gran edifici comercial i productiu. En gran part de la ciutat, de fet, es documenten —organitzats entorn de dos eixos viaris principals— tallers i botigues units a espais domèstics que, de forma més o menys regular, s'estenen per un espai de vint-i-quatre hectàrees. Entre totes les produccions artesanals sobreïx la manufactura en vidre, sens dubte una de les més característiques de la cultura material recuperada a Recópolis. Aquesta es troba organitzada en uns quants tallers, que se situen immediats a l'eix principal que amb direcció nord-sud aconseguia la porta que donava accés al complex palatí. S'hi conserven uns quants forns que implicaven des d'una producció inicial fins a processos de refós i reciclatge del material. També s'han recuperat motles que demostren que, al costat del vidre, en l'àrea pròxima al complex palatí, també es produïen peces d'orfebreria i metal·listeria.

En l'àmbit domèstic s'observa una distribució entorn de patis articuladors, que portaven a estances amb llars o cuines. No obstant això, l'anàlisi de les estructures i dels materials recuperats no facilita sempre una identificació clara de la funcionalitat de cadascun dels espais. En no pocs casos, l'estructura original de la ciutat, fora del complex palatí, queda definida com una àrea mixta, en la qual les activitats productives i domèstiques coincideixen en l'espai, fins que, a inicis del segle VIII, algunes zones de l'entramat urbà quedaran dedicades únicament a la funció d'espai d'habitatge, caracteritzades a més per una tècnica constructiva diferent dels murs, la considerable reducció dels espais i l'augment del nombre de llars.

Un dels aspectes centrals de la importància de *Recópolis* era l'arribada de productes de l'àmbit Medi-

terrani a l'interior peninsular. S'ha recuperat, en els espais pròxims a l'àrea comercial i productiva, un important conjunt d'àmfores de procedència nord-africana i també del Mediterrani oriental, que demostra l'actiu comerç de la ciutat, possiblement a través dels ports de *Valentia* i *Carthago Spartaria*. Una capacitat d'atraure béns de prestigi i de mantindre rutes d'intercanvi, no obstant això, que va cessar al llarg del segle VIII dC.

Dins d'aquest àmbit econòmic, les troballes monetàries i els indicadors de la seua circulació a *Reccopolis* permeten entendre el paper central de les ciutats en època visigoda i el manteniment de la moneda com a instrument fiscal i d'intercanvi, davant de la seua inexistència en l'àmbit rural. La moneda queda així confinada a l'ús per les elits, en els complexos processos de recaptació fiscal que van caracteritzar el sistema impositiu en època visigoda, i com a intercanvi de prestigi. En aqueix context hem d'entendre la troballa d'un gran tresoret de monedes visigodes merovíngies, sueves i bizantines a la basílica, en la dècada dels quaranta, o les posteriors troballes de moneda merovíngia a l'edifici A2 i de numerari visigot a les proximitats de l'àrea productiva i comercial. El registre numismàtic també ha servit per subratllar la continuïtat de *Reccopolis* com un espai vertebrador del seu territori durant el segle VIII dC. A les troballes de dírhams i felusos de l'Emirat dependent i independent, cal sumar la troballa d'un conjunt de nou dírhams d'època d'Abd al-Rahman I (756-788 dC) a les proximitats de la basílica, l'any 2010.

Conjuntament amb tots els elements esmentats, *Reccopolis* disposava, a més, d'una potent muralla que

rodejava la ciutat, construïda amb carreus travats amb morter, amb una amplària mitjana de prop de 2 m i una alçària com a mínim de 5 m, en el cas de les torres. El recinte emmurallat, que va ser espoliat en època andalusina per a la construcció de la muralla i el castell de Zorita, va rodejar, en origen, tot el turó seguint la vora d'aquest, excepte en la zona nord on descendeix fins a la ribera del Tajo. El llenç devia tindre dos paraments paral·lels, rebliment amb pedres, carreuó i còdols. Els carreus eren majoritàriament de pedra calcària local, encara que també s'hi documenten alguns de gres. Aquest sistema constructiu s'utilitza també en les set torres documentades, totes quadrangulars, excepte una que és semicircular, que es distribueixen al llarg de la muralla de forma irregular.

La muralla, el complex palatí i la seua planificació urbana fan de *Reccopolis* l'única ciutat construïda *ex novo* coneguda a tot Europa occidental, que permeta el coneixement d'un projecte constructiu estatal, que només ha pogut comparar-se amb l'expansió suburbana que, entre mitjan del segle VI i mitjan del VII, es va desplegar a la Vega Baja de Toledo, ja que en ambdós casos documentem espais amplis i ben articulats, en conseqüència, lliures de les restriccions d'un traçat urbà preexistent. No hi ha dubte que, salvant les distàncies entre la capital del Regne i la nova fundació visigoda, ambdós projectes van suposar un important esforç econòmic per a les arquees estatals, que només pot entendre's com a part del projecte iniciat per Leovigild i continuat per alguns dels seus successors, de control del territori i coerció dels súbdits del Regne visigot de Toledo.

LES CIUTATS VISIGODES AL NORD-EST PENINSULAR

Josep Maria Macias Solé

ICAC

En els darrers anys l'arqueologia ha anat resolent un dels principals problemes que caracteritzava el coneixement del període visigòtic: la manca de troballes. Aquest fet contrastava amb l'abundància d'informació històrica, la major part de la qual prové de l'òrbita eclesiàstica. Altres fonts també narren l'arribada del món germànic a la Península, els seus episodis bèl·lics i el procés d'obtenció del control polític després de la desaparició de l'Imperi. A més, dins l'òrbita jurídica, coneixem una realitat que reflecteix la complexitat d'aquesta transformació: els conflictes entre les elits hispanoromanes i les nouvingudes, la confrontació entre arrianisme i catolicisme, i la convivència amb el món jueu. Sortosament, avui disposem de més evidències materials del període i això es deu a una millora dels registres estratigràfics, dels estudis de materials arqueològics (preferentment els ceràmics) i del desen-

volupament de tècniques analítiques (en especial les relatives a les àrees funeràries i restes orgàniques). És una millora que s'ha produït en tot el conjunt de la Península i, per tot això, l'arqueologia demostra com la Hispània visigoda va ser un període amb personalitat pròpia, l'estudi del qual és indispensable per entendre la conformació de la societat medieval. Ara bé, costa encara quantificar la petjada demogràfica germànica en les antigues ciutats hispanoromanes, tot i que sigui indubtable.

Les ciutats del nord-est peninsular havien format part, com les urbs valencianes, de l'antiga *provincia Hispania Citerior*. No obstant això, la divisió d'aquest territori entre les províncies *Hispania Tarraconensis* i *Carthaginensis* efectuada per l'emperador Dioclecià durant la reforma de l'any 293, va trencar-ne, de forma administrativa que no efectiva, la unitat. Després, la desaparició de l'Administració romana va deixar pas al domini pragmàtic d'una nova elit religiosa, en bona part descendent d'una antiga aristocràcia hispanoromana que

< Vista general del complex episcopal d'Egara (Terrassa).
Foto de l'autor.

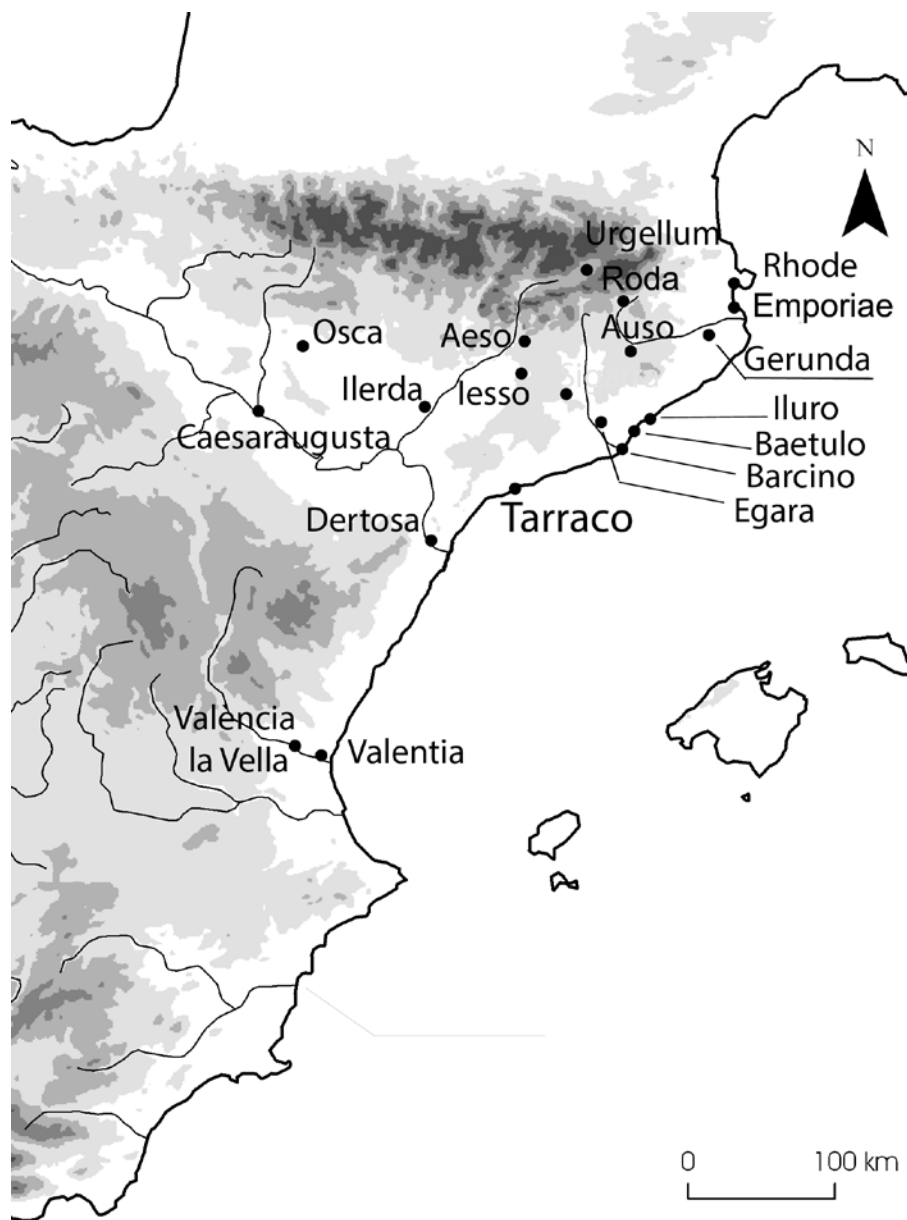
mantenia forts llaços entre les ciutats del llevant mediterrani. Només així podem entendre com el bisbe Justinià de València, el gran constructor de la seu episcopal del Túria, tenia tres germans igualment bisbes: Just, bisbe d'Urgell; Elpidi, bisbe d'Osca, i Nebridi, bisbe de Terrassa. Possiblement, aquest darrer també degué destacar per la monumentalització del gran episcopat egarenc, creat del no res dalt d'un istme. Aquest devia ser el nou referent d'una àrea de poblament dispers.

L'arqueologia cristiana mostra com el poder eclesiàstic, amb la seva escenografia i ritualitat, esdevingué el gran motor de transformació de les ciutats de l'època o, en el cas d'*Egara/Terrassa*, fins i tot del paisatge rural. La pròpia documentació eclesiàstica reconeix la realitat no urbana de Terrassa i així ho fa constar quan s'esmenta l'indret de celebració dels concilis episcopals, per exemple: *in urbem Caesaraugustanum* (592) o *Barcinonensem* (599), *in locum Egara* (614).

A l'inici del període visigòtic, les institucions eclesiàstiques van poder aixecar lliurement veritables *christiana civitates* i, una vegada desapareguts definitivament els grans edificis d'espectacles públics de la societat clàssica i tot allò relacionat amb els cultes pagans, l'expressivitat urbana girà entorn del calendari i el nou ritual religiós. No fou un procés uniforme ja que tot va dependre de la vitalitat específica de cada ciutat, de la seva condició jurídica prèvia o de l'organització eclesiàstica instal·lada. En aquest procés encara queda per calibrar el paper geoestratègic de les ciutats en relació a la defensa i el control militar d'un territori, tot i que els orígens d'aquest rol cal cercar-los en les reformes tetràrquiques del nord-est pe-

ninsular, íntimament relacionades amb el control de la *via Augusta*. En aquest context és fonamental apuntar els processos d'emmurallament de ciutats —*Gerunda* i *Barcino*— i de construcció de fortificacions properes —Sant Julià de Ramis i Sant Cugat respectivament—. *Tarraco*, la darrera capital hispana sota domini de l'Imperi, no tingué noves muralles perquè encara gaudia de murs d'onze metres d'alçada bastits durant el segle II aC, a la mateixa vegada que continuava essent un punt estratègic per al control de la *via Augusta* i la connexió amb *Ilerda* que duia a l'interior d'Hispania. Aquí, les darreres excavacions mostren un suburbi portuari plenament actiu fins al primer terç del segle VIII. No en va, *Tarracona* va ser, durant l'ocupació bizantina del sud-est, el principal port mediterrani sota control de *Toletum*.

En l'àmbit urbanístic *Tarraco* i *Gerunda*, edificades dalt de turons, són casos similars que reflecteixen la perpetuació funcional i simbòlica de les grans places romanes que, antigament, havien constituït el centre neuràlgic de les seves comunitats. A la *Tarracona* visigoda el poder polític i religiós es va recloure a la Part Alta, on el nou episcopat va ocupar l'antiga plaça de culte a l'emperador en un moment comprès entre finals del segle V i inicis del VI. A Girona, es devien ubicar als extrems de l'antiga plaça forense, la seu episcopal i un palau civil que tenia una àrea d'emmagatzematge que exemplifica l'associació entre el poder polític i l'econòmic o fiscal. Més tard, les respectives seus medievals se superposaren a les visigodes que es van adaptar a l'antic urbanisme romà de tal manera que, enfront de les catedrals actuals, hi ha imponents escalinates que perpetuen la funció d'unes antigues escales romanes.

Mapa del nord-est de la península Ibèrica amb les ciutats esmentades en el text.

Planta del primer grup episcopal de Barcino en el segle v segons J. Beltrán de Heredia-Ch. Bonnet (Plànol © E. Revilla-M. Berti-MUHBA).

Barcinona representa un cas més complex ja que disposa de més documentació arqueològica. Hi destaquen la gran reforma del seu perímetre defensiu a finals del segle III i els resultats dels projectes de recerca del subsòl de la plaça del Rei i de l'església dels Sants Just i Pastor. En el segle VI la ciutat mantingué una clara rellevància política en tant que va ser cort reial de diversos monarques. El perquè fou *Barcinona* i no *Tarracona* no està ben clar. Però s'ha suposat que la situació del segle VI va ser hereva de la del segle V, quan *Barcino* ja havia aco-

llit tropes aliades visigodes mentre que *Tarracona* continuava sent la darrera capital hispana sota control Imperial i amb importants contingents de tropes. A més, cal tenir en compte la forta tradició catòlica de *Tarracona*, seu metropolitana i primada de les Hispànies i rellevant centre de culte martirial, enfront l'arrianisme que acompanyava la cort visigòtica en els segles V i VI. L'arqueologia barcinonense mostra una arquitectura pública cristiana en el segle V i una gran fase de monumentalització en el segle VI, amb el desmuntatge definitiu del seu recinte forense.

Hi ha indicis que la ciutat va començar a consolidar un paper preeminent en el nord-est peninsular. Les excavacions mostren la capacitat de mantenir el seu sistema de sanejament urbà, a la mateixa vegada que les fonts indiquen que a finals del segle vi va ser la seu del *Fisco Barcinonensis* amb un abast territorial important. S'han identificat els seus palaus episcopals i comtals dins d'un rellevant epicentre de poder que es va desenvolupar entre l'antic fòrum i la muralla.

Aquestes grans ciutats són els exemples més ben coneguts arqueològicament. Es tracta d'antigues ciutats romanes que, mercès a la presència de seus episcopals, mantingueren la continuïtat d'ocupació i rellevància geoestratègica en el context de la Hispània visigoda. Aquí, el paper uniformitzador de l'Església es constata en la coincidència cronològica dels canvis urbanístics i també en la nova expressivitat arquitectònica. Fou el cas de les seus de *Barcinona* i *Egara*, només distanciades per vint-i-sis quilòmetres i amb vincles familiars entre els seus arquebisbes. El recinte episcopal de *Barcinona* disposà d'una possible església martirial en planta en creu, com també ho era l'església funerària de Sant Miquel de Terrassa, en aquest cas de planta grega inserida en un mòdul quadrat. A la mateixa vegada, la nova església identificada sota l'actual temple dels Sants Just i Pastor presenta una capçalera tripartida, com una de les esglésies del conjunt episcopal d'*Egara*.

Poc sabem de l'urbanisme de les altres seus episcopals —*Ilerda/Lleida*, *Auso/Vic*, *Dertosa/Tortosa*, *Urgellum/Seu d'Urgell* i *Emporiae/Empúries*—, on els vestigis no fan justícia als indicis procedents de les fonts. També és igual d'incerta la realitat urbanística de les antigues ciutats

romanes que no esdevingueren seus episcopals —*Iluro/Mataró*, *Aeso/Isona*, *Rhodes/Roses*, *Baetulo/Badalona*, *Sigarra/Prats de Rei*, *Ilesso/Guisona*—. De tots aquests nuclis el que aporta més informació és el cas emporità, que mostra un ampli poblament dispers al voltant del nucli encimbellat de l'actual Sant Martí d'Empúries.

A la resta de ciutats la informació és escassa i desigual. A partir de mitjan segle v *Ilerda* no presenta clars vestigis arqueològics, però sabem que l'any 546 esdevingué seu d'un concili provincial tarraconense i la seva catedral es mantingué fins a finals del segle vii. *Dertosa* era un port fluvial que ens ha proporcionat nombroses evidències que encara no han estat difoses i a més les restes funeràries mostren una ocupació en l'etapa visigoda. La ingent activitat arqueològica desenvolupada a *Ilesso* permet constatar una perdurabilitat urbana fins el segle vii, en la qual potser hi havia un segon recinte defensiu com a resultat d'un procés de contracció urbanística i demogràfica. *Iluro* i *Baetulo*, properes a *Barcino* i de dimensions semblants, esdevingueren nuclis amb un rol secundari envers *Barcinona*. *Iluro* ens ha proporcionat evidències d'una ocupació urbana fins al segle v, a més de restes ceramològiques que perduren fins al segle vii i restes urbanístiques que representen una ocupació urbana de baixa densitat.

Juntament amb la documentació de processos urbans «continuistes», l'arqueologia ha confirmat la creació d'una nova ciutat visigòtica, la *civitas* de Roda-l'Esquerda, vinculada al control territorial prepirinenc i propera a la seu episcopal d'*Aeso*. Com la ciutat de València la Vella, és una nova creació, encimbellada i propera a un riu. També

és un cas que marca un altre exemple de dualitat respecte a una ciutat romana precedent. Així, Roda es troba a uns set quilòmetres de l'antic nucli d'*Auso*. La nova ciutat fortificada tenia una superfície d'unes dotze hectàrees i es data en el segle VII dC, disposa de restes funeràries i d'una extensa àrea d'emmagatzematge amb sitges.

Malgrat totes aquestes evidències, el coneixement de la ciutat visigoda és molt menor en comparació al que tenim sobre la ciutat clàssica. Tret dels edificis que podem incloure en «l'arquitectura del poder», que va emprar materials constructius més perennes, la manca de nous traçats viaris i una arquitectura domèstica sense l'ús generalitzat del morter de calç han disminuït les possibilitats de conservació. Altrament, les datacions sovint depenen de la recuperació de produccions ceràmiques regionals escassament tipificades i conegudes, o bé d'analítiques amb àmplies distàncies cronològiques. També hem de diferenciar entre la *civitas* com a fenomen urbanístic i la comunitat urbana estructurada. L'etapa visigoda culminà un procés de desnaturalització del fet urbà que s'inicià en la crisi dels segles II al III dC. Més enllà del factor aglutinador eclesiàstic i de la pervivència de muralles, com a element de protecció d'una comunitat agrourbana, les ciutats no tenien una clara estructura organitzativa.

Només els factors eclesiàstics, comercials i militars constituïren els eixos vertebradors d'unes noves comunitats urbanes que es trobaven desprotegides davant les

noves estructures de poder. Sobre el primer, juntament amb l'activitat constructiva, documentem àrees funeràries intramurs, sovint prop dels antics fòrums romans, o extramurs. Són indrets on més endavant es localitzen parròquies o santuaris periurbans medievals, que reflecteixen un fenomen de continuïtat y preeminència urbanística que, en alguns casos, superaren períodes d'interrupció per l'ocupació islàmica. L'activitat comercial es detecta a partir del numerari i dels materials d'importació recuperats. Quant al tarannà militar, les fortificacions del territori o les noves ciutats de l'Esquerda i València la Vella permeten reconèixer una alta capacitat d'organització del món visigòtic.

Majoritàriament, les ciutats d'aquesta època presenten una ocupació pseudourbana on hi ha una desestructuració dels serveis propis d'una ciutat tal com els coneguèrem a l'alt Imperi romà. La «gestió municipal» es devia trobar en mans de les jerarquies eclesiàstiques i del *comes* visigòtic. D'altra banda, en els grans espais comercials (*teloneum*, *cataplus*, etc.), la fiscalització del Regne visigòtic va ser evident. Ciutats com *Tarracona* o *Barcinona* van emetre moneda i les recents excavacions han demostrat que hi havia forns de fosa de metalls i/o vidre. Hem documentat la pervivència d'espais termals i possibles àrees d'emmagatzematge que ofereixen una visió urbana que, progressivament, millora la nostra percepció sobre la ciutat premedieval.

< Detall de treballs arqueològics desenvolupats a l'interior de la Catedral de Tarragona l'any 2011. Foto de l'autor.

EL FINAL DEL MÓN ROMÀ A VALENTIA

Albert Vicent Ribera i Lacomba (ICAC)

Isabel Escrivà Chover

La colònia romana de *Valentia* és coneguda cada vegada millor per l'estudi de les seues troballes arqueològiques. Tenia les instal·lacions d'una gran ciutat: fòrum amb la cúria i la basílica, circ, banys, *scholae*, santuaris i temples, *horrea*, port fluvial, aqüeducte, fonts, carrers pavimentats amb porxos, clavegueres, barris i cementiris periurbans. Les seues dimensions, al voltant de vint hectàrees o segurament més, són considerables per a la mitjana de les ciutats hispanes.

Troballes recents (2015-2017), a la part sud-oest, n'han aportat la informació que ha fet possible una més acurada reconstrucció del teixit urbà. Els principals elements nous han sigut un carrer nou en direcció nord-sud, un *cardo*, trobat per davall de l'actual catedral, i les restes d'un gran complex hidràulic, probablement uns grans banys, a l'oest de la Seu. La ubicació del nou *cardo* és molt

important, perquè és el carrer que marca l'eix central del fòrum i també de la ciutat i que, juntament amb el *cardo* que travessa les excavacions de l'Almoïna, delimita l'amplada real d'un bloc de cases, una *insula*.

Encara que inicialment s'havia assumit que el *cardo* de les excavacions de l'Almoïna devia ser la via Augusta, perquè se superposa a un carrer republicà que anava de la porta nord a la sud, aquestes noves dades i altres consideracions, com l'absència de carrilades, un estrenyiment del vial a l'alçada del santuari d'Asclepi i la presència de barres físiques que impedeixen el pas de carruatges, indiquen que aquesta ruta sols devia ser per anar a peu, el que ara es diu un carrer «per a vianants». A més, se circulava en un ambient urbà molt especial, presidit per aquest últim santuari, i un altre, probablement dedicat a *Bellona*, cap al nord, a prop de l'entrada a la ciutat. Aquest *cardo*, a l'est del fòrum, més que el tram urbà de la via Augusta, era un carrer també important però vinculat a edificis i a activitats públiques de caràcter religiós, una mena de *via sacra*.

<1 Bol de vidre tallat, fabricat a l'entorn de Roma, a les darreries del segle IV. Excavacions de l'Almoïna. Ajuntament de València.

La via Augusta hauria d'ubicar-se al *cardo*, al oest del fòrum, que no s'ha trobat, però que és fàcil de situar mitjançant el trasllat simètric del *cardo* oriental, ara que se'n coneix el central que marca l'eix. Aquesta ubicació, a més, s'ajusta perfectament i directament cap al sud amb el carrer de Sant Vicent, que és la tradicional i acceptada ubicació de la via Augusta. El tram urbà del recorregut de la Via va haver d'estar flanquejat a l'oest, de nord a sud, pel port fluvial, una possible perfumeria i les termes, probablement grans, fins arribar a la *Porta Sucronensis*, el que indica un entorn econòmic i profà ben distint al del *cardo* oriental del fòrum.

La primera crisi urbana

La ciutat va patir una destrucció general entre 270-280. En diverses excavacions s'han detectat destruccions, incendis i l'abandonament d'edificis, com la basílica judicial a les excavacions de l'Almoina i al suposat santuari de *Bellona*. La troballa de monedes associades a aquest moment convuls indica que s'hauria produït a partir del 270, que és la data d'emissió de les més modernes: les sèries pòstumes de l'emperador Claudi II.

Un altre efecte d'aquest moment negatiu degué ser el colgament d'alguns col·lectors, com s'ha vist a les excavacions del carrer del Mar, al sud, o a la zona del fòrum.

Les ocultacions monetàries entre 260-280 al llarg de la via Augusta, parlen d'un moment d'inestabilitat generalitzada que afectà bona part del litoral mediterrani hispànic. En altres ciutats de la zona, com *Ilici*, s'han detectat episodis negatius similars. Com a conseqüència d'aquest període conflictiu, els importants i propers municipis ro-

mans *Edeta* i *Saguntum* van desaparèixer com a centres urbans a final del segle III dC.

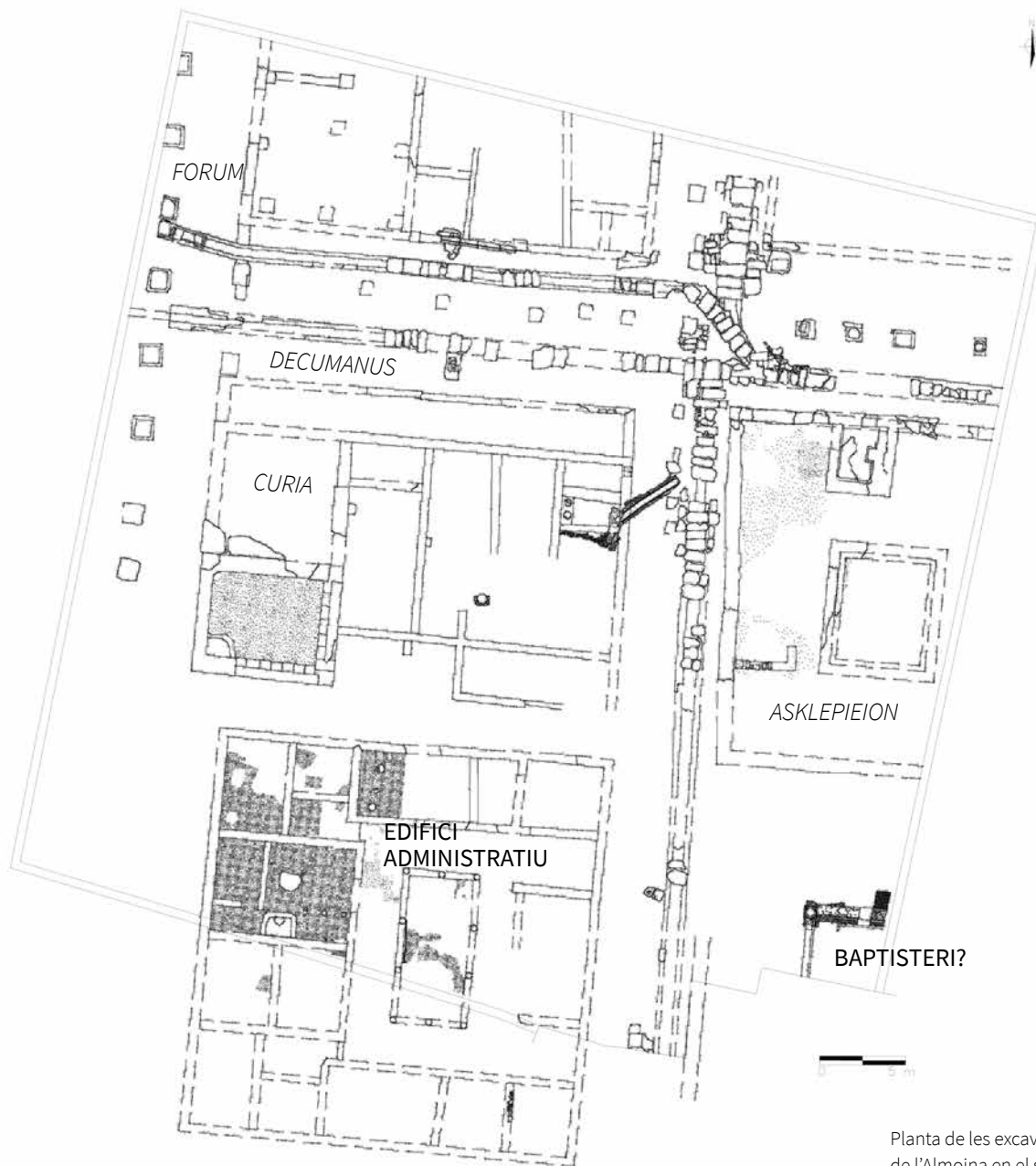
Valentia al baix imperi (segles IV-V)

Valentia, a diferència d'altres ciutats romanes del seu entorn, va superar aquesta etapa convulsa. L'arqueologia ha mostrat la recuperació ràpida de la vida urbana. No obstant això, no es va reconstruir tota la ciutat, que en va reduir l'extensió. A la nova *Valentia*, van haver-hi tants elements de continuïtat com de ruptura.

LA ZONA DEL FÒRUM

En termes arqueològics, la més evident continuïtat urbana es manifesta als edificis públics del fòrum. Allà, la cúria, el santuari d'Asclepi i l'entramat viari es van mantenir en ús. També hi ha evidències negatives, com la no reconstrucció de la basílica romana, al costat meridional del fòrum. Però són els nous edificis i les obres de reparació als ja existents la millor prova de la vitalitat d'aquesta nova etapa urbana.

L'exemple més clar n'és un nou edifici públic a l'est de la basílica. Es va assentar sobre un altre anterior, utilitzat com a seu (*schola*) d'un col·legi (*collegium*), del qual conservava part de les parets i els paviments. Es coneix la meitat nord i se'n pot reconstruir la planta, amb un pati central i una petita bassa. La majoria dels nous murs es feren en *opus africanum*. Excepte els departaments orientals, que donen a un *cardo*, els altres obrin al pati. El seu estat de conservació és irregular, amb parts danyades o desaparegudes i d'altres millor conservades, com l'angle nord-oest. Es data a final del segle III per la ceràmica

Planta de les excavacions de l'Almoína en el segle IV.

Edifici administratiu situat al sud de les excavacions de l'Almoína.

(africana C) i monedes (antoninià de *Trebonianus Gallus*) de les trinxeres de fundació i els paviments.

A l'edifici destaquen: una gran sala central al costat oest que obri al pati; tres departaments a l'angle nord-oest, amb accés per portes estretes de les quals s'han conservat els llindars de pedra; una sala més allargada a la banda nord, i els departaments de la façana oriental, que estan molt arrasats.

Els tres departaments del nord-oest formen una àrea tancada, d'accés restringit. Un petit vestíbul, des del pati central, porta a dues sales que comuniquen amb aquest per una petita porta. Podria ser una presó o un arxiu. En qualsevol cas, eren espais tancats, per damunt dels quals, a final del segle VI o inici del VII, es va aixecar un absis que formava part d'un complex més gran.

La interpretació més probable és que fóra un edifici públic de caire administratiu. La manca d'altres conjunts contemporanis a Hispania és gairebé total. No obstant això, a *Complutum* ('Alcalá de Henares'), ciutat amb una activa vida urbana en el segle IV, trobem una interpretació semblant per a un complex coetani.

Aquest nou edifici, que també se situa al costat de la cúria, devia substituir funcionalment, amb una arquitectura més modesta, la no reconstruïda basílica. Hi ha motius per suposar que les funcions judicials, fiscals i administratives continuaven en la mateixa zona.

El santuari d'Asclepi va ser reformat en el segle IV amb un nou paviment de rajoles romboïdals, molt similar al de l'època Flàvia, al què va cobrir. Segurament es van reutilitzar molts dels maons de la fase anterior. A la part sud del santuari es va instal·lar o reformar una gran pis-

cina a la qual s'afegiren columnes de material reaprofitat, com un capitell toscà reutilitzat com a basament en un angle. No és clar si després d'aquestes obres van romandre els cultes pagans o si, pel contrari, les reformes eren degudes al canvi a la nova religió cristiana. En aquest darrer cas, la piscina era, potser, un baptisteri.

Al sistema viari i els seus desguassos, a la zona del fòrum, també s'han detectat obres en aquest període. D'una banda, un tram del carrer d'accés al fòrum, el *decumanus maximus*, no va ser reparat. D'altra banda, es va fer una nova claveguera que venia de la plaça del fòrum per sota la vorera que corria paral·lela pel nord al *decumanus maximus*, i que va substituir l'anterior.

Algunes poques restes, però ben singulars, de decoració arquitectònica del fòrum testimoniarien, en el segle IV, la duració de l'activitat edilícia de cert prestigi. Per desgràcia, són elements que s'han trobat desplaçats i no indiquen cap relació amb un tipus d'edifici concret.

EL BARRI SEPTENTRIONAL

Els edificis de la part nord de la ciutat no van ser reconstruïts després de la destrucció del segle III. S'ha detectat activitat només en una zona a prop del port fluvial, on hi havia un forn de vidre i les restes d'altres forns i unitats auxiliars, que encara utilitzaren les restes de murs romans, mentre es feren altres de nous principalment amb materials reaprofitats com pedres, trossos de pintura mural, rajoles i fragments de *dolia*. El complement d'aquestes modestes estructures són paviments de terra endurida. En aquesta zona va romandre l'antic carrer en direcció oest-est. Però els carrers antics no hi van conti-

nuar il·lesos, ja que el seu pòrtic va ser envaït pels murs i les lloses foren cobertes amb un pis de grava.

Aquest districte va quedar separat de la nova zona urbana per la runa de la destrucció del segle III. No obstant això, estava dins el recinte romà, del qual encara es podria mantenir la tanca, i hi hauria un espai tancat pel traçat nord de l'antiga muralla o pel riu antic. Devia ser una àrea on es desenvoluparien activitats econòmiques, a una escala local i amb estreta relació amb el port veí i la via Augusta. La presència de sitges en tota l'àrea, des del segle IV al VI o VII, indica una activitat humana en una zona d'enderrocs. Gairebé sobre del riu, s'ha localitzat una fossa emplenada amb materials de la segona meitat del segle IV.

L'ÀREA A L'EST I AL SUD

El circ va continuar dret i amb l'ús original. Sobre la pista no es van produir fenòmens sedimentaris fins al segle V, el que pot significar el seu manteniment continu; no en va, en el segle IV, va créixer encara més l'afició per aquest tipus d'espectacles. Aquest gran edifici va ser molt important des d'altres punts de vista. El mur oriental, de 350 m de llarg i 5 m d'ample, devia ser la paret del recinte urbà. De fet, en el segle XI, la muralla àrab recolzava en aquesta paret, que va marcar el límit oriental de la ciutat fins al segle XIV. A més, als seus peus s'estenia un canal del riu que servia de fossat defensiu.

No hi ha gairebé cap evidència per suggerir la resta del recinte. A la part meridional i occidental no hi ha cap resta. Només a través de la dispersió de les troballes podem suposar l'àrea urbana, que es confon amb la de

l'època visigoda, sense descartar, ans al contrari, la coincidència topogràfica dels dos períodes.

A l'exterior del fòrum, només s'hi pot parlar de les restes malmeses i incompletes de conjunts domèstics. Del segle IV, o potser de final del segle III, era l'edifici del carrer de les Avellanes 26, amb parets en *opus caementicium* i paviment en morter de calç, que es troba ben datat perquè va ser destruït al començament del segle V, on es va trobar un petit tresor de monedes de bronze de principi del segle V. Altres elements coetanis són els paviments de morter de calç dels carrers Cabillers i del Mar, i els murs de les construccions de la presó de Sant Vicent i els Banys i Palau de l'Almirall.

Tots aquests llocs es concentren a la meitat sud de la ciutat romana, i a l'oest i sud-oest del circ. Per tot això, la zona sud-est de la ciutat romana devia perdurar, en clar contrast amb l'abandonament de la part nord.

LA PERIFÈRIA

Al carrer de l'Ambaixador Vich, en una zona suburbana al costat de la via Augusta i molt a prop de la ciutat, se superposaven nous murs i paviments sobre altres de l'època romana. La seua datació és evident, per les monedes de bronze del segle IV incrustades amb cert ordre sobre un paviment de calç en un espai que es superposa a un antic mosaic.

En les zones funeràries també es troben senyals de continuïtat i ruptura. Antics cementiris romans com el de la Boatella, al voltant del Mercat Central, o el d'Orriols, continuaren. Un altre simbolitza el nou temps, el de la Roqueta, que potser era la primera necròpoli cristiana

perquè devia relacionar-se amb el sepulcre del màrtir Vicent.

La segona crisi urbana

A principi del segle V ocorregué un altre moment de destrucció general de la ciutat, ben testimoniada per l'arqueologia en diverses excavacions, especialment a l'Almoina i al carrer Avellanes 26. Tot i que les fonts històriques no fan un esment concret, la situació general d'Hispania a partir del 409, amb un llarg període d'invasions, revoltes i inestabilitat general, contextualitzen fàcilment les troballes.

Uns altres llocs de l'entorn, com el Grau Vell (Sagunt) i el *Portus Sucronensis* (Cullera), a més d'*Illici* (Elx), van patir fenòmens semblants.

La destrucció d'inici del segle V marcà una pausa en la palpable cristianització urbana, que tot just acabava de començar. Però la ciutat va tornar a reviscolar i el procés va culminar en el gran grup episcopal del segle VI.

La ciutat en transició

Valentia va reduir la seua extensió però es va convertir en el principal centre urbà del seu entorn territorial. El ric registre arqueològic ha permès conèixer millor una etapa encara desconeguda. Excepte el martiri de sant Vicent, no hi ha cap font històrica o epigràfica de *Valentia* en els segles IV i V. Cal subratllar la persistència de la vida urbana, dins de les directrius del baix imperi. És clara la continuïtat de l'antic centre públic romà i que la imatge de la *urbs* clàssica encara era viva. Alguns edificis romans continuaren durant el segle IV, com ara el circ, la cúria i altres, sense excloure

els pagans, cas del gran santuari d'Asclepi, que potser es va cristianitzar. L'entramat viari també hi va romandre.

Aquesta dinàmica urbana del segle IV també es coneix a *Emerita* i *Complutum*, i en altres nuclis poc desenvolupats en l'etapa anterior, que ara guanyaren notorietat com *Toletum* i Àvila, que van ser seus episcopals en el segle IV.

Els edificis del fòrum de *Valentia* degueren perdre la seua funció original a partir del segle V. Com que era una ciutat mediterrània important i ben comunicada, la cristianització inevitable dels espais públics degué començar en la segona meitat del segle IV, com es veu al sud-est del fòrum. Potser va ser un procés de ritme lent però continuat.

Una prova indirecta de la persistència física, no d'ús, dels edificis públics romans, n'és el saqueig sistemàtic, que s'intensificà a partir del final del segle V o VI, quan van esdevenir la pedrera principal de la ciutat, en un moment de gran activitat constructiva.

Placa de marbre de Buixcarró (Xàtiva) amb decoracions de simbologia cristiana procedent de l'Almoina.

VALENTIA, CIUTAT EPISCOPAL

Albert Vicent Ribera i Lacomba (ICAC)

Miquel Rosselló Mesquida

Introducció

Les primeres notícies sobre el cristianisme a València són les del martiri de sant Vicent, personatge que va aconseguir gran i primerenca notorietat a l'orbe cristià. La ciutat que acollia un esdeveniment d'aquesta categoria era habitual que disposara d'un entramat arquitectònic i litúrgic relacionat amb el màrtir.

A València els primers indicis del culte cristià es remunten a finals del segle iv. Es concentren en l'angle sud-est del fòrum romà, a les excavacions de l'Almoïna, que va ser prompte sacralitzat, segons es dedueix per les peculiars i abundants troballes plenament cristianes que s'hi acumulen. És el lloc que s'ha identificat amb la presó on el màrtir va patir el suplici.

Una troballa clau és el bol de vidre amb escenes bíbliques, fabricat a Roma a finals del segle iv. És la peça

cristiana més antiga de València. El lloc de la troballa va ser el departament identificat com la probable cel·la del màrtir. Prova que aquest espai es deu haver cristianitzat ja en el segle iv.

Desconeixem quan es va instituir el bisbat de València. Indirectament coneixem l'existència de cristians, encara que s'ignora el grau d'organització d'aquests, des del segle iv amb ocasió del martiri de sant Vicent (304). La Pau Constantiniana (313) degué propiciar el desenvolupament d'aquestes comunitats, amb la presència d'un bisbe.

València en els segles v a viii

Encara que el perímetre urbà es va reduir, gran part de la ciutat romana va estar habitada durant el període visgot. La disminució de les dimensions deu contrastar amb l'alta densitat d'ocupació de les zones habitades, la qual cosa posa en dubte una suposada reducció numèrica de la població urbana.

< Reconstrucció del grup episcopal de *Valentia* cap a l'any 600.
Arquitectura virtual. Ajuntament de València

Anell d'or d'una tomba visigoda. Excavacions de l'Almoïna.
Ajuntament de València

Un element important de l'urbanisme va ser l'antic circ, el llarg traçat del qual va fixar el límit oriental de la ciutat fins al segle XIV, i durant diversos segles va servir de muralla urbana. El seu ús original va cessar en el segle V i a partir de mitjan del segle VI el seu ampli espai interior va ser urbanitzat. Altres restes d'habitacions apareixen a l'oest del circ. Són extremadament modestes i solen compartir els espais amb fosses pròximes, que aconsegueixen una extensió i profunditat considerables, i que acaben sent omplides amb fems i immundícies quotidianes, entre les quals no falten cossos d'animals. Aquest tipus d'hàbitat urbà significa un canvi radical sobre la forma de vida de l'etapa romana. València, a partir del segle VI devia estar ocupada per una infinitat de xicotetes unitats familiars, que no sols devien servir de residència, sinó com

a xicotets centres d'activitat econòmica, ja fora aquesta agropecuària o artesanal.

Valentia passava de ser un centre de consum, a desplegar activitats productives dins d'un sistema cada vegada més autàrquic i en gran part controlat per l'Església. El centre del poder urbà va ser el grup episcopal, que va substituir el paper del fòrum romà, unint en un mateix espai els edificis i institucions polítiques, econòmiques i religioses, cada vegada més difícils de separar.

Les modestes construccions domèstiques contrasten amb la monumentalitat de la zona episcopal, al voltant de la plaça de l'Almoïna, que configura una bona mostra de l'arqueologia episcopal de l'etapa visigoda.

El bisbe Justinià

A ciutats mediterrànies pròximes a València, queden constatats bisbes, almenys des del segle V, com a Cartagena, Barcelona, Tarragona i les Balears. Cal suposar que *Valentia* en les mateixes dates potser tenia bisbe; no obstant això, fins a la primera meitat del segle VI no hi ha notícies segures d'un bisbe, Justinià, el paper del qual va ser fonamental en el desenvolupament de la seu valentina.

Coneixem quelcom de la seua vida pel *De viris illustribus* d'Isidor de Sevilla i el còdex del segle VIII de la Biblioteca Nacional de París que porta el seu epitafi. Sabem de la celebració, el 546, d'un concili provincial a València propiciat per Justinià. Isidor informa dels seus tres germans, també bisbes, Just d'Urgell, Nebridi d'Egara i Elpidi d'Osca, i de la seua producció teològicoliterària. El seu *laude* fúnebre al·ludeix la seua eloqüència com a orador, els seus profitosos escrits, que va ser abat o va

tindre sota la seua autoritat monjos i va fundar monestirs de monges, l'activitat constructora que va emprendre a la seu valentina i a la seua devoció pel màrtir local, a qui va instituir hereu dels seus béns i va erigir un mausoleu per a sepultar-se prop de les seues relíquies.

La figura del bisbe Justinià, «paradigma» dels bisbes de l'època, ha d'entendre's dins del seu context històric. Els bisbes, des de la desintegració de l'Imperi d'Occident, es van convertir en els representants dels grups dirigents i les comunitats urbanes, i en interlocutors enfront dels nous poders bàrbars, assumint les funcions de les antigues magistratures urbanes.

Justinià va pertànyer a una de les grans «famílies sacerdotals» d'Hispania entre els segles VI i VII. Va accedir a la càtedra sustentant-se en el seu ric patrimoni personal que va posar a la disposició d'aquesta i al culte del màrtir Vicent, i es va fer amb el control de les relíquies i del culte martirial que s'havien constituït en «palanques de poder i prestigi personal del bisbe».

Aquesta activitat, en favor de la ciutat i del seu patró, tindrà el seu colofó en l'organització del concili provincial de 546, que demostra la consolidació de València com a seu episcopal i el prestigi aconseguit entre les altres seus de la zona oriental de la província *Cartagenense*. Tres dels cinc canons del sínode al·ludeixen a la salvaguarda del patrimoni episcopal i a les normes per evitar els ajornaments de les exèquies dels bisbes, la qual cosa prova l'especial preocupació de Justinià per la destinació del seu patrimoni i el compliment de l'última voluntat del bisbe.

El concili celebrat a València el 4 de desembre del 546 de l'era cristiana i 15 del regnat de Teudis, tanca una sèrie de

Inscripció commemorativa de la reforma d'un edifici religiós important (Catedral o baptisteri). Plaça de l'Almoïna. Museu de Belles Arts de València

concilis provincials a Hispania durant la «tutela» ostrogoda (507-549). Període de pau i tolerància en matèria religiosa. Aquests concilis provincials ho van ser a la *Tarraconense*: Tarragona (516), Girona (517), Barcelona (540), Lleida (546) i, a la *Cartagenense*: Toledo (531) i València (546).

En els concilis celebrats a Toledo i València es perceben les diferències entre la zona interior de la província, més ruralitzada, i l'àrea litoral, més urbanitzada, i la pràctica autonomia d'aquesta última respecte als nous centres de poder, procés que afona les seues arrels en les fortes tendències disgregants del baix Imperi i que s'acreixeran amb la desintegració de l'Imperi romà d'Occident.

Una ciutat, dos bisbes

Després de Justinià, no hi ha notícies d'un bisbe fins al III Concili de Toledo, del 589, que va suposar la unitat confessional del Regne visigot. En aqueix moment València disposava de dos bisbes: Ubiligiscle, el bisbe arrià convertit al catolicisme, i Celsí, el bisbe catòlic.

El bisbe arrià deu testimoniar l'existència de contingents militars gòtics a la ciutat o als seus voltants, i la incorporació de València a l'autoritat de la monarquia visigoda, que va adquirir sobtada importància estratègica per la seua situació enfront dels imperials de Bizanci, instal·lats al sud del riu Xúquer des del 554.

A part de les raons estratègiques, aquest bisbe arrià, Ubiligiscle, respondria al desig de Leovigild de controlar determinades seus catòliques per la seua importància, riquesa i prestigi martirial i, potser també, per haver-se destacat en la disputa antiarriana, contra l'intent de Leovigild d'unificació religiosa davall un arrianisme suavitzat.

Deu haver-hi clars paral·lelismes entre Mèrida (Santa Eulàlia) i València (Sant Vicent), seus amb les relíquies dels dos sants més prestigiosos del martirologi hispà, i els intents del monarca de fer-se amb el control de les tradicions martirials. Indicis d'aquesta polèmica antiarriana es rastregen ja durant l'episcopat de Justinià.

Certs testimonis literaris i evidències arqueològiques permeten pensar que a València va haver resistència de l'estament religiós cap a la política d'integració de Leovigild, com la menció de Gregori de Tours dels estralls produïts per les tropes del monarca, el 583, en un monestir dedicat a sant Martí i situat entre Sagunt i Cartagena, i la destrucció, per les mateixes dates, del monestir de Punta de l'Illa de Cullera.

Eutropi i altres bisbes

Després del III Concili de Toledo coneixem els bisbes de la diòcesi valenciana a través de la seua participació, en els següents concilis nacionals i provincials, a més d'Eutropi, mencionat per Isidor de Sevilla. Aquests van ser: Eutropi (c. 600); Marí: Sínode de Gundemar (610); Musitaci: Toledo IV (633). Toledo V (636). Toledo VI (638); Anjà: Toledo VII (646); Feliu: Toledo VIII (653). Toledo IX (655); Suinteric: Toledo XI (675), Hospital: Toledo XII (681); Sàrmata: Toledo XIII (683). Toledo XIV (684), Toledo XV (688); Uvitisclé: Toledo XVI (693).

D'aquesta llista, els més rellevants, o dels que coneixem quelcom, són Eutropi i Anjà. D'Eutropi, per Isidor de Sevilla, sabem que va ocupar la seu episcopal valentina després del III Concili de Toledo (589) i abans del Sínode de Gundemar (610). És molt possible que Eutropi vinguera amb la comunitat de monjos, al capdavant de la qual estava Donat, que van fugir de l'Àfrica bizantina i van crear el monestir servità, a *Ercavica* (Conca) durant el regnat de Leovigild, del qual va arribar a ser abat. Es coneix el seu paper molt capdavanter, al costat de sant Leandre, germà de sant Isidor, en l'organització del III Concili de Toledo. Va ser un dels bisbes destacats per la seua producció literària a finals del segle VI.

La seua promoció a la seu episcopal valentina deu ser una recompensa de Recared pels serveis prestats en l'organització del III Concili de Toledo i per la seua labor com a mentor del monarca quan era príncep coregent de la Celtibèria, semblant a la de Leandre amb Hermenegild, coregent de la Bètica.

Amb Anjà o *Anianus*, es deu relacionar l'*Unianimo valentino episcopo* de l'epistolari de sant Brauli, bisbe de

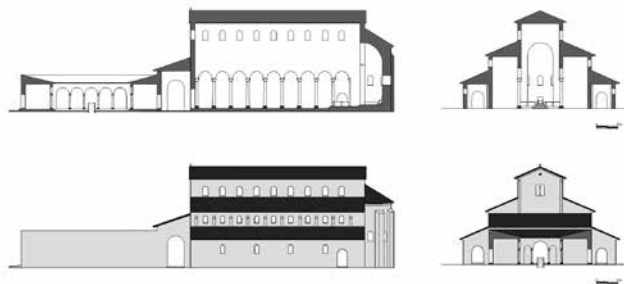
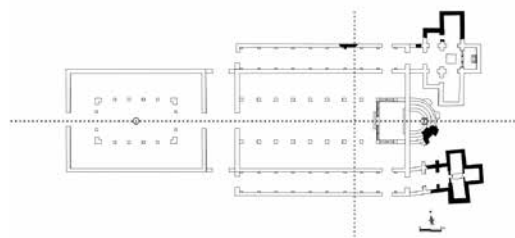
Saragossa. També s'ha proposat atribuir-li l'epígraf de les obres de restauració de la seu valentina trobat a la plaça de l'Almoina i depositat al Museu de Belles Arts, però és una conjectura molt discutible.

Origen de la topografia cristiana de València

El lloc del martiri de sant Vicent deu ser el punt d'origen de la topografia cristiana a la ciutat, en ser un escenari vinculat directament amb la passió del màrtir, espais que quedaven immersos en la memòria col·lectiva de la comunitat cristiana.

El segle v va ser un període convulsiu; amb la fi de l'Imperi romà d'Occident, la instal·lació de pobles germànics, majoritàriament cristianitzats, va corroborar el triomf de la nova religió. En l'urbà, va ser normal utilitzar els edificis romans per al nou culte, si tenim en compte l'abandó dels temples pagans, la religió dels quals va ser prohibida a finals del segle iv, i les necessitats de la creixent comunitat cristiana, que a partir dels últims anys del segle iv saquejava o ocupava els edificis pagans. En el nostre cas, també deu comptar l'existència d'un important episodi martirial per desallotjar els últims seguidors de l'antiga religió dels espais públics.

A inicis del segle v València va ser destruïda. La zona del fòrum va quedar coberta per una potent capa de runes. Aquesta destrucció degué trencar una ciutat romana que només estava començant a ser cristiana. Aquest col·lapse d'una ciutat, cristianitzada en el fons però no en la forma, potser va facilitar la creació d'un nou i distint nucli urbà. Al poc de temps, encara en el segle v, al sud de l'antic fòrum romà va sorgir un gran grup episcopal, prova del triomf de la topografia cristiana.

Reconstrucció de la catedral de *Valentia*.
Isabel Escrivà.

Sobre les runes, al voltant del suposat lloc del martiri de sant Vicent, s'ha trobat el primer cementeri dins de la ciutat, la qual cosa contravenia la legislació, ja que els soterraments s'havien de fer fora de l'urbs. En aquesta època, al voltant de les tombes dels sants (com a les catacumbes de Roma) i dels llocs de martiri van començar a sorgir cementeris i esglésies.

El xicotet cementeri, de poc més de vint tombes conegudes, només s'estén al voltant del que pareix la cel·la d'una presó. Les tombes són individuals i de tradició romana: caixes de teules per als individus adults i àmfores per als infantils. L'anàlisi dels esquelets indica que pertanyen a un grup ètnic mediterrani. Són posteriors als

inicis del segle v, i les àmfores són del segle iv i dels inicis del segle v, la qual cosa deu portar a la segona meitat del segle v per a aquest cementeri. En el context d'aquesta època, potser són prematurs els soterraments a l'interior de la ciutat. Només una causa extraordinària pot explicar aquesta anòmala ubicació. Precisament, ha sigut aquest xicotet i primer cementeri intramurs un dels principals arguments a l'hora de suggerir que en aquesta zona va haver d'existir un lloc martirial.

Aquesta primera necròpolis és una prova de la precoç cristianització, ja que la seua presència només es pot explicar d'acord amb l'atracció del lloc del martiri.

Les troballes de l'Almoina suggereixen la implantació del culte cristià a partir de la segona meitat del segle iv en l'edifici entre les runes del qual, en la mateixa habitació que se suposa va albergar el martiri, va aparèixer un extraordinari bol de vidre fabricat a Roma a finals del segle iv, decorat amb escenes bíbliques i que deu ser un objecte litúrgic. En el pis de l'habitació contigua cap a l'est, es van assenyalar dos forats circulars que deuen ser els peus d'una taula d'altar. Com l'edifici va ser arrasat en les primeres dècades del segle v, aquest espai ja es devia haver cristianitzat en el segle iv.

El record de l'episodi martirial potser va accelerar la cristianització d'aquesta àrea. Uns quants edificis públics romans es van mantindre drets, alguns, com la cúria meridional i el santuari d'Asclepi, només van desaparèixer de la vista en l'època islàmica, mentre que altres devien ser espoliats en l'etapa visigoda.

El primer nucli episcopal, entre els segles iv i v, degué ocupar els antics edificis romans i potser es va instal·lar, a

partir de la segona meitat del segle iv, al voltant d'un lloc que degué ser venerat durant segles per haver albergat l'episodi martirial. Després de la greu destrucció dels inicis del segle v, al poc conegut segle v s'atribueix un primer edifici, sota la catedral del segle vi, i la primera fase del cementeri al voltant de l'espai martirial, a més de l'espoli sistemàtic d'alguns edificis públics romans, que fins a aqueix moment devien quedar en peu, segurament usats com a llocs de culte cristià. Amb les seues pedres, es van construir les noves esglésies i les residències de la classe dirigent urbana d'aquest període.

Després de la destrucció del segle v es van fixar les bases del gran grup episcopal dels segles vi i vii, les característiques essencials de les quals ja es van posar de manifest en la segona meitat del segle v i inicis del vi.

Aquests trets particulars que la defineixen van ser:

- Un pronunciat caràcter funerari, lligat al màrtir, que es va iniciar amb un primer cementeri de tradició romana estès al voltant de l'espai martirial, a què després van seguir altres, un superposat a aquest, i els altres dispersos en altres zones. La complexitat d'aquest entramat de cementeris ha permès establir una jerarquia de cadascun d'aquests i deu encaixar amb el que se sap d'altres dels primers centres cristians.
- La primerenca ubicació del centre episcopal al voltant de la part sud-oriental del fòrum i en aquesta, enfront de la més habitual situació perifèrica dels primers nuclis cristians, ben testificada a Barcelona, per exemple, on el caràcter funerari també està molt més restringit, a més que és bastant posterior.
- El manteniment inicial de l'entramat viari i d'alguns dels antics edificis romans, en aquest cas la cúria i un

gran santuari d'Asclepi, en la part meridional de la qual es va instal·lar un o, tal vegada, dos baptisteris.

- La gradual construcció de nous edificis, que van anar substituïnt els antics, però normalment molt sòlides, construccions romanes, la major part de les quals devien ser espoliades per a la utilització de les seues pedres.

El desenvolupament del grup episcopal

Tan sols a partir del segle VI, degué tindre lloc l'erecció d'un gran conjunt episcopal, bona part del qual ha aparegut a les excavacions de l'Almoïna i de la presó de Sant Vicent. En aquesta etapa es va alçar un nou gran mur entre els intercolumnis del costat oriental del pòrtic del fòrum, paret que deu marcar els límits del barri episcopal.

L'erecció del gran conjunt episcopal va alterar l'antic conjunt viari romà, que a grans trets va perdurar fins al segle VI. La gran basílica episcopal encara es va ajustar al traçat d'un *cardo*, però la instal·lació dels dos annexos laterals, el baptisteri i el mausoleu, el van tallar, la qual cosa suggereix que els annexos devien ser posteriors al cos central de l'edifici, que s'havia adaptat a l'entramat viari, en respectar-lo. En aquesta etapa visigoda ja no es xafaven les lloses romanes del carrer, que es van cobrir amb una poderosa i sòlida capa de morter i pedres. Els carrers ara es van fer més estrets, en envair les voreres els edificis contigus, dins d'un procés d'usurpació de les vies públiques, general a tot el món mediterrani, i que està en l'origen dels estrets socs de les ciutats islàmiques.

La gran catedral va ser un magne edifici que degué ocupar la major part de l'actual plaça de l'Almoïna, amb

Reconstrucció de l'interior del baptisteri de Valentia.
Arquitectura virtual. Ajuntament de València

un absis entre 12 i 14 metres de diàmetre i dos edificis annexos a l'un costat i a l'altre d'aquesta gran capçalera.

L'annex meridional, com també l'absis, es troben a la cripta arqueològica de la presó de Sant Vicent. Se'n conserva la totalitat de la planta i gran part de l'alçat, que és un dels millors exemples de l'escassa arquitectura visigoda de centres urbans. És una tomba privilegiada de planta cruciforme els precedents arquitectònics de la qual es troben en l'entorn de Ravenna, llavors capital d'Itàlia. Les dades de l'excavació situen la seua construcció en el segle VI i es relaciona amb la sepultura del mencionat bisbe Justinià i amb la tomba de Sant Vicent, traslladada a l'interior de la ciutat des del seu inicial emplaçament en la perifèrica zona de la Roqueta. El bisbe Justinià la va construir potser per albergar dins de la

ciutat el cos del màrtir, que tal vegada s'exhibia en un sarcòfag. Als seus peus, sota el paviment, es va soterrar el bisbe, on encara es troba.

L'annex septentrional es troba a l'Almoina i només es coneix parcialment, ja que la major part s'endinsa en la finca contigua. És un gran edifici cruciforme de major entitat que l'anterior, per les majors dimensions i la tècnica constructiva de grans carreus romans, enfront de la maçoneria amb carreus als angles del mausoleu. S'ha identificat amb el baptisteri a causa d'un prominent desaigüe que devia abocar l'aigua a l'exterior, on la devien arreplegar els fidels. A més, la major part es troba sobre l'antic santuari d'Asclepi, la qual cosa devia anar en la mateixa direcció, ja que va ser normal la conversió dels *asklepieia* en baptisteris. En el fons, en ambdós casos, es tractava de curar a través de l'aigua sagrada, la qual cosa devia facilitar l'assimilació d'una religió a una altra.

Aquest gran conjunt episcopal, amb els edificis romans encara en peu (cúria, santuari), es degué formar en la primera meitat del segle VI, segurament durant l'episcopat de Justinià. Amb posterioritat va haver-hi algunes reformes menors.

Només es coneixen unes poques peces dels equipaments litúrgics i arquitectònics d'aquests edificis, que han aparegut disperses i reutilitzades en construccions del període islàmic. Aquest deu ser el cas d'un gran cancell, fragments d'un altre, un altar auxiliar i alguna columneta de finestra.

Modulació i reconstrucció de la catedral i el baptisteri

El descobriment de les parets nord i sud de la catedral, i de l'absis central, ha permès reconstruir amb bas-

tant fiabilitat l'ample de la basílica. Gràcies a aquestes dades s'ha comprovat que el traçat viari romà va ser un condicionant important a l'hora de planificar el projecte del gran complex episcopal. Després dels recents estudis del teixit urbà, el grup episcopal apareix perfectament ajustat i vinculat amb la trama anterior. Aquest fenomen ha ocorregut en altres ciutats.

Fins i tot quan la construcció de nous elements, com el gran baptisteri, significava el final o el tancament d'un carrer principal, es pot veure el seu encaix calculat i simètric amb l'antic carrer sobre el qual es va construir i que, entre altres coses, li va permetre utilitzar la façana del santuari d'Asclepi com a part dels seus fonaments.

Per a restituir la planta del baptisteri, conegut només en part, ha sigut necessari estudiar la basílica episcopal, de la qual formava part com un annex, i la forma del mausoleu de Sant Vicent, de pla semblant, però de dimensions més reduïdes. El més difícil és determinar la forma i la disposició de la capçalera. En essència, s'ha traslladat a la banda nord l'esquema usat en la sud. És a dir, s'ha reproduït l'amplària de l'accés al mausoleu (17 peus), la reproducció de la part restant de la cara nord del baptisteri (19,5 peus), a la sud i la distància a l'absis central. Aquestes mesures situen el mur septentrional en la mateixa ubicació en què es troba, coincidència que atorga més fiabilitat a la hipòtesi. No obstant això, no és possible traslladar el model de planta del mausoleu al baptisteri, perquè l'estructura d'ambdós edificis és diferent.

D'aquesta manera, s'ha obtingut la planta quasi completa i es confirma l'ús del peu romà en la modulació de l'edifici.

La València visigoda dins del context hispànic i mediterrani.

Les espectaculars troballes arqueològiques de l'Almoina han convertit València en un lloc privilegiat on es pot estudiar i explicar la llarga seqüència evolutiva d'un grup episcopal hispà, en aquest cas íntimament relacionat amb el gran màrtir Vicent.

En la seua arquitectura, aquest gran conjunt constructiu presenta unes fondes arrels mediterrànies, prova del contacte continu que va tindre amb altres zones, sobretot de la zona de l'Adriàtica. S'han detectat fortes influències de l'àrea de Ravenna i altres ciutats del seu entorn marítim (Pula, Pàdua) i continental (Milà, Vicenza). Per les dates del conjunt valentí, aquests contactes ja devien estar assimilats en un moment anterior a la invasió bizantina d'Itàlia i Hispània, i és possible que ens porten a l'època de control ostrogot de la península Ibèrica, en el primer terç del segle vi.

A Hispània són escassos els referents de construccions semblants. Tan sols el cas de Barcelona, deu servir per completar alguns elements de què no disposem a València, com el palau episcopal i una gran aula de comunicació interna. Les troballes del probable grup episcopal d'*Elo*, a Hellín (Albacete), amb la seua basílica i el seu baptisteri són d'extraordinari interès, encara que pertanyen a una xicoteta ciutat fortificada, que va acollir una efímera seu episcopal.

Cancel·l que devia estar a l'interior de la catedral de *Valentia*. Presó de Sant Vicent Màrtir. Ajuntament de València

LES FASES TARDOROMANA I VISIGÒTICA DE LA VIL·LA ROMANA DE L'HORTA VELLA (BÉTERA, VALÈNCIA)

Josep M. Burriel Alberich (*Ajuntament de Moncada*)

José L. Jiménez Salvador (*Universitat de València*)

Miquel Rosselló Mesquida

Introducció

La vil·la romana de l'Horta Vella, al municipi de Bétera, comarca de Camp de Túria, es funda en la segona meitat del segle I dC a les proximitats del barranc del Carraixet, curs fluvial que arreplega aigües del vessant sud de la serra Calderona i que desaigua a la Mediterrània a l'altura d'Alboraià, en un entorn caracteritzat per l'abundància d'aigua i terres fèrtils, a mitjan camí de l'itinerari entre *Saguntum* i *Edeta*-Llíria, ubicació estratègica que sens dubte va haver de jugar un paper important en el control d'aquesta via de comunicació en el límit septentrional del *territorium* de *Valentia*. Prova de la importància n'és l'àmplia seqüència ocupacional, almenys des del segle I dC fins a època paleoandalusina —segle IX—, si bé hi ha indicis cronològicament anteriors.

◀ Olla amb tub relacionada amb una artesania metal·lúrgica local.

La vil·la altimperial

Un important conjunt termal defineix la vil·la romana altimperial, alimentat per un aqüeducte, canal que va continuar funcionant en l'època paleoandalusina per a moure una roda hidràulica. Alineats sobre un mateix eix nord-sud, s'ha identificat el possible *apodyterium* amb unes latrines contigües que ocupen l'extrem septentrional. Al sud dels vestuaris es disposa el *frigidarium* amb piscina quadrangular de 6 m² decorada amb pintura mural de color roig. Al sud de la cambra freda s'ubica el *tepidarium* que n'ha preservat part del *hypocaustum*. El mur que separa la sala freda de la temperada conserva una altura de més de 4,5 m, que inclou l'arrancada de la volta, la cara externa de la qual mostra les empremtes de les rajoles que conformaven la *concameratio*. Pel costat meridional del mur que tancava el *tepidarium* s'obria accés al *caldarium* en l'extrem oriental del qual es va poder documentar la boca del *praefurnium*. A la zona occidental, separada per un llarg i estret corredor de les tres sales

Torcularium tardoantic emplaçat aprofitant les instal·lacions termals. En primer terme *lapis pedicorum* amb dos encaixos per a l'ancoratge (probablement pertanyent a una premsa de cargol) i cueta de decantació. Equip d'excavació. Ajuntament de Bétera, Universitat de València.

de bany, es disposa una gran *natatio* de planta rectangular de 60 m².

En l'última campanya (2017), al nord del conjunt termal, es va documentar un edifici, encara en procés d'excavació. La planta exhumada té unes dimensions màximes de 12,30 m d'est a oest i 7,70 m de nord a sud, articulada sobre un eix oest-est, amb accés des de l'oest que connecta amb un corredor que separa dues ales. La meridional s'organitza en quatre estances independents de dimensions regulars (2,80 x 2,20 m), excepte l'oriental que devia presentar una grandària lleugerament major. L'ala septentrional està ocupada per dues grans habitacions (4 x 2,13 m documentats), si bé únicament la més oriental presenta accés des del corredor. Totes les obertures tenen un ample de 0,70 m.

Si haguérem de definir aquest establiment rural a partir d'allò que s'ha excavat fins al present, prima més el caràcter residencial i d'oci que el productiu, si ens referim a l'època altimperial. Aquesta situació canviarà radicalment a final del segle IV. Amb tot, cal dir que només s'ha documentat una xicoteta part de la vil·la i que el panorama ací presentat segurament variarà a mesura que avancen en les excavacions.

La fase tardoromana

En la fase tardoromana — finals del segle IV i meitat del segle V—, a la vil·la se succeeixen importants transformacions funcionals dels antics espais residencials i d'oci en àrees productives, aspecte habitual en moltes de les *villae* hispanes tardoromanes. En aquests mateixos espais s'instal·larà, a més, una xicoteta necròpolis.

Efectivament, a partir de finals del segle IV, la infraestructura termal queda anul·lada com a tal. La *natatio* no pareix mantindre el seu ús original i són reblides algunes dependències situades al sud de la piscina, on es va instal·lar una xicoteta necròpolis cristiana amb tombes de coberta de teules a doble vessant que arriba a ocupar part de les instal·lacions termals, concretament un absis semicircular afegit a principi del segle anterior sobre l'antic *praefurnium* del *caldarium*.

Potser es puguen reconèixer en aquesta xicoteta necròpolis els últims propietaris titulars «romans», ja cristianitzats, de la finca rural. A més, tampoc cal descartar que aquesta xicoteta necròpolis no s'emplaçara d'acord amb la sacralització d'alguna de les dependències, amb la fundació d'alguna capella o oratori per part del *dominus*.

A partir de mitjan del segle V, part del complex termal es reconverteix en àrees productives, amb la creació de magatzems i la instal·lació d'un *torculum* i bassa per a la decantació de l'oli, defugint completament la presència del cementeri.

Un altre *torculum*, amb dues xicotetes basses de decantació escalonades, amortitzades per una sitja d'època visigoda (entre els segles VII i VIII), es localitza al nord de les termes, construïdes aprofitant, en part, els murs altimperialis de l'edifici septentrional localitzat el 2017.

D'altra banda, la possible producció de vi deu quedar evidenciada per la recuperació d'una xicoteta podadora de ferro.

L'antiga *natatio* serà reblida, i funcionarà com un gran abocador. A més es construeixen diversos grups de

sitges, de planta circular i secció acampanada, per a emmagatzematge de grans, fonamentalment localitzats al nord i al sud de les termes, i es documenten estructures de combustió i restes metal·lúrgiques fèrriques (escòries, colades o gotasses de sagnat, mineral, paret de forn), potser procedents de forns de reducció de què s'obtenia el material necessari per a la forja en calent (recuperació d'unes tenalles de fonedor). Els subproductes fèrrics trobats i els estris permeten suposar que el procés metal·lúrgic del ferro comprenia totes les seues fases, des de la torrada del mineral fins al treball de forja. Aquest ferro producte de la fosa potser estava destinat majoritàriament a la fabricació de les ferramentes i els efectes d'ús quotidià i propi de l'explotació agropecuària.

Igualment, la presència en els abocadors de ceràmica (olles i cassoles) amb defectes de cocció, ens posa sobre la pista de la probable existència d'una producció local. Aquesta fase es degue allargar fins mitjan del segle VI segons el material recuperat que farceix les sitges, reutilitzades sistemàticament com a abocadors, i altres estructures coetànies.

La fase visigoda

L'etapa visigoda, des de mitjans del segle VI fins al final, a més d'aprofitar estructures prèvies, es caracteritzarà per una nova fase constructiva *ex novo*.

El *frigidarium* i la seua piscina són elevats al mateix nivell i comunicats a través d'una obertura que manté aïllat l'espai de l'antiga piscina. El *tepidarium* es converteix en magatzem que deixa anul·lat el pas amb el que va ser el *frigidarium*, en aquest moment un metre més elevat.

Detall del possible *cellarium* de l'època visigoda que amortitza la fase de sitges dels segles v-vi. Equip d'excavació. Ajuntament de Bétera, Universitat de València.

Algun dels tòrculs d'època tardoromana presumiblement es van mantindre en ús, tant l'erigit aprofitant les estances del complex termal com el localitzat en la zona nord, les basses de recepció i decantació de les quals se suprimeixen entre els segles vii i viii. L'abocador de la *natatio* serà segellat per passar a convertir-se en un espai de trànsit sobre el qual es construeix un fonament de maçoneria.

A la zona sud, s'alça un gran edifici de maçoneria i alguns carreus, format per una nau allargada i estreta, orientada en direcció est-oest, de 20 x 5 m, en l'interior de la qual es disposen basaments centrals per a sustentació de

la coberta. Aqueix edifici se sobreposa al camp de sitges de la fase anterior i se situa per damunt del vell cementeri baiximperial. A l'extrem est, se li adossen dues grans habitacions rectangulars separades per un mur flanquejat per dos llindars que les comuniquen amb la nau principal. En l'extrem oest, es localitza un mur de tancament i pel lateral nord s'obri una altra nau, amb què formen una planta en «L». S'hi planteja un possible ús agrícola, probablement un *cellarium*. Per les característiques de l'edifici, pensem que la seua funcionalitat excedeix de l'àmbit merament domèstic.

A la zona nord de l'assentament, des de final del segle VI fins al segle VIII, també per damunt d'un camp de sitges de la fase anterior, se succeeix l'edificació de diversos departaments amb murs que tenen sòcols de maçoneria, forats de pal i suports petris per a porxes i coberts, algunes sitges aïllades, un soterrament infantil (inhumació infantil en l'àmbit domèstic, pati) i una llar.

Finalment, en la mateixa zona nord, s'instal·larà un taller metal·lúrgic en els nivells de destrucció/abandonament, datats en el primer quart del segle VIII. S'hi van recuperar dos trients, l'un encunyat en el coregnat d'Ègica-Vítiza i el més modern, en el regnat de Vítiza (702-710), de les seques d'*Egitania* (Idanha à Velha) i *Corduba*, respectivament.

La presència de diners en circulació en l'assentament ens revela la capacitat adquisitiva dels seus habitants i permet donar suport a la continuïtat d'una economia monetària i l'existència d'excedents generats, fonamentalment, per la venda de la producció agrària, grans, oli, vi i —sense descartar, a més— manufactures del propi taller metal·lúrgic.

D'altra banda, l'existència d'un assentament d'època visigoda en aquests moments finals, amb estructures de maçoneria de nova planta en edificis no domèstics i la presència de moneda d'or, apunta cap a una diferenciació social i un cert nivell de riquesa que afavoreixen la continuïtat d'algunes *villae* com a espais lligats a les elits, ja no com a lloc de residència del propietari sinó, fonamentalment, com a àmbit de producció, si bé amb altres models i diversa relació amb les poblacions camperoles al seu servei.

Àmfora de reduïdes dimensions i base plana amb decoració incisa de meandres.

EL MONESTIR DE PUNTA DE L'ILLA DE CULLERA

Miquel Rosselló Mesquida

Introducció

Un dels episodis narrats en la passió de sant Vicent (*Passio*, XXII, 23-26), ja al final del relat hagiogràfic, al·ludeix al desig del governador Dacià de desfer-se del cos del sant diaca, per la qual cosa ordena que siga traslladat lluny en una barca i llançat a la mar. Eumorfi, encarregat d'executar les ordres de Dacià, quan havia perdut de vista les muntanyes i per temor d'internar-se en una altra província (*conventus*), fora de la seua jurisdicció, es va desfer del cos enfonsant-lo a el mar. El cos va arribar miraculosament a una corbada platja on l'arena el va resguardar formant un túmul que, al poc de temps, els cristians del lloc van preservar i van adornar per a retre-li culte secretament.

Aquesta narració de la *passio* que descriu el periple de les despulles del màrtir i la seua arribada miraculosa a una platja, s'ha relacionat geogràficament amb el

Sinus Sucronensis, més concretament amb Cullera (*Portus Sucrone*), zona on desemboca el Xúquer (*Sucro*), riu on es trobava el límit entre províncies, i també amb les platges immediates al cap de Cullera (la punta de Migjorn). En les proximitats, almenys des del segle XVI, hi havia una ermita dedicada als sants Vicent, Llorenç i Valero, actualment ermita de la Font Santa o de Sant Llorenç. La dedicació a Sant Valero, certificaria que ens trobem davant d'un primitiu santuari vicentí.

Aquesta descripció topogràfica, ja plasmada en època medieval en una taula gòtica donada a conèixer per la doctora Ma. D. Mateu, al costat de l'al·lusió, en l'epitafi del bisbe Justinià de València, en una illa on va fundar un monestir, pareixen remetre a un lloc comú, l'illot on el devot bisbe va manar erigir un monestir que commemorava el lloc d'arribada del cos del màrtir, tal com fa ja quatre dècades el professor Enric Llobregat va argumentar magistralment. Aquest devia ser el motiu de la fundació del monestir en aquest illot.

< Creus de bronze decorades que aparegueren a l'edifici central de Punta de l'Illa.

Taules amb escenes del martiri de sant Vicent.
Escola de Juan de Flandes, segle XVI. Col·lecció Levante-EMV.

Les restes arqueològiques del monestir

El xicotet illot va ser un lloc freqüentat des de la prehistòria, va ser un embarcador en època ibèrica (materials fenicis i grecs) i en època romana hi ha la possibilitat que hi haguera un santuari pagà, tal com apunten les troballes d'una estatueta d'Hèrcules en bronze i un casset amb dedicació votiva, de plata amb incrustacions d'or i escenes de Júpiter.

No obstant això, les úniques estructures excavades a partir de la segona meitat del segle passat, pel Servei d'Investigacions Prehistòriques de la Diputació de València, corresponen al període visigot.

A l'illa es va documentar un conjunt de construccions rodejades per un mur de protecció. Al centre de l'illot, en lloc destacat, s'alçava un edifici rectangular, amb murs de maçoneria assentats sobre fonaments d'1,10 m d'amplària, amb unes dimensions de 13,50 x 8,75 m i subdividit en diversos departaments. Aquest edifici mostrava peculiaritats que el diferenciaven dels altres, com una ubicació privilegiada en el centre de l'illa i al lloc més elevat, l'orientació est-oest, la solidesa dels seus murs, millors acabats, presència d'un paviment d'*opus signinum* de 10 cm de grossària; enlluïts a les parets; elements arquitectònics d'una certa riquesa com una pilastra *in situ* amb basa motlurada, tal vegada d'una taula d'altar auxiliar; una xicoteta basa de marbre, potser d'una columneta de finestra, i fragments de creu de pedra tosca calcària amb restes de pigment rogenç.

Aquestes peculiaritats apunten a un edifici cultual, com a església o capella commemorativa.

A més, d'allí procedeixen materials significatius de caràcter litúrgic: una gran pàtera de marbre blanc, dues

creus de bronze d'un lampadari, una de les quals està decorada amb petites aspes que dibuixen un *arbor vitae*.

Al mateix edifici es va recuperar un tresoret de monedes i un ponderal bizantí de bronze d'un *solidus*. Els ponderals eren elements custodiats en l'interior dels temples, complint amb la legislació del moment, que obligava a guardar els pesos i les mesures a les esglésies, sent el bisbe el garant de la seua utilització correcta, com també de previndre el frau fiscal. Ponderals de tipus bizantí es documenten en llocs com la seu episcopal de Barcelona o l'església del Monastil, a Elda (Alacant) i, en general, en aquells llocs de control amb funcions comercials i fiscals (ports, duanes, pagament d'impostos). Un lloc com Punta de l'Illa, on s'ha documentat una notable abundància i diversitat d'àmfores, ungüentaris i vaixella, probablement intercanviats amb altres monestirs de la Mediterrània, feia necessari un control oficial del pes de la moneda. Dins d'aquest mateix context de control administratiu caldria situar la troballa d'un platet de bronze de balança d'orfebre, del tot semblant al trobat al poblat visigot de Puig Rom (Roses, Girona).

En l'extrem occidental del penyal es van excavar un conjunt de xicotets cubicles en maçoneria, disposats paral·lelament en terrassa, que podrien correspondre a les cel·les dels monjos. Potser els nombrosos fragments tallats de paret d'àmfora amb dibuixos incisos formaren part de les activitats didàctiques dels monjos.

Finalment, en la part oriental de l'illa es concentren tres construccions de planta rectangular disposades en bateria, sense divisions internes. Realitzades en maçoneria, es caracteritzaven per la seua senzillesa i

presentaven dimensions de 10 x 4,20 m, per a la més menuda, i 19 x 5,25 m, per a la major. Es va trobar tocant els murs gran quantitat d'àmfores, majoritàriament grans contenidors cilíndrics d'oli i saladures del nord d'Àfrica (Túnia) i, en menor quantitat, àmfores vinaderes de la Mediterrània oriental (Gaza, Síria-Palestina, Turquia, mar Egea), on es devia exportar, entre altres, el preat vi de Gaza, a més d'envasos de la propera illa d'Eivissa, grans contenidors cilíndrics que imiten els africans i xicotetes àmfores de fons còncauconvex amb decoració amb pin-ta; d'aquests últims, també amb exemplars de producció local o regional. Aquests departaments s'han identificat amb els *cellaria* monacals.

La cultura material del conjunt remet a una cronologia a partir de finals del segle VI.

Més enllà de l'illa

L'illot monàstic ha de posar-se en relació amb altres assentaments pròxims i amb el context de la seu episcopal valentina.

Pel que fa a l'entorn geogràfic immediat, el *Portus Sucronensis* ha aportat abundosos testimonis d'activitat per als períodes tardoromà i visigot. En general es documenta l'arribada regular de ceràmiques i àmfores durant els segles VI i VII en diversos establiments localitzats en el vessant sud i sud-est de la muntanya. Cal destacar la construcció de depòsits de saladura posats sobre un magatzem portuari destruït al voltant del segon quart del segle V i que perduren, almenys, fins a la fi del segle VI.

Simultàniament, documentem ocupació del vessant sud amb la presència de construccions de pedra i pisos

Enterrament múltiple en cista de l'època visigoda, amb detall de la polsera amb extrems de cap d'ofidi.
Excavacions de la plaça de la Llibertat, Cullera.
Direcció arqueològica: Fernando Cotino.

de terra batuda, de conservació desigual però generalment d'escassa alçària, de vegades associades a fosses abocadors i fosses sitges.

Cal destacar especialment la troballa d'una zona de soterraments, just on s'instal·larà amb posterioritat la necròpolis islàmica (segles XII i XIII) del poblat nascut als peus de l'extens albacar de l'*Hisn Qulayra*. Es tracta de tombes de cubicles de llosa de pedra, amb soterraments múltiples. En una d'aquestes es van recuperar dues polseres obertes de bronze, amb extrems de cap d'ofidi, semblants a altres exemplars de les necrò-

polis de l'Almoina (València), camí del Monastil (Elda, Alacant) o la cripta Balbi (Roma), i que es daten a final del segle VI i segle VII.

Pensem que no és casual aquest ressorgir dels assentaments a la costa del *Portum Sucrone*, unit a l'activitat econòmica i comercial documentada, i que va haver de sorgir a l'empara de l'impuls monàstic del xicotet illot, sota la jurisdicció episcopal de la seu valentina. Els *cellaria* monacals van haver d'exercir un paper redistribuïdor de productes alimentaris, principalment vi, oli i salades, a partir de la tipologia dels envasos amfò-

Conjunt d'ungüentaris orientals amb segell, trobats a les excavacions de Punta de l'illa.

rics i de la petita indústria de saladura documentada a la costa, coetània a l'establiment monàstic i no dubtem que devia estar controlada per ella. La Regla isidoriana assenyala que els monestirs tindran un magatzem a la ciutat destinat a realitzar els intercanvis amb aquella. El paper econòmic dels monestirs i la vinculació de l'Església en general amb activitats comercials i productives ja s'ha posat de manifest en llocs pròxims, com el monestir de l'illa de Cabrera (Balears), la basílica d'es Cap des Port (Fornells, Menorca) o les seus episcopals de València i Barcelona.

Àmfora de procedència palestina trobada a l'edifici identificat como a magatzem.

Epíleg

No sabem si la menció de la destrucció d'un monestir en una illa, entre Sagunt i Cartagena, que va consignar el bisbe de Tours, pot referir-se al nostre cenobi. La troballa aïllada d'un trient encunyat per Vamba permet aventurar que l'illot va estar, si més no, freqüentat fins aqueixes dates avançades de la setena centúria. En el segle XII, on el conjunt de materials ceràmics recuperats és notable, tornarà a ser reocupat, aquesta vegada possiblement per a albergar un convent musulmà, una «ràbita», topònim extraordinàriament freqüent al terme.

VALENTIA, CIUTAT DE FRONTERA (550-624)

Albert Vicent Ribera i Lacomba
ICAC

La mort del bisbe Justinià va coincidir amb un llarg període d'inestabilitat general, entre 550 i 589, que va alterar les estructures polítiques de la ciutat i de tot el seu territori. En aquests anys, a més d'un gran episodi de pesta, el regne visigot va viure usurpacions i conflictes dinàstics que van propiciar l'arribada dels bizantins, ja assentats a Ceuta i les Balears, que van aprofitar per a apoderar-se del litoral mediterrani hispà al sud del riu Xúquer.

En contra d'allò que altres investigadors han manifestat, que qüestionen la formació d'una frontera militar entre gots i bizantins, la creixent realitat arqueològica i les escasses, però existents, notícies històriques, avalen que hi havia una zona militaritzada, a l'estil de les coetànies províncies imperials occidentals d'Itàlia i Àfrica. Entre el Xúquer i les muntanyes del sud de la província de València devia passar la frontera, que, donades l'èpo-

ca i les circumstàncies, i com indiquen les fonts i l'arqueologia, devia estar organitzada en un entramat de fortificacions menors (*castra, castella,...*), que controlaven les comunicacions i els llocs estratègics. Aquest dispositiu es basava, en última instància, en ciutats emmurallades en la rereguarda d'aqueix sistema defensiu. Al País Valencià ja s'endevinen els principals elements d'aquesta frontera militaritzada, els centres urbans respectius dels quals eren *Saetabis* i *Valentia*, de la part visigoda, i *Illici* i *Dianium*, de la bizantina.

La llavors autònoma València es va convertir en territori fronterer i a la ciutat es devia establir una guarnició visigoda, per a fer front a la pròxima amenaça bizantina. En aquest context, cal entendre la coetània aparició del gran assentament fortificat de València la Vella, a 15 km a l'oest de València i les abundants troballes de trients de l'època de Leovigild d'Alcàsser, a 15 km al sud de València.

La *Crònica* de Joan de Biclar consigna que Hermenegild, el fill rebel de Leovigild, ja derrotat, va ser traslladat

<| Detall d'ase imprès en el fons d'un bol de ceràmica de taula fabricat a Asia Menor. Plaça de Nàpols i Sicília 10, València. SIAM-Ajuntament de València.

Mapa polític de la península Ibèrica a l'inici del regnat de Leovigild. Il·lustració: Espirelius.

pres a València el 584, abans de la seua ulterior execució a Tarragona. Això significa que la ciutat era un lloc segur per als visigots.

Aquesta primera presència d'elements germànics a València devia significar la seua plena incorporació al centralitzat regne que estava sorgint des de Toledo amb Leovigild. Aquesta situació es va plasmar en la realitat històrica i arqueològica de València com devia ser l'existència, el 589, de dos bisbes a la mateixa ciutat, l'arrià, de nom got, Ubiligiscle, i el catòlic Celsí, prova fefaent d'un considerable nucli de gent forana, que també es diferenciava de la població autòctona pels seus trets ètnics i les tradicions funeràries. Ambdós grups s'agrupaven entorn dels seus respectius bisbes. Dos bisbes també significaven dos grups episcopals, almenys durant trenta o quaranta anys. En altres llocs, on dues comunitats cristianes distintes van conviure —catòlics i donatistes a Àfrica, i catòlics i arrians a Itàlia— tenien llocs de culte diferents. En alguns jaciments d'aquestes zones, amb una presència excessiva d'esglésies, s'ha proposat que aquesta abundància podia respondre a les diverses confessions existents.

El grup episcopal

Al llarg del segle VII, els principals edificis episcopals van mantindre la seua preponderància, però al nord de la catedral, des de finals del segle VI o principis del segle VII, van tindre lloc un seguit de canvis relacionats amb la transformació de la població que residia i moria en l'entorn del bisbe. Arquitectònicament, la novetat més destacable és l'absis de ferradura que es va construir sobre el

suposat lloc martiral, atribuït que li donem, entre diverses coses, per aquesta estructura constructiva, ben conservada en planta però a penes en alçat. Els seus fonaments destaquen per la seua escassa profunditat, 30 cm, i la seua tosca tècnica constructiva, igual que la de les parets, contrasta amb l'acurada tècnica usada en els monuments de la fase anterior. L'escassa amplària dels murs, uns 60 cm, queda lluny del metre que aconseguïen els del baptisteri. És una construcció molt més feble i de poca alçària. En l'interior se'n conservava un nivell de calç uniforme, la base sobre la qual hi hauria un paviment més consistent que va haver de ser espoliat en època islàmica. Segellava un pou omplit amb materials de finals del segle VI o principis del VII, que en permet datar la construcció. Aquest absis està encaixat sobre l'estança de l'edifici que potser va albergar el martiri de sant Vicent.

Davant de l'absis, a l'oest, es conservava un mur que devia emmarcar un arc triomfal d'entrada, de què sorgia un espai de 3,90 m de llarg, l'extrem occidental del qual devia estar delimitat per cancells que potser ocupaven un front de 4 m. Aquest espai quasi quadrat, de 4 m per 3,90 m, devia precedir l'accés a l'interior de l'absis. Per a completar la seua planta tan sols disposem de dos basaments d'una possible columnata que, amb la mateixa amplària que l'absis, podria emmarcar una hipotètica nau central, de 4,80 m d'ample i de 1,80 m entre les columnes, si es col·loca una entre les dues que coneixem o de 4 m, si no ho fem. Podria interpretar-se com una xicoteta basílica, però la falta total de qualsevol indicatiu dels murs perimetrals ens fan ser escèptics respecte d'això. Les remocions

Mur de bona factura del interior del circ romà.
Carrer de les Comèdies, València. SIAM-Ajuntament de València.

d'una casa islàmica dels segles XI al XIII, a l'oest de l'absis, impedeix que es conega millor.

Al nord, i davant de l'entrada de la cúria encara en peu, a finals del segle VI, es va construir un gran pou quadrat de grans lloses romanes, que li donaven un aspecte monumental. Presentava la mateixa alineació que l'edifici de l'absis de ferradura, situat a poc més d'un metre, per la qual cosa no devia ser estrany que formaren part d'un únic conjunt, i que encaixaren amb el segellat de l'altre pou en el moment d'erigir l'absis, a què potser substituïa en la seua funció de dispensador d'aigua. La nova orientació del pou i l'absis va trencar per primera vegada amb l'alineació d'origen romà que s'havia mantingut inalterada des dels orígens de la ciutat.

A finals del segle VI o inicis del VII es va espoliar la cúria septentrional, que va convertir la zona al nord de l'altra cúria en un ampli espai obert, tal vegada un hort o jardí

associat a alguna nova construcció, ja en el segle VII, com una sènia i un peculiar edifici poligonal, que devia ser una zona per a enllaçar amb els camps de sitges situats cap al nord. S'ha suggerit que aquesta zona fora una àrea productiva regida per monjos.

Les necròpolis i el cementeri dels bisbes

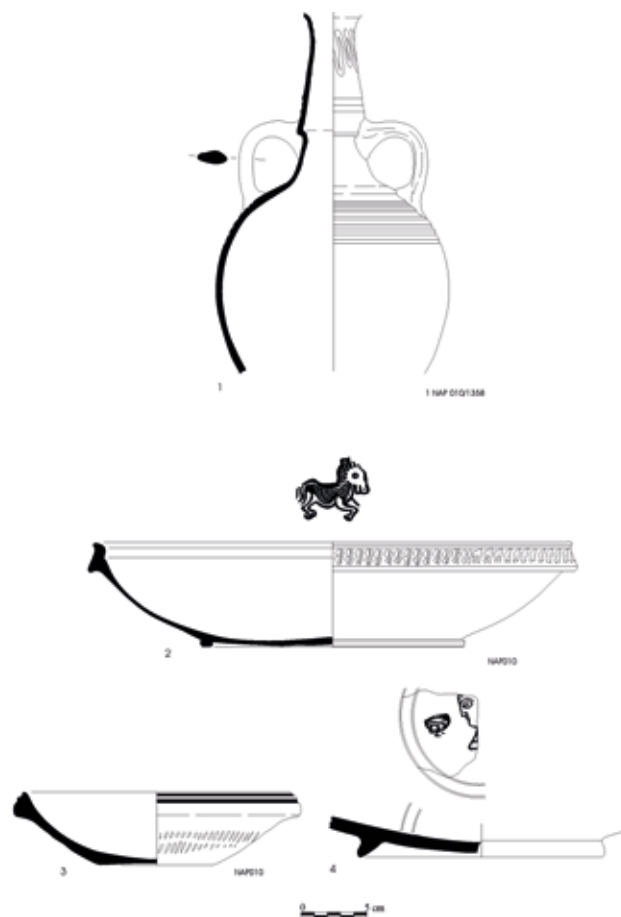
Un dels trets més destacats d'aquest grup episcopal és el marcat caràcter funerari, testimoniats en els diversos i jerarquitzats cementeris que s'estenen, almenys, al nord i l'est de la catedral visigoda. A partir de finals del segle VI, va sorgir un altre cementeri a la zona episcopal, en estreta relació amb el xicotet absis de ferradura. La dispersió i tipologia d'aquestes noves sepultures difereix bastant de l'anterior necròpolis, algunes de les tombes de la qual van ser tallades per aquestes més grans i modernes. Les modestes sepultures individuals van ser substituïdes per grans cistes d'enormes pedres, que ocupen una superfície de 2 x 3 metres i aconseguen el metre d'alçària. En el seu interior apareixen unes quantes capes de soterrament i és normal trobar les restes entre deu i vint individus. Així mateix, apareixen aixovars, atuells de vidre o ceràmica, i molts objectes d'ús personal. En total s'han assenyalat més de trenta d'aquests grans sepulcres, que han de ser panteons familiars. El sistema de construcció permetia la seua obertura per un costat, des d'on es podien efectuar contínues inhumacions. De fet, algunes tombes van ser periòdicament netejades dels esquelets més antics, de què solia deixar-se només el crani, que s'amuntegava al fons de la cista, per a permetre la instal·lació de nous soterraments. Encara

que s'estén per quasi tot el solar de l'Almoïna, sempre a l'oest del carrer romà, la gran majoria dels sepulcres s'amunteguen a l'est i prop del xicotet absis de ferradura, al voltant del qual n'hi ha una veritable aglomeració, catorze tombes, mentre que altres huit hi apareixen disperses. Aquest fet torna a constatar la gran ànsia que hi havia en aquesta època per soterrar-se prop d'aquest lloc, i explica també la neteja periòdica dels ossos de diverses d'aquestes saturades sepultures. Els més de tres-cents individus que s'han recuperat presenten trets antropològics diferents dels anteriors, ja que pareixen d'una ètnia nòrdica.

Un altre caràcter tenien les tres grans tombes que es van col·locar al voltant del mausoleu del màrtir, encara que tipològicament són cistes molt paregudes, però que no permeten la seua obertura, quelcom comprensible, atés que a l'única que es va trobar intacta, només hi va aparéixer un esquelet. Als peus de la tomba més privilegiada, situada en l'interior del mausoleu cruciforme, començava un corredor jalonat a l'un costat i a l'altre per diversos arcosolis que, per les seues dimensions, pareixen preconcebuts per a col·locar sarcòfags. Devien ser les tombes dels bisbes, que normalment se soterraven en l'interior de la catedral o d'alguna altra església important.

La urbanització del circ romà

A partir de mitjan del segle VI, hi ha clares evidències de l'ocupació i urbanització de l'arena del circ, la qual cosa manifesta altres usos diferents dels lúdics, que suposadament anaven des dels comercials als militars.

Conjunt de ceràmiques aparegudes en l'excavació de l'antic circ romà. Excavació: Plaça Nàpols i Sicília, núm. 10.

S'han diferenciat diverses fases superposades que comprenen des de mitjans del segle VI a mitjan del segle VII, que han aportat nombrosa ceràmica, principalment vaixel·la de taula importada de Tunísia, de Focea d'Àsia Menor i Xipre, ceràmica de cuina local, regional i importada d'Àfrica i Orient, i àmfores orientals i africanes. Hi destaca l'abundància de les produccions orientals de vaixel·la fina i ceràmica de cuina importada, principalment en la segona meitat del segle VI. D'ací provenen les úniques troballes de Xipre i el major volum d'Àsia Menor de la ciutat.

A partir de finals del segle VI i, sobretot, del segle VII, s'adverteix un evident canvi en la cultura material, amb la introducció de tipus de clara fàcies visigòtica, semblants a aquelles que podem trobar en zones de tradicional assentament got a Hispània, continuant, de totes maneres, l'arribada de les últimes produccions de sigil·lades africanes (Hayes 91D, 105, 106, 109, etc.) i la introducció de les primeres i escasses ceràmiques vidriades.

Aquests conjunts ceràmics, amb l'abundant presència de materials orientals, presenten una notable diferència amb els d'altres llocs de València, tant els de l'àrea episcopal com els de les zones periurbanes d'habitatció. Aquesta especificitat planteja que, potser, la nova àrea urbanitzada a mitjan segle VI tinguerà una raó de ser diferenciada i especialitzada, encara que aquesta suposició és tan suggeridora i fàcil de plantejar com difícil de resoldre. Cal tindre en compte la ubicació topogràfica del circ, situat des del segle II dC, i fins al segle XIV, en el límit oriental de la ciutat, de manera que la muralla àrab del segle XI es va adherir a la seua cara externa, segurament perpetuant-ne l'ús defensiu en el període tar-

doantic, tal com esdevé amb tants altres d'aquests grans edificis d'espectacles.

Les restes constructives de l'etapa visigoda es troben d'un extrem a un altre de l'interior del circ. En el nord, a les excavacions del carrer Baró de Petrés i de la plaça Nàpols i Sicília, 10, situades entre les carceres i la *spina*, s'ha documentat bé aquesta nova urbanització dins d'un gran espai públic. Sobre l'arena, abandonada al llarg del segle V, que s'estenia per una zona de 350 x 60 m, això és, dues hectàrees, hi apareix un gran farciment d'anivellació, originat per l'abocament ràpid de terres molt fosques i riques en materials arqueològics, amb xicotetes monedes vàndales i bizantines, que donen una data a partir de la meitat del segle VI per a la seua formació.

Els murs que es van instal·lar sobre aquest ampli terreny anivellat estaven fets amb grans carreus reutilitzats, mesclats amb pedres menors, tallades i sense tallar, unides amb argamassa i morter de calç. Els paviments eren d'argamassa. Els nombrosos materials, procedents de les llars, les fosses i els femers dels usuaris de les noves construccions, indiquen una intensa i contínua activitat en aquesta zona entre la segona meitat del segle VI i la primera meitat del VII. A mitjan segle VII altres fosses d'abocaments i femers ja cobrien els murs.

L'escassa extensió de les excavacions en què s'han registrat aquestes incompletes construccions impedeix qualsevol intent d'interpretar-ne la funció. Fins i tot en l'única en què es va excavar en una certa extensió, a la plaça de Nàpols i Sicília, 10, les habituals i nombroses intrusions medievals les havien deteriorat, tant en la planta com en l'alçat.

Aquesta ocupació s'ha posat en relació amb l'arribada de nous grups de població, potser de contingents militars visigots, que d'aquesta manera es devien instal·lar en bloc al costat de la muralla oriental, que devia ser la mateixa paret del circ, com amb un suposat barri comercial l'existència del qual pot explicar l'anòmala abundància d'importacions aparentment del Mediterrani oriental. Tampoc no es podria excloure una solució mixta que, en tot cas, sempre deuria implicar l'assentament de poblacions foranes en nombre important, per al qual es va haver de condicionar aquest gran espai.

Epíleg: el final d'una època

En els llocs en què, després de la ràpida caiguda del regne visigot, es van integrar en l'òrbita musulmana, l'evolució urbanística habitual dels centres episcopals substituïts per una altra realitat es va tallar. Aquest va ser el cas de València durant cinc-cents anys, entre 713 i 1238.

Però el sobtat col·lapse del regne visigot no va significar una ràpida ruptura social, ja que la islamització va ser un procés continu però lent. En part de l'àrea valenciana, a través del pacte subscrit per l'últim governador visigot, Teodomir, amb els nouvinguts, la forma de vida va romandre inalterada fins mitjan segle VIII, amb la instal·lació de contingents àrabs, que en part es van unir a l'antiga elit goda.

Entre el 778 i el 779, *Valentia* va ser destruïda en una guerra civil entre musulmans, moment que potser va marcar el final de la ciutat tardoantiga. No obstant això, l'arqueologia ha sigut molt parca per a aquests moments de transició, tant per al segle VIII com per al segle IX.

Bol de ceràmica de taula d'Àsia Menor.
Plaça Nàpols i Sicília, núm. 10. València, SIAM-Ajuntament de València.

VALÈNCIA LA VELLA. UN JACIMENT ENCARA PER DESCOBRIR

E. Huguet, J. M. Macias, A. Ribera, F. Rodríguez i M. Rosselló

ICAC

De mite a repte arqueològic

Un indret amb muralles com aquestes, que conserva parets de més de tres metres d'alçada, no podia passar desapercebut. Són quasi cinc hectàrees de superfície dalt d'un promontori que s'elevava uns quaranta metres sobre l'entrada del barranc de la Cabrassa al riu Túria. Per això és un dels jaciments valencians dels quals tenim notícies més antigues. El Consell de València mencionà el topònim de València la Vella l'any 1374, amb ocasió d'un projecte de transvasament d'aigua del riu Xúquer al Túria. Ja aleshores devia ser un indret valorat per la seua antigor i, el 1458 (la Batlia, doc. 1152, '1524 v'), signà una llicència a Joan Gonçalbo per a la «recerca de tresor», segons consta en l'Arxiu del Regne de València. El poeta Jaume Roig, també en el segle XV, hi dedica uns versos, en la seua obra *L'Espill o Llibre de les dones*.

< Vista exterior de la muralla i la torre, destruïda en 1978.
València la Vella. Foto: Rafael de Luis.

El perquè del nom de València la Vella per a aquest indret és una incògnita, i el topònim va causar una associació i correlació temporal amb la ciutat romana de *Valentia*. Diversos estudiosos de les èpoques moderna i contemporània associaren aquestes restes a una ciutat anterior a la fundació de *Valentia* i, fins i tot, la identificaren amb altres ciutats romanes o també ibèriques o cartagineses. Gràcies a l'arqueologia totes aquestes suposicions varen esvair-se en els anys setanta del segle passat, quan la destrucció de part del jaciment i de les seves muralles, pels treballs de construcció d'un pont sobre la via fèrria València-Llíria, van ocasionar un gran impacte. Encara avui podem observar rebaixos de dos metres en el vint per cent del jaciment.

Aquest malaurat fet va ocasionar una prompta intervenció del Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València (SIP) i la Universitat de València. Gerardo Pereira i Carmen Aranegui dirigiren tres intervencions arqueològiques que documentaren importants

Vista del riu Túria al seu pas per València la Vella. S'aprecien els murs de l'acròpolis a la zona alta. Foto: *Projecte València la Vella*

restes arquitectòniques i establiren una cronologia del segle IV dC en avant. Amb això desaparegué el mite arcaïtzant de València la Vella i s'obriren noves incògnites històriques. No obstant això, la nova cronologia va comportar un desinterés per part de la recerca arqueològica valenciana, orientada cap a altres períodes històrics en aquell moment.

València la Vella es troba a uns 3 km al sud-est de la localitat de Riba-roja de Túria, només a uns 16 km de València capital i a escassos 4 km del jaciment de Pla de Nadal. La seua ubicació i característiques defensives i urbanes coincideixen amb altres assentaments visigòtics hispànics. Parlem d'una mena de ciutadella encimbellada situada en un indret estratègic. Des d'ací hi ha un control visual dels principals tossals de l'entorn (els Cara-sols, la Muntanyeta dels Frares, el tossal de Montiel, la Vallbona, la Vallesa de Mandor i la llima de Betxí), es

vigila el camí que devia anar riu amunt i està prop d'un pas per travessar el Túria. Aquestes mateixes condicions foren valorades per l'exèrcit republicà espanyol que hi ubicà trinxeres i nius de metralladores pertanyents a la línia defensiva «la Immediata», construïda a uns 12 km de la capital, per a frenar l'exèrcit franquista.

Els estudis de Miquel Rosselló, van incidir en la cronologia visigòtica de l'assentament, sorgiren nombroses preguntes envers la seua funcionalitat i relació amb el palau acabat de descobrir de Pla de Nadal o amb la ciutat de *Valentia*. És clar que no es pot parlar d'un procés de substitució geopolítica d'una ciutat per una altra. *Valentia*, de la mà del bisbe Justinia, esdevingué una important seu episcopal cristiana i epicentre del culte martirial a sant Vicent que es mantingué activa fins a l'arribada de l'islam.

Cal concebre València la Vella, actualment considerada una fundació datada a partir de mitjan del segle VI, com el resultat d'una nova concepció urbana i territorial promoguda pel regne visigòtic de *Toletum*, i completament compatible amb les antigues ciutats romanes que perduraren en el temps. L'anàlisi de les ceràmiques i de les monedes recuperades ens mostra una plena sintonia comercial entre ambdues ciutats. Molts productes forans documentats al litoral també eren freqüents riu amunt.

Era diferent la població d'un lloc respecte a l'altre? S'hi practicava el culte arrià en lloc de l'ortodox? Aquest nou assentament potser va tindre un paper de control militar com a conseqüència de les tensions territorials del sud-est hispànic en mans de l'Imperi d'Orient?

Per resoldre definitivament tots aquests aspectes, només cal donar temps a l'Arqueologia.

Present i futur d'una oportunitat polièdrica

Pocs jaciments «verges» tenen la potencialitat de València la Vella. És un assentament poc excavat —uns 230 m²—, ple d'incògnites històriques i de reptes de conservació arquitectònica i d'integració social.

Cal tenir en compte que es troba a prop de la tercera àrea metropolitana de l'Estat espanyol, de dos milions d'habitants, i que gaudeix d'una xarxa de comunicacions que, fins i tot, ha situat una estació de metro a sis-cents metres. És un jaciment dins d'una àrea metropolitana que confereix a la localitat de Riba-roja de Túria la possibilitat d'ésser un dels referents hispànics de l'arqueologia visigòtica més accessible i profitós per a la divulgació d'un període històric fonamental per a entendre la formació de l'edat mitjana.

Amb aquesta voluntat treballa l'àrea de Turisme i Patrimoni de l'Ajuntament de Riba-roja. L'any 2016 es va signar un conveni de col·laboració amb l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica per a la documentació i l'estudi del jaciment. L'ajuntament havia adquirit varies finques rurals on es troba la meitat de València la Vella, dins el Parc Natural del Túria. D'aquesta manera es genera un espai de doble interès patrimonial i natural, d'alt valor arqueològic, paisatgístic i biològic. En aquest context positiu, cal afegir la museïtzació i la creació recent del Museu Visigòtic del Pla de Nadal (MUPLA) i les nombroses actuacions de recreació històrica que promou la vila.

L'any 2016, trenta-sis anys després de la darrera excavació i en un context molt més favorable, un equip d'arqueòlegs valencians i catalans va tornar a remoure-hi la terra a la recerca de respostes. Inicialment, la fórmu-

la triada ha estat l'excavació associada als cursos d'estiu d'Arqueologia Cristiana i Visigoda. No es tracta exclusivament d'un projecte de recerca, sinó d'una aposta docent a llarg termini amb la voluntat de potenciar l'interès i les noves vocacions pel que fa a l'antiguitat tardana a terres valencianes.

Fins a l'actualitat s'han desenvolupat quatre breus excavacions arqueològiques que s'han centrat en l'estudi de les muralles i en la identificació dels sectors urbans que conformen l'assentament, aquests últims en part condicionats per l'orografia. D'una banda, actuar sobre la muralla era una necessitat imperiosa perquè calia valorar l'estat de conservació dels segments més afectats per la destrucció del segle passat. De l'altra, distribuir sectorialment els sondejos estratigràfics ens ha permès, de cara al futur, identificar i prioritzar les àrees arqueològiques on intervindre. També s'ha efectuat una prospecció geofísica parcial del subsòl i, molt especialment, una documentació topogràfica i fotogramètrica exhaustiva mitjançant els recursos tecnològics actuals.

Descripció preliminar de València la Vella

Els resultats apunten a un centre urbà ben planificat i executat homogèniament. Hem vist com l'urbanisme intramurs està sincronitzat amb el traçat de la muralla, i la documentació d'un femer —als afores de la ciutat—, ens mostra una clara organització per a l'adobament de les terrasses agrícoles perifèriques, imprescindibles per a la producció de queviures. Altres indicis també ens fan ser optimistes per a la recerca del demà. Hi ha un sector artesanal amb evidències d'un taller de vidres. Les monedes

Vista actual de la zona monumental envaïda per la vegetació.
Foto: Albert Ribera

recuperades, procedeixen de seques de nombrosos indrets d'Hispania i de la Mediterrània que ens assenyalen la vitalitat econòmica i comercial del lloc.

La muralla és l'element patrimonial més significatiu, tant per l'extensió com pel nivell de conservació. És un assentament d'unes 4,8 ha de superfície, el qual, en la part més elevada assoleix uns 41 m d'alçada respecte al curs del Túria. Sobre un perímetre teòric de 981 m, es conéixen uns 416 m, si bé hi ha moltes parts ocultes per la vegetació o els terraplens. La muralla conserva una alçada màxima de 3,10 m i la seua grossària oscil·la entre els 2,10 i 1,90 m. Es va fer a partir de dos murs paral·lels de maçoneria de calç i amb reble intern —*emplecton*— de pedres i argiles procedents del rebaix de la roca que es va efectuar abans de la construcció de les defenses. Hi han set torres amb seguretat, tot i que

podria haver-hi un màxim de vint-i-cinc o vint-i-huit. Els trams del cingle del riu devien tindre una protecció menor.

La muralla és una obra homogènia i bastida unitàriament. No apreciem encara fases constructives i la tècnica emprada és molt homogènia, alhora que comuna a altres muralles visigòtiques hispàniques (Recopolis, Puig Rom, etc.). Les torres que hem estudiat, afectades en el segle xx, eren aproximadament quadrades i amb un rebliment intern semblant al de les muralles. Els seus murs enllaçaven amb els dos de la muralla de forma que travaven entre ells proporcionant una millor cohesió i evitant desprendiments dels farciments per la seua espenta lateral. Fins ara, no s'ha identificat cap evidència del pas superior de la muralla.

La topografia del jaciment presenta varies zones, probablement aterassades, tot i que cal ser cautelosos perquè les transformacions agrícoles contemporànies poden haver-ne distorsionat la percepció actual. Es distingeix una primera plataforma elevada, que anomenem «acròpolis» i que, amb una superfície de 0,22 ha es desenvolupa a l'entorn dels 90 i 97 m d'altitud. Es troba sobre un petit monticle que configura l'escarpat septentrional vora el riu. Hi es troba un important edifici, en avançat procés d'excavació, pavimentat amb morter de calç de qualitat, i que estaria cobert per teules planes i corbes. Hi ha un altre monticle central, vora els 90 m d'altitud i amb una superfície d'unes 0,3 ha, però presenta un deficient nivell de conservació.

La resta de l'assentament consta de dues plataformes intermèdies on els sondejos estratigràfics han documentat diverses restes. D'una banda, una zona

intermèdia-baixa que limita amb la muralla central i meridional. Ací s'assoleix una extensió de 0,77 ha i una altitud entre els 85 i 88 m. És l'indret millor conegut i on s'ha treballat intensament al costat de la muralla. La plataforma inferior assoleix unes 1,27 ha i entre els 80 i 84 m d'altitud. Tot sembla indicar que aquest sector es el centre principal de l'assentament. Ací excavaren, fa quaranta anys, Gerardo Pereira i Carmen Aranegui, de la Universitat de València. Localitzaren dos importants edificis que reutilitzaren carreus romans de pedra —calcària dolomítica grisa blavosa— que deuriem haver estat extrets de la propera ciutat d'*Edeta* (Llíria). Es trobaven al voltant d'una gran plaça o explanada, encarada al possible accés principal de la ciutat pel sud, flanquejat per les restes de dues grans torres. Des de fora arriba un ample camí que talla la roca en el seu recorregut.

Cronologia i context històric

El recinte de València la Vella és una fundació *ex novo* d'un castre emmurallat, tal vegada amb funcions urbanes, coetani a l'etapa de consolidació de l'estat visgot.

Els reblements constructius del costat intern de la muralla ens han proporcionat fragments ceràmics que permeten datar-ne la seua construcció a partir de mitjan del segle vi. Aquest seria el moment de fundació del nou nucli urbà, a partir de fragments d'àmfora d'importació i de ceràmiques comunes d'àmbit regional que s'han documentat àmpliament en aquest territori.

Cal recordar el context històric del moment, amb

Inici de l'excavació del sector al costat de la muralla. Campanya 2016. Foto: *Projecte València la Vella*

contínues disputes internes per la successió al tron, els enfrontaments amb els regnes veïns —merovingis i sueus— i, fonamentalment, la intervenció dels bizantins en el conflicte dinàstic visgot aprofitada per a ocupar una franja costanera des del Xúquer fins a Cadis, convertida en la província bizantina de *Spania* (554-628). Totes aquestes circumstàncies endarreriran la incorporació total i efectiva de *Valentia* al Regne visgot de Toledo fins l'arribada de Leovigild (569-586).

Aquest monarca contribuirà resoltament a la unificació i al control territorial d'Hispania enfront d'altres regnes que covejaren els dominis visigots, i davant de les pre-

tensions independentistes dels dirigents hispanoromans i de la influent Església catòlica que no estava disposada a acceptar un rei arrià.

Serà en aquest context quan, la fins llavors autònoma *Valentia*, quedarà integrada de mode efectiu al regne visigot de Toledo, que assumirà un important paper en el conflicte romanogòtic a causa de la seua situació fronterera davant del territori bizantí. Prova d'això serà l'empressonament a València del rebel Hermenegild, fill de Leovigild i fins aleshores coregent de la Bètica, o la presència en aquests convulsos moments d'un bisbe arrià en la seu episcopal valenciana, fet que es pren com una prova de l'increment poblacional visigot i, especialment, de l'existència d'un important contingent militar.

Amb tot, les investigacions en curs estan matisant certs aspectes. S'ha pogut determinar la construcció *ex novo* del recinte a partir de mitjan del segle VI, la presència (per mitjà de prospecció amb georadar) de nombroses estructures (edificis) i espais oberts (places) que apunten cap a un urbanisme organitzat i uniformement planificat, més enllà d'un simple *castrum* amb meres funcions defensives. A més, s'hi documenta un flux continuat d'importacions ceràmiques, almenys, fins a la meitat del segle VII (àmfores, sigil·lades, ungüentaris) que acrediten la importància d'aquest enclavament fortificat i el seu caràcter privilegiat i cosmopolita com a punt d'arribada de productes de tot la Mediterrània en la tardoantiguitat.

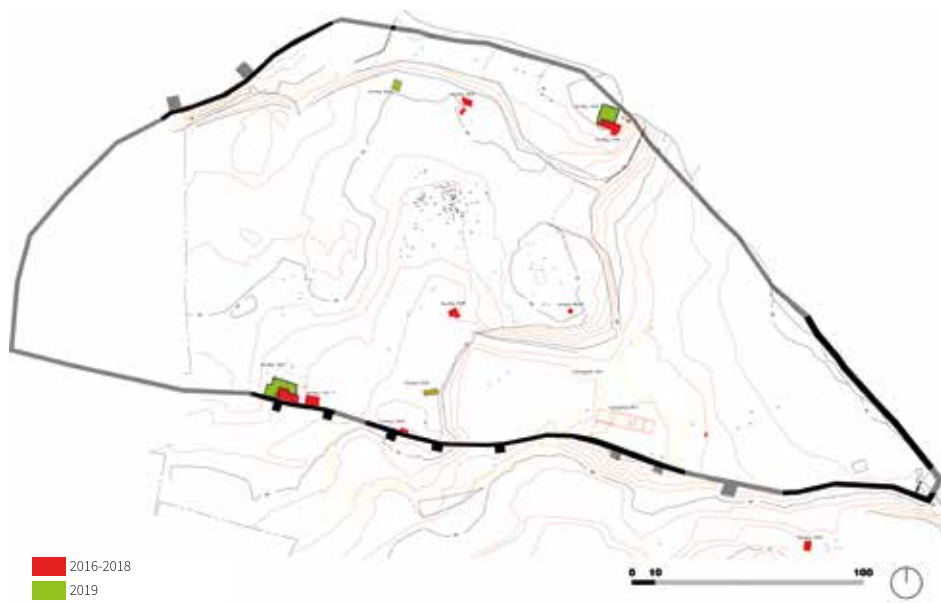
De l'altra banda, s'ha constatat la producció local de vidre, normalment associada en aquesta època a centres urbans per l'autoabastament.

Totes aquestes noves dades convergeixen a assenyalar que es tracta d'un assentament que va arribar a agrupar la població del seu entorn i amb atribucions administratives i de jerarquització del territori.

Aquestes característiques «urbanes», unides a la cronologia i context històric de la seua construcció, el caràcter *ex novo*, planificat i monumental, plantegen la possibilitat que «València la Vella» fora una fundació reial d'època de Leovigild, monarca que fundà noves ciutats com Recopolis (Guadalajara) l'any 578 o Victoriaco (Àlaba) el 581, com a part de l'estratègia constructiva promoguda i desenvolupada per l'Estat visigot en el seu procés de formació i consolidació, ja que no cal oblidar que la fundació de ciutats era una prerrogativa reial.

El moment final del jaciment encara és una incògnita, ja que els treballs agrícoles de la zona fins fa poques dècades han malmés part de la informació arqueològica. Fins ara, no s'han identificat restes que es puguen associar a actes violents com destruccions o incendis, com sí ocorre a Pla de Nadal, cosa que fa pensar en un abandonament pacífic i una erosió gradual de l'assentament, o de part d'aquell, més que no en un episodi bèl·lic. Amb les dades actualment disponibles, sembla que l'ocupació de l'assentament finalitzaria a partir de les darreries del segle VII o als inicis del segle VIII, si jutgem pel material arqueològic recuperat fins al present. No hi ha indicis d'una ocupació islàmica en l'època de l'emirat. Tan sols apareixen algunes ceràmiques disperses.

Tanmateix, en l'estat actual de la investigació, de la seua superfície total, tan sols se n'ha excavat una mínima

Plànol de las excavacions
realitzades a València la Vella
(2016-2019).

part. Caldrà esperar, doncs, a intervenir en una major part del jaciment, per a resoldre incògnites com la cronologia precisa de fundació, el moment final de l'assentament o la configuració interna de l'espai.

València la Vella constitueix un repte científic i de socialització rellevant del patrimoni històric.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

LES MONEDES DEL JACIMENT VISIGÒTIC DE VALÈNCIA LA VELLA (RIBA-ROJA DE TÚRIA)

Òscar Caldés

Introducció i metodologia

El panorama numismàtic del *territorium* de *Valentia* en època tardana (segles V i VII dC) és un aquells que més evolució ha tingut al llarg de les últimes dècades en l'àmbit peninsular. A la revisió de les peces procedents de Punta de l'Illa de Cullera, se sumen ara les monedes trobades al jaciment tardoantic de València la Vella. Les monedes de València la Vella, jaciment analitzat àmpliament pels seus directors en l'apartat corresponent en aquesta publicació, són l'objecte d'estudi d'aquestes pàgines i contribueixen a augmentar la mostra existent de l'època de forma destacada, ja que s'han recuperat més d'un centenar de monedes només, el 2018, la immensa

majoria de les quals van circular en el moment d'activitat del jaciment.

En la campanya del 2016, es van recuperar tres monedes, dues pareixien respondre a sengles *nummi* tardans, mentre que una altra semblava ser una moneda del baix Imperi romà (segle IV dC).

En la campanya de 2018, es va utilitzar un detector de metalls, com aparell auxiliar durant les excavacions arqueològiques i amb tota la seua metodologia associada. La primera cosa que es va fer va ser estendre i prospectar els terrers de les campanyes anteriors, per a comprovar si alguna peça metàl·lica havia passat inadvertida en els sondejos ja oberts de l'excavació, i es va confirmar que era així. No obstant això, la majoria dels objectes recuperats eren monedes de dimensió reduïda, amb la qual cosa no resulta difícil que passaren inadvertides, el que va evidenciar encara més l'ús necessari d'aquest tipus d'aparells en campanya.

◁ 1-2: Monedes romanes de la dinastia constantiniana fragmentades o retallades; 3: *Nummus* vàndal; 4: *Nummus* de Justinià; 5: *Nummus* africà vàndal o bizantí; 6: Tremís de Leovigild encunyat a nom de Justí II; 7: Trient folrat de Leovigild de Toledo; 8: *Nummus* visigot del tipo 3 de R. Pliego; 9: *Nummus* visigot del grup 7 de R. Pliego; 10: *Nummus* visigot del grup 5 de R. Pliego.

A més de prospectar les zones que s'estaven excavant i els seus terrers, es va fer una batuda superficial de tot el jaciment amb el detector de metalls. En diversos punts es va constatar la presència de forats propis d'espoliadors, que van evidenciar el grau de vulnerabilitat del lloc. Complementant l'ús del detector de metalls es va fer la georeferenciació de totes les peces aparegudes amb un GPS topogràfic, per la qual cosa se sap perfectament el context espacial en què van aparèixer aquestes peces i, a pesar que avui dia les zones on van aparèixer no estiguen excavades, el seu context estratigràfic podrà ser recuperat en un futur.

Les monedes de la campanya de 2018

La immensa majoria d'elements metàl·lics recuperats a València la Vella són monedes, i, encara que aquestes peces es troben en procés de restauració i estudi, és possible avançar que, d'un total de 133 exemplars apareguts, almenys 120 pertanyen en els segles que van del II aC al VII dC. Entre aquestes es van recuperar un cert nombre de monedes datables entre els segles II aC i III dC, que hi inclouen d'ibèriques i de romanes de l'alt imperi, que van poder haver circulat conjuntament amb numerari posterior, ja en època visigoda, com evidencien la fragmentació i els retalls d'algunes zones de les monedes.

Sens dubte, el segle IV dC, és un dels quals aporta més numerari a l'assentament visigot de València la Vella. La seua abundància no pareix respondre a un teòric assentament previ, sinó a la seua perduració en el numerari de l'època, des del segle IV dC fins als segles VI i VII dC. Aquest és un fenomen constatat en molts jaciments, no

només peninsulars, sinó de la Mediterrània en general. Són més grans que les monedes dels segles posteriors, i moltes d'elles apareixen molt fragmentades o retallades, sense que s'apreciara tan sols el nom de l'emperador que les va encunyar i sense molestar-se que hi apareguera el seu bust complet. A pesar que algunes lleis dels segles V i VI dC prohibien conservar les peces dels segles anteriors, veiem que aquestes no són respectades, per la qual cosa apareixen a més monedes, en teoria, desmonetitzades segles enrere, com un AE2 de la segona meitat del segle IV dC. La majoria de peces del segle IV dC estan encunyades durant la dinastia constantiniana, i més concretament, entre els anys 325-361 dC. Sorprén el bon estat general en què es troben aquestes monedes, a pesar que es troben en contextos més de dos segles posteriors a la seua encunyació, símptoma que probablement moltes eren atresorades o conservades amb major atenció que el numerari posterior. Hi destaca l'absència de monedes romanes del segle V dC, més tenint en compte que a Punta de l'Illa de Cullera es van documentar uns sis exemplars, encara que en un estat de conservació bastant precari. No obstant això, en ambdós jaciments hi ha una certa presència de moneda vàndala, encunyada a Àfrica entre els segles V i VI dC. Diversos exemplars amb tipologies variades es van recuperar a València la Vella durant la campanya de 2018, entre els quals van destacar aquells que presenten en el revers una victòria o una creu rodejada d'una corona.

Curiosament, les emissions bizantines, representades només per la seca de Cartago, són les monedes dels segles VI i VII dC que més apareixen a València la Vella, fins i tot superant en proporció els bronzes visigots, de què

es parlarà més avant. Entre els exemplars bizantins destaquen els que fan referència a l'any de regnat de Justinià I (539-541 dC), amb la llegenda «VOT XIII» o «VOT XIII». A més, en un context superficial, va aparèixer un conjunt monetari amb valor de sis *nummi* compost per un *pentanummium* de Justinià I de Cartago i un altre *nummus* frustrat dels segles IV-V dC.

Hi ha tota una sèrie de monedes de difícil adscripció que mostren un crismó o un estaurograma en el revers. Quasi amb total certesa són encunyades a Àfrica, però l'autoria encara n'està discutida entre els qui l'assignen al món vàndal o al bizantí. Encara que no és possible determinar la seua adscripció, probablement tant les monedes d'aquest grup incert, com les vàndales i bizantines, arriben a través de l'Imperi d'Orient. Però no és possible distingir si arriben al jaciment visigot de València la Vella per interacció comercial entre bizantins i visigots o si arriben per botí de conquesta d'aquests últims sobre els primers.

El conjunt de moneda visigoda recuperat és interessant a causa de la seua escassetat general en el registre arqueològic. El seu grau de coneixement va experimentar un augment després de la publicació del llibre de les monedes visigodes de coure publicat per M. Crusafont i els estudis realitzats recentment per B. Mora o R. Pliego, que presenten divergències pel que fa a l'autoria d'aquestes peces, amb la qual cosa continua sent un apartat de la investigació del món tardà encara incipient. Respecte a les monedes visigodes trobades en València la Vella, cal diferenciar-les en dos grups: les monedes d'or i les monedes de base coure.

Vista interior de la muralla de València la Vella des de l'acròpoli.

Es van recuperar dos trients d'or, ambdós en la zona interior annexa a la muralla i que disposa d'un possible accés associat a la part superior de les defenses. Gràcies a l'ús del detector de metalls es va recuperar una d'elles en estrat arqueològic, es tractava d'un trient visigot de l'època de Leovigild, encara que està encunyat a nom de l'emperador bizantí Justí II (565-578 dC). En l'anvers presenta un bust esquematitzat a dreta amb creu en la vestimenta a l'altura del pit i la llegenda imitativa de Justí II i en el revers amb una victòria que avança a dreta, amb la imitació de la llegenda «VICTORIA AVGVSTORVM». Aquesta moneda pareix indicar que la data fundacional proposta per a València la Vella en la segona meitat del segle VI dC, durant el regnat de Leovigild, és la correcta.

L'altra moneda d'or va ser recuperada al terrer del mateix sector, sense poder assignar-li unitat estratigràfica. Es tracta d'un trient fals d'època, amb interior de bronze i folrat amb una fina capa d'or. Està encunyat a

nom de Leovigild i la seca que consta en la moneda és Toledo. Cronològicament pot datar-se en moments posteriors al 584 dC, quan va tenir lloc la reforma empresa per Leovigild en què es va fixar la tipologia del bust de front, tant per a l'anvers com per al revers, i que apareixen ambdós en aquesta moneda.

L'altre grup, la moneda visigoda de bronze, està constituïda, almenys, per deu exemplars. D'una banda, hi destaca el grup del monograma de la «M» en el revers, amb quatre monedes i atribuït, per M. Crusafont, a Emerita, plantejament molt discutit per treballs posteriors, pel fet que la majoria d'exemplars han aparegut a la zona sevillana i molt pocs a Extremadura. Un exemplar ha aparegut en un abocador fora de les muralles, en principi datat en el segle VII dC. Un altre grup representat és el de la creu amb glòbuls en el revers, del qual han aparegut dos exemplars, un d'ells en el mateix context d'abocador, associat a la moneda del monograma en «M». Assignades al grup de visigodes per M. Crusafont, en proposa Còrdova com a seca, encara que recentment alguns autors han proposat que es pugui tractar d'una encunyació bizantina de Màlaga. L'últim grup n'és el del bust amb ceptre en l'anvers i monograma en el revers, que M. Crusafont data a partir del regnat de Vamba (segona meitat del segle VII dC), plantejament a què dona suport R. Pliego. M. Crusafont proposa Toledo com a seca per a aquesta tipologia. D'aquest grup n'han aparegut quatre exemplars, un d'ells de nou en l'abocador extramurs, i algun d'ells amb un excepcional estat de conservació.

Els llocs d'encunyació, l'autoria i la cronologia d'aquestes monedes de coure és un aspecte que gene-

ra gran controvèrsia, i el conjunt recuperat a València la Vella trastorna la visió que es tenia d'aquests exemplars. Cal comparar el conjunt aparegut en aquest jaciment amb altres d'època coetània, per a observar la varietat de proporcions de l'un i l'altre grup, per a intentar obtenir dades més clares sobre aquestes peces, per a la qual cosa resulta imprescindible l'ajuda d'un detector de metalls en excavacions dels segles VI i VII dC.

Conclusions

En aquestes conclusions vull remarcar, de nou, la importància d'utilitzar un detector de metalls amb tota la seua metodologia associada com a ferramenta complementària durant les campanyes d'excavació. L'època tardana és una en què resulta més important el seu ús, pel fet que les monedes solen pesar menys d'un gram i mesurar menys d'un centímetre, cosa que fa summament difícil recuperar aquests elements durant l'excavació sense l'ús d'una garbella o aparells de detecció metàl·lica.

Per a acabar aquest xicotet avanç a l'estudi de les monedes de València la Vella, hi ha alguns trets generals que mereixen la pena ser comentats.

Les monedes ibèriques i romanes altoimperials a València la Vella podrien no formar part de contextos tardans, ja que com no apareix cap d'elles en estrat, hi ha la remota possibilitat que siguen fruit d'una freqüentació de la zona encara no documentada a nivell estratigràfic i que pot donar-se entre els segles II aC i II dC. A pesar que algunes peces presenten característiques que fan pensar que van circular més de cinc segles després de la seua en-

cunyació, com a fragmentacions o retalls, caldria un estudi més detallat d'aquestes peces.

Les monedes del segle IV dC no presenten dificultats per a arribar en abundància fins a contextos d'època visigoda, com queda testificat en multitud de jaciments de la costa Mediterrània, com és el cas de Punta de l'Illa de Cullera o la zona de Màlaga. A pesar que l'alt percentatge d'aquestes peces, està en consonància amb allò que s'ha esperat per a aquest moment dels segles VI i VII dC. Hi ha, a diferència dels altres jaciments mencionats, un marcat descens d'emissions romanes posteriors a la dinastia constantiniana.

Sens dubte, els exemplars més interessants per la seua escassetat són dels segles V i VII dC. Hem d'interpretar que en aquest jaciment el reduït percentatge de moneda vàndala apareix pel fet que segurament la van introduir els bizantins a la Península, acompanyant les seues pròpies produccions, sobretot les de Justinià I, monedes bizantines aquestes que són molt abundants i superen en nombre les visigodes de coure. Just aquestes xicotetes monedes visigodes representen un interessant conjunt, a causa de la seua escassetat en el registre arqueològic. Les monedes d'or complementen aquest sistema visigot, i ambdós, inclosa la falsificació d'època, remetent a la segona meitat del segle VI aC, quan probablement es construeix l'assentament de València la Vella.

El que queda clar és que el jaciment de València la Vella és i serà referència per a la numismàtica tardana del *territorium* de *Valentia*, pel fet que a penes està excavat i, amb seguretat, hi apareixeran més monedes en futures campanyes.

Trient folrat d'or datat en l'època de Leovigild, aparegut a València la Vella en 2018.

MONEDAS EN ÚS EN L'ANTIGUITAT TARDANA A L'ENTORN PRÒXIM DE VALENTIA. LA MONEDA EN L'ÀMBIT VISIGÒTIC

Tomás Hurtado Mullor

La moneda fabricada i, sobretot, la usada durant la tar-doantiguitat a la península Ibèrica no ha sigut el focus preferent de la investigació numismàtica, centrada especialment en altres períodes de l'Antiguitat. Açò es deu al fet que l'al·ludida era una etapa sobre la qual, malgrat la preferència donada als testimonis escrits, hi havia un important desconeixement sobre diversos aspectes que només podien atendre's a partir de l'anàlisi de la cultura material i que, com a resultat de l'enfocament donat i atés que no es tractava d'un material molt vistós, unit a les dificultats derivades de l'estat poc avançat de la investigació, el grau de profunditat a abordar el seu estudi va ser menor que el d'altres etapes, sent emprés només per alguns estudiosos, que van ponderar el potencial atractiu del seu examen detallat i van valorar tot l'espai cronològic que quedava per cobrir, entenent el buit existent més com un

repte que com un llast. El corrent dominant ha centrat les seues investigacions en períodes que van considerar més suggeridors; recordem que, a pesar dels grans avanços en la numismàtica d'aqueix temps, encara continua havent-hi qüestions respecte a quines coses ens trobem en un estat de coneixement bastant parcial. Per posar-ne un exemple significatiu, desconeixem la major part dels nominals de les monedes baiximperials i visigodes de menor valor; de fet, les d'encunyació peninsular en el període visigot, fins i tot, eren unes desconegudes fins a l'última dècada del segle xx, que constituïen *nummi* dels quals queden moltes incògnites per aclarir. Aquest panorama ha anat canviant en els últims anys com a conseqüència de les noves troballes produïdes arran d'intervencions arqueològiques que han permés tindre un millor coneixement dels contextos en què s'han recuperat les monedes, incrementades per l'aplicació d'un instrumental fins ara no empleat, com també pel desenvolupament d'una metodologia més depurada.

<1 Trient de Vítiza, de *Corduba* (698-710 dC).
L'Horta Vella (Bétera) (Museu de Prehistòria de València).

Localització dels jaciments citats.

Dels diversos pobles bàrbars que van irrompre a la Península, va ser el visigot, el que va actuar com a *foederatus* de l'Imperi d'Occident, després del saqueig de Roma el 410 dC, assentat ja al regne de Tolosa. El panorama de *Valentia* el segle V, dins del *Conventus Carthaginensis*, es basa en una *civitas* que, amb seguretat, és des d'aquest segle seu episcopal, augmentada així la seua influència al *territorium*, del qual abordarem monetàriament l'*ager* més immediat, i en aquests moments amb preeminència sobre altres ciutats pròximes que antany van ser més significatives com *Edeta*, *Sucro* o *Saguntum*; entre les quals, les seus episcopals més pròximes eren: *Dertosa* al nord, *Saetabis* al sud i *Valeria* i *Segobriga* a l'est, i *Valentia* queda consolidada dins del regne visigot de Toledo, amb

Leovigild en l'últim quart del segle següent. Encara així, la ciutat de *Saguntum*, tot i que no era seu episcopal, va encunyar trients per part dels monarques Gundemar, Sisebut i durant el coregnat d'Ègica i Vítiza, que es trobava dins de la divisió administrativa de la *Tarraconensis*.

Les monedes al *fundus* de *Valentia*. Adaptació progressiva del món rural a una nova societat

Anem coneixent amb detall com l'espai rural dependent de *Valentia* es va anar adaptant als canvis polítics, la qual cosa va suposar transformació conjuntament amb continuïtat i, en definitiva, evolució. Els principals moments de forta inestabilitat com va ser la crisi del segle III dC, que tanta empremta va deixar per la devaluació de la moneda amb conseqüència de la inflació —com els episodis de saquejos i conflictes amb els moviments de pobles de finals del segle IV i, sobretot, de la primera meitat del segle V fins a la caiguda d'Imperi romà d'Occident, amb la irrupció peninsular violenta d'Euric a la *Hispania* pocs anys abans—, no van suposar la fi de totes les *villae*, algunes de les quals van perdurar fins avançat el segle V, com la del Pou de la Sargueta a Riba-roja de Túria i altres que tractarem, el van fer fins almenys el segle VII com la del Sector Riu de Paterna, o van arribar fins i tot al segle VIII, com l'Horta Vella a Bétera, amb una fase posterior paleoandalusina. El coneixement dels contextos arqueològics de les monedes arreplegades de les dues excavacions esmentades, igual que les de les extreïtes durant les intervencions al carrer Agustí Olivert de Cullera, la senda de l'Horteta d'Alcàsser i a València la Vella a Riba-roja de Túria, que són fruit d'un minuciós treball, el resultat del qual se'ns ha facilitat per la total disposició dels

seus directors, permet anar afinant més qüestions numismàtiques, que ja s'han anat plantejant i van acostant-se a la seua resolució, relatives a aquest període a la península Ibèrica emparats per una major immediatesa espacial, en la qual cosa ens afecta per la proximitat, en el treball de revisió de Marot i Llorens respecte a les monedes de Punta de l'Illa, a Cullera, de les quals, no obstant això, no tenim un context arqueològic precís per tal com s'hi ha excavat per capes artificials.

L'excavació arqueològica de la *villa* del Sector Riu de Paterna, dins d'una intervenció d'urgència per a la construcció d'habitatges, realitzada per l'empresa Estudios de Afección Patrimonial, amb un equip d'arqueòlegs que va coordinar C. Verdasco, va proporcionar unes seixanta-vuit monedes. És una *villa* romana amb una vida datada des de finals del segle I aC, almenys fins al segle VII, identificada tant amb una explotació agrària com amb producció ceràmica i metal·lúrgica, encara que l'agrícola és la principal activitat des de finals de l'alt imperi fins al final de la seua existència. L'estudi que ja vam efectuar i que s'integrarà en una publicació monogràfica de la intervenció, ens reafirma en la tantes vegades ja testificada circulació de la moneda del segle IV en contextos del V i posteriors, sens dubte en ple domini visigot, com sabem per altres troballes contextualitzades conegudes que també van circular en l'àrea llevantina, com a La Rábida de Guardamar —en aquest cas a més de fabricació anterior, com un denari de plata de Vespasià— o a les ciutats de l'interior de la *Carthaginiensis*, com Recópolis o El Tolmo de Minateda, per posar-ne alguns exemples ben estudiats, casos que fins i tot mostren que va existir un ús abundant dels bronzes romans i, espe-

cialment baiximperials, en època emiral. De fet, s'ha constatat la presència de moneda de bronze romana baiximperial amb felusos en conjunts monetaris de Còrdova o de sòlids romans d'Honor i Arcadi amb sòlids i trients pseudoimperials o d'imitació visigots, els primers en un nombre més gran, al tresor de Cuna de Sevilla. Els estudis ens indiquen llargs períodes de circulació de les monedes encunyades en època republicana i imperial per aquestes dades del període visigot, també fins i tot de moments anteriors al baix imperi, a pesar de les reformes i de la seua teòrica retirada de la circulació, i d'ací que una anàlisi detallada dels contextos arqueològics, ens ha de permetre matisar certes ràpides valoracions que ens poden conduir a superficials i atropellades conclusions i, per tant, a errors conceptuals en determinats casos concrets.

Al jaciment del Sector Riu, més del 60% de les monedes descobertes es trobaven en estrats formats en època visigoda. Alguns casos no ofereixen dubte, perquè els senyors de la *villa* i els que l'explotaven van tindre des del segle VI a mà monedes molt antigues que van usar profusament. Limitarem l'extensió, ja que no és, a més, l'objecte exclusiu, a citar-ne només alguns casos. Monedes dels segles II i III dC com va ser un sesterci de Gordià III, que va aparèixer en unió d'un d'antoninià de Gal·li i un altre de Victori, estaven en un nivell d'ús de l'ampliació nord d'un edifici (UE 2076), alhora que un sesterci de Faustina II, en un altre nivell d'ús de les cuines, en un edifici al nord-est de l'enclavament (UE 2016). També fa temps que està comunament acceptat, com hem dit, que les monedes del segle IV o del segle V transformades i molt desgastades són una massa important de la moneda circulant. En re-

València la Vella (Riba-roja de Túria) (Museu Visigot de Pla de Nadal): **1.** Unitat fraccionada de *kelse* (mitjans s. II aC), **2.** As fraccionat de Tiberi de *Saguntum*, contramarcats amb DD (14-37 dC), **3.** Denari fraccionat de Septimi Sever de *Roma* (193-211 dC), (Museu de Prehistòria de València): **4.** *Nummus* de Constanci II del tipus FEL TEMP REPARATIO (353-360 dC), (Museu Visigot de Pla de Nadal): **5.** *Nummus* hispànic visigot, **6.** *Nummus* de Justinià I de *Carthago* 534-539 dC; Vil·la romana del Sector Riu (Paterna) (Museu de Ceràmica de Paterna): **7.** Unitat d'*arse* (130-72 aC), **8.** Antoninià foradat de Volusità de *Roma*. (251-253 dC), **9.** *Nummus* del tipus FEL TEMP REPARATIO (351-361 dC); C/ Agustí Olivert (Cullera) (Museu de Història y Arqueologia de Cullera): **10.** AE3 retallat de Constantí I o Crispo de *Sirmium* (324-325 dC), **11.** AE4 fragmentat d'Arcadi, Honori o Teodosi II de seca oriental (404-406 dC), **12.** Possible AE2 fragmentat; Punta de l'Illa (Cullera) (Museu de Prehistòria de València): **13.** Meitat fraccionada de *saitabi* (Segona meitat del segle II aC), **14.** AE2 fraccionada de Teodosi de *Constantinopolis* (392-395 dC); Senda de l'Horteta (Alcàsser) (col·leccions privades): **15.** Trient pseudoimperial del tipus victòria amb palma i corona a nom de Justí I, **16.** Trient pseudoimperial del tipus victòria amb palma i corona a nom de Justí I, **17.** Trient pseudoimperial del tipus victòria amb palma i corona a nom de Justí I; L'Horta Vella (Bétera) (Museu de Prehistòria de València): **18.** Trient de Ègica i Vítiza d'*Egitania* (695-702 dC), **19.** Tremís de Vítiza, de Còrdova (698-710 dC).

lació a un paviment, va aparèixer una moneda del tipus «FEL TEMP REPARATIO» (UE 2810) (fig. 9), i un estrat d'il·legibilitat del jaciment (UE 2108), que comprén una àrea extensa, disposava de monedes de Fausta, de Valentinià II, dos d'emperadors de la dinastia valentiniana, un AE2 i una moneda molt degradada. D'igual manera, en una unitat estratigràfica (UE 2599), també dels moments finals de l'assentament, es van recuperar tres AE3 tan desgastats que fan impossible la seua classificació, excepte un del tipus «FEL TEMP REPARATIO», circumstància que denota la seua acceptació a pesar de la seua llarga manipulació fins ací ja vista.

En canvi, en examinar altres contextos, observem que predominen unitats de farciments constructius, d'anivellació, reutilització de material, etc., on la moneda va arribar amb les terres aportades i, probablement, fora del mercat dinerari de manera que no sempre és fàcil la seua interpretació. Les tres monedes republicanes trobades en estrats d'època visigoda probablement estaven desproveïdes de la seua funció original i van formar part de les capes de farciments d'anivellació de noves construccions o transformades. Una moneda celtibèrica partida es va trobar en l'anivellació tardana del pati, en una zona oberta entre la *domus* central i la palestra (UE 4062), al costat d'una moneda de la consagració de Claudi II. Una altra d'*Arse* (fig. 7), en l'anivellació per a la construcció de murs de l'estança m (UE 2426), i un as de *Valentia*, en l'anivellació per a construir l'edifici de l'extrem nord-est (UE 2054). Diversos *nummi*, com un de Constanci I (UE 2105), i altres irrecognoscibles, que no es poden catalogar, van aparèixer en contextos semblants. Hi ha molts més casos

però citarem alguna troballa en estrats de rebliment com un antoninià amb un important forat central de Volusià que va acabar en un femer (UE 2029) (fig. 8), com va ocórrer també amb un altre d'Aurelià (UE 2018).

En l'enclavament rural de l'Horta Vella de Bétera, amb restes anteriors dels segles II i I aC i una cronologia que comprén des del segle I al VIII a més d'una fase emiral, s'hi està intervenint dins un projecte dut a terme per l'Ajuntament de Bétera i la Universitat de València dirigit per J. L. Jiménez i J. Burriel, amb la codirecció d'altres companys en les diferents campanyes empreses. Dins del material numismàtic a l'estudi del qual ens hem aproximat, destaquem d'aquest moment la troballa que es va produir en la campanya XI, de l'any 2016, de dos trients encunyats entre finals del segle VII i inicis del VIII, un d'Ègica i Vítiza amonedat a *Egitania* (fig. 18), i un altre de Vítiza, a *Corduba* (fig. 19). L'excavació al sector nord va posar al descobert dues estances de caràcter artesanal. D'aquesta fase en l'espai 1, on van aparèixer les monedes; era un entorn d'explotació metal·lúrgica, amb la presència de dos forns i material associat a la dita activitat, com gotasses de plom, que anul·laven diverses estructures de la granja en què es va convertir la vil·la romana imperial en l'Antiguitat tardana.

Un altre jaciment, de què defenem el seu component rural amb estructures precàries i xicotets forns, entre altres restes, és la Senda de l'Horteta d'Alcàsser. Fins ara coneixíem la troballa antiga d'un probable tresor de trients pseudoimperials del qual s'ha parlat de troballes aïllades, que, unides a les fotografies reflectides en les publicacions i a la generositat dels particulars que ens

han permés l'accés a diverses monedes, ens permeten referir-nos a vuit peces, ben analitzades directament, ben conegudes a través d'il·lustració. Fins ara s'han identificat amb encunyacions d'imitació de Justinià I per part d'E. Llobregat en els anys setanta, i de Justinià I i Justí II per part de M. V. Febrer, i per Ll. Alapont i F. J. Tormo. Nosaltres no n'hem vista cap de Justí II i sí de Justí I (*figs.* 15, 16 i 17) i Justinià I, i, per tant, no podem asseverar que siga d'època de Leovigild.

En les monedes de finals del domini visigot, disminueix la quantitat d'or com s'aprecia en les de l'Horta Vella de Bétera (*figs.* 18 i 19). Aquestes contenen un grau de puresa elevat, el que fa que es custodiara una moneda pseudoimperial a nom de Justinià I al Tresor de Santa Elena, ocultat entorn de mitjan del segle xi. Una possible moneda de xicotet mòdul de la intervenció arqueològica, dirigida a finals de la dècada passada per R. Martínez, M. Molina i G. Núñez, trobada en un context que, per la ceràmica catalogada, es data entre l'últim quart del segle vi, moment de possible inici de l'assentament, i el primer del segle vii, moneda que una vegada neta, ens donarà més informació numismàtica sobre un jaciment, la fi del qual s'ha datat durant la primera meitat d'aquest segle, que ens posa en alerta sobre que, per a recuperar-les en general, tenim la necessitat d'utilitzar ferramentes —com el detector de metalls o el tamisat— amb la finalitat de localitzar els xicotets *nummi* tardoantics i obtindre així tot el material arqueològic, sobretot els citats *nummi* fabricats des de la meitat del segle vi, que han sigut fins i tot poc atractius, tant per als furtius com per al col·leccionisme. L'inici de l'atenció per M. Crusafont i els treballs de

R. Plec i B. Mora estan posant aquestes peces en el pla elevat que es mereixen.

Troballes litorals i del *castrum* o nucli urbà de València la Vella.

Les troballes litorals completen un panorama més complex i amb un numerari més variat en relació amb el ja exposat. Al *Portus Sucronem* (Cullera), en un context de destrucció d'un *horreum* i d'una possible *tabernae* de la segona meitat del segle v, sobre els quals es devia establir un viver, es van recuperar durant tres campanyes d'excavació, dirigides per M. Rosselló entre 2003 i 2006 en el carrer Agustí Olivert de Cullera, vint-i-nou monedes que, com ja estan publicades, respecte d'això, volem simplement remarcar les alteracions que van patir, com operacions de tallar, retallar, fragmentar o fins i tot tallar-ne la silueta (*figs.* 10, 11 i 12) de les monedes del segle iv de manera que facilita i permet que, d'aqueixa forma, estiguen circulant en el segle v, amb una situació semblant a la d'un tresor a la ciutat, probablement coetani, troballa que es va radicar al carrer Avellanes de *Valentia*.

Amb una cronologia més baixa, les troballes de Punta de l'Illa van mostrar el fenomen descrit (*fig.* 14) i la presència de moneda baiximperial i anterior (*fig.* 13), al mateix temps que monedes vàndales, bizantines, moltes de nord-africanes i *nummi* hispànics visigots, que van aparéixer, a més, junts en un depòsit monetari, circumstància que ha concorregut en altres punts mediterranis més al sud, com al *Portus Ilicitanus* (Santa Pola), Barri de Benalúa, Alacant o Punta de l'Arenal (Xàbia). En l'àrea que ens ocupa fonamentalment, en concret un enclava-

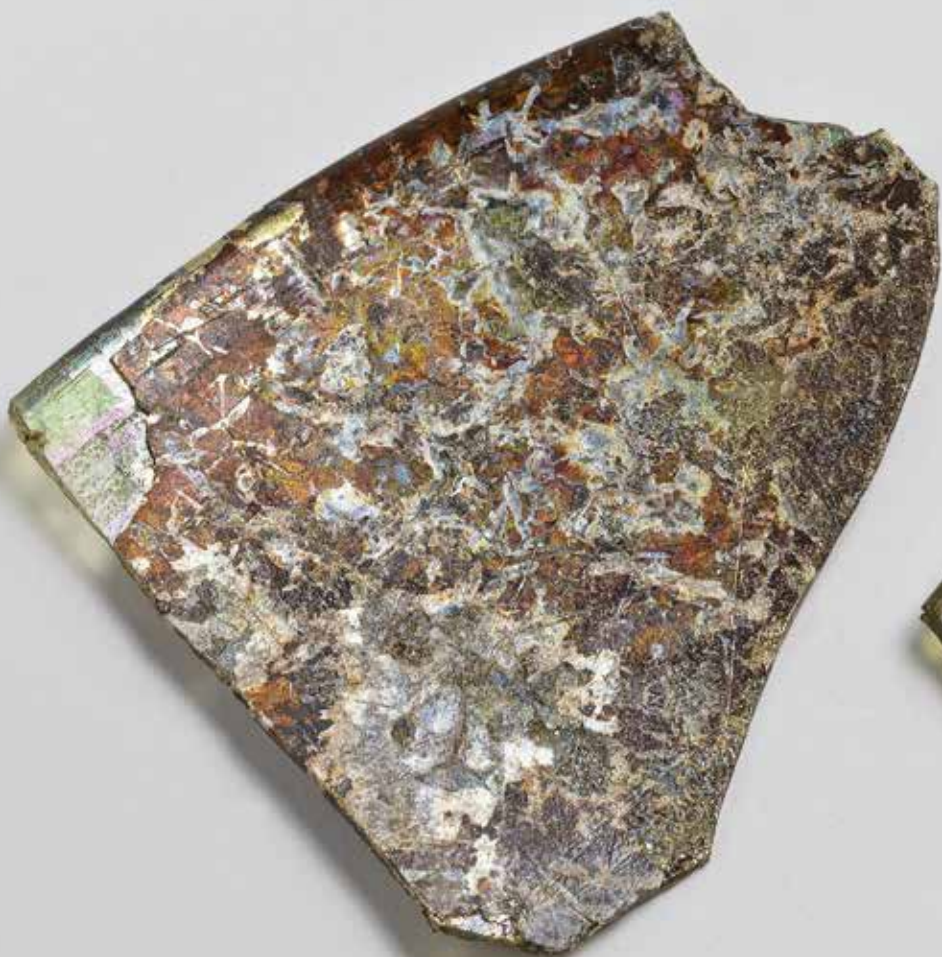
ment de fundació *ex novo* per Leovigild de València la Vella, durant les recents quatre campanyes que, des del 2016 fins al present any es desenvolupen —dins un projecte que ha portat l'Ajuntament de Riba-roja de Túria, la Diputació de València i l'ICAC, sota la direcció arqueològica de J. M. Macías, A. Ribera, E. Huguet i M. Rosselló—, s'han recuperat més de dues-centes deu peces, que s'estudien en un capítol d'aquesta obra, les de la campanya de 2018, i, encara que només disposem d'alguns pocs contextos, estan presents les monedes vàndales, bizantines nord-africanes i els *nummi* hispànics i les monedes retocades. Entre les mencionades cal destacar les més antigues, les republicanes i provincials romanes però en configuració diferent de les manipulacions hi hagudes específicament de particions dels dos lapses temporals que s'han establert per al canvi d'era, ja que es fragmenten per a adaptar-les i perquè romanga un terç de l'original (*figs.* 1 i 2), prenent fins i tot, part de la plata de l'únic denari altimperial arreplegat (*fig.* 3), com també, curiosament, un *nummus* de Justinià I de *Carthago* punxat (*fig.* 6) igual que altres monedes aparegudes a *Malacca* o Punta de l'Illa.

En la campanya de 2016, les tres monedes trobades disposen de context: un AE3 de mitjan del segle IV (*fig.* 4); a la zona 1, la de la muralla, en un context visigot des de la segona meitat del segle VI fins a principis del segle VII;

a la zona 5, un *nummus* visigot amb monograma «M» amb volutes (*fig.* 5), i a la UE 5003, va aparèixer en un farciment constructiu sobre el geològic de condicionament, la ceràmica del qual ens porta a la segona meitat segle VI. L'altra moneda provinent d'aquell espai (concretament de la UE 5002, que poguera ser de Valentinià III i que ha sigut retallada) es va trobar en un nivell d'amortització de les estructures visigodes anteriors —la UE 5003— que ha aparegut en un context del segle VII o de principis del VIII.

Recopilant

Aquest panorama ens mostra una gran complexitat i constata que hi ha un reabastiment de moneda en el segle VI, tant d'encunyacions foranes com peninsulars, a pesar del manteniment d'anteriors monedes romanes que havien portat a pensar en un desabastiment de moneda des del segle V, a més d'assenyalar que algunes d'aquestes són les que estaven ja circulant a Hispània, però que altres vénen de la mà dels vàndals i dels bizantins que estan establerts a la província de *Spania* tant al sud-est com a les Illes. La recuperació d'un nombre significatiu de la moneda sepultada ens aproximarà al coneixement de les monedes posades en el mercat i que circulen, si bé som conscients que només disposarem d'una mostra molt parcial relativa a aquella que va formar part del circuit dinerari existent en l'entorn de *Valentia*.

EL VIDRE EN ÈPOCA VISIGODA

M.ª Asunción Ramón

Des dels seus orígens, el vidre va permetre aconseguir una perfecta imitació d'altres materials molt més costosos, d'aquesta manera els recipients i, sobretot, els adorns eren realitzats en aqueixa nova matèria que posseïa la capacitat d'assemblar-se a qualsevol pedra semipreciosa. A pesar d'això, el vidre va continuar sent un article de luxe a l'abast d'uns pocs, fins que la introducció del bufat a l'aire lliure per a la fabricació de recipients —les primeres evidències de la qual es documenten a Jerusalem cap a mitjan del segle I aC—, va aconseguir revolucionar aquesta artesanía secular que va produir un profund canvi en el seu ritme de producció. En aquells moments, segons les fonts clàssiques, sembla que hi havia dues grans zones productores de vidre: la costa siriana-palestina i Egipte, on es devien localitzar els tallers primaris en què es fondia la mescla a partir de matèries primeres, on s'elaborava un

tipus de vidre pur, més conegut com «vidre en brut», fabricat a partir dels seus components: sílice, estabilitzants i fundents. Aquesta matèria va continuar exportant-se tradicionalment cap a Occident on van anar sorgint, a poc a poc, múltiples oficines que, al final de la cadena de producció, transformaven aqueix vidre en brut importat en producte acabat. Són els anomenats tallers secundaris, identificats arqueològicament per la localització de les restes del forn, una troballa molt escassa, de la qual sol documentar-se només la cambra de combustió de planta més o menys circular. A falta d'això aporten informació altres restes com ara cresols, lingots en brut, materials per a reciclatge o rebutjos de fabricació. A la península Ibèrica s'han documentat una trentena d'oficines que haurien estat elaborant vidre bufat des del segle I dC, per a assistir a l'expansió d'aquesta artesanía, a partir de la segona meitat del segle III dC, on es multiplica el nombre dels tallers documentats. No obstant això, hi destaquem que els tallers datats en els segles VI i VII són escassos i van haver de

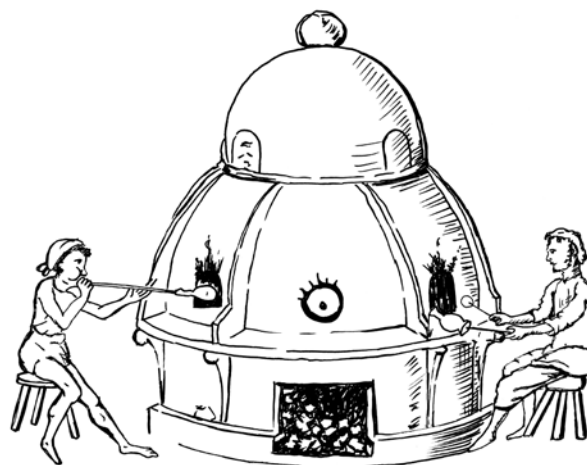
<1 Vores de recipients de vidre trobats a València la Vella en 2018.

Mapa dels tallers de vidre i la seua documentació arqueològica a la península Ibèrica.

seguir les mateixes pautes constructives i manufactureres que en segles anteriors. Fet d'altra banda constatable en il·lustracions altmedievales, on apareixen aquests xicotets forns en funcionament.

Al jaciment de València la Vella, durant la campanya de l'any 2016, es va excavar en l'interior del recinte murallat, en què van aparèixer distints estrats superposats relacionats amb la construcció de la muralla (UE 1004, 1010, 1012) que discorren fins a un nivell irregular més llis (UE 1015); aquest últim ha sigut considerat com un farciment que està format amb restes dels materials de construcció i domèstics, utilitzats pels constructors. Al costat dels materials ceràmics i metàl·lics que han datat el moment de la

Representació d'un taller vidrier.

construcció de la muralla en el segle VI, van aparèixer dos fragments de cresols i tres lingots de vidre en brut que van haver d'estar relacionats amb la manufactura del vidre.

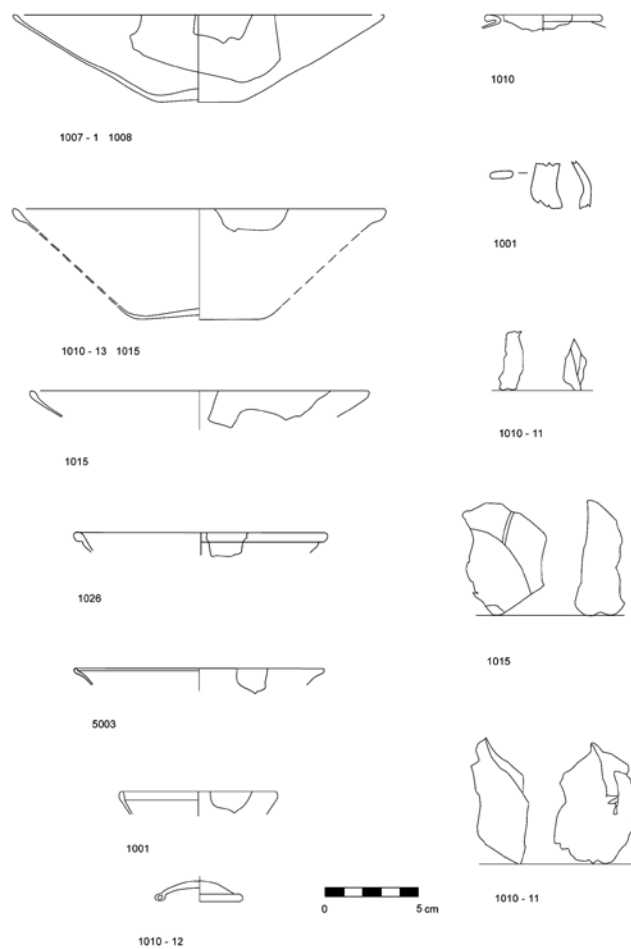
Els fragments de cresol són dues peces ceràmiques amb una capa de vidriat superficial, primera evidència que hi havia un taller relacionat amb la fabricació de vidre en aquest lloc.

També hem documentat tres lingots de vidre en brut, procedents d'Orient on s'han localitzat els llocs de producció primaris, com ja hem apuntat amb anterioritat. Un d'aquests va aparèixer a la UE 1015, es tracta d'una peça de 4,3 x 6,0 cm de vidre de color verd maragda amb capes de concreció daurades en algunes parts i una lleu-

gera irisació en altres. Els dos restants procedeixen de la UE 1010; són de coloració verda oliva amb una capa de concreció blavosa, aquests dos últims ens donen unes dimensions d'1,3 x 3,3 cm i 4,5 x 6,7 cm respectivament. Aquest tipus de lingots també apareix a València, al taller del carrer Sabaters. Es tracta d'un xicotet forn vidrier amb activitat productiva i de transformació a partir de materials importats o de reciclatge, la qual cosa ens fa definir-lo com a taller secundari dedicat principalment a l'elaboració de productes d'ús quotidià i de baix cost, que degué estar en funcionament des de finals del segle III i durant el segle IV. Aquestes proves, encara que escasses, ens estan suggerint l'existència d'un xicotet taller dedicat a la manufactura de vidre corrent de taula, que produïa importacions de vidre en brut com a conseqüència d'un escàs encara que existent comerç reduït en aqueix moment, amb tota probabilitat des d'Orient Pròxim.

El grup més homogeni de la col·lecció és, sens dubte, la sèrie formada per fragments de vores exvasats de perfil reentrant, de llavi engrossit i polit al foc, i de bases àpodes. Apareguts en els estrats de farcit (UE 1007, 1008, 1010, 1015), pertanyen als tipus Feyeux 81. L'horitzó cronològic d'aquestes sèries va ser molt ampli, van aparèixer en la primera meitat del segle V, i van persistir en els segles VI i VII, i fins i tot en la centúria següent.

Aquest tipus de recipients es va utilitzar fonamentalment per a menjar o per a beure indistintament, en els gots de grandària intermèdia inferim una funcionalitat ambivalent; per un altre costat els de menor diàmetre van ser destinats probablement als líquids o la il·luminació. Podríem detectar serveis de taula complets formats per plats, bols

Conjunt de vidres apareguts a València la Vella el 2017: recipients i lingots.

Conjunt d'ampolles de vidre procedents de la necròpoli de València.

i gots, encara que també hi han aparegut en contextos funeraris. El tret més característic d'aquests perfils és la vora engrossida i polida al foc, generalment exvasada i sinuosa amb engrossiment en la cara interna de la paret, en alguns casos apareixen línies de polit paral·leles a la vora, les bases són àpodes amb engrossiment de vidre en el centre i restes de marca de puntill. El grup que estudiem està constituït per peces llises sense decoració, els plats i bols són

de parets obertes; d'aquests hem reconstruït dues formes completes seguint els paràmetres que marquen aquestes tipologies. Els gots són troncocònics i, a pesar de la seua pervivència, ja en el segle VI van passar a ser formes menys freqüents. Aquesta modalitat va ser progressivament substituïda per les copes de tija identificades amb el tipus 111 d'Isings, ja que la troballa de tres bases amb restes de la tija central ens fa apuntar en aquest sentit.

Predomina la coloració groguenca, on observem sempre variacions que van des del groc verdós o melat al verd clar, en tonalitats més netes. En aquest conjunt detectem fragments grocs verdosos d'aspecte més deslluït, creiem que en part a causa del reciclatge, molt freqüent en aquests segles. La qualitat del vidre és bastant mediocre, amb profusió de filaments i bambolles, conseqüència d'un enforat deficient.

Els fragments de vora de llavi engrossit documentats s'identifiquen amb produccions molt esteses en l'àmbit peninsular i forà. Es poden trobar a països mediterranis com França, Itàlia o Croàcia, però és a la península Ibèrica on assistim a una veritable eclosió d'aquestes formes, on són summament freqüents en jaciments dels segles v, vi i vii. Cal citar exemples a València, al jaciment de l'Almoïna. També podem reconèixer-los a Portugal; la zona sud-oriental peninsular, principalment a *Carthago Spartaria* i a Benalúa; a Saragossa i la seua província; a Galícia, i deixem sense citar, a més, altres centres no menys importants.

També a la UE 1010 va aparèixer un fragment de vora, coll i arrancada de paret d'un ungüentari globular, semblant al tipus Isings 68. Aquests recipients de dubtosa funcionalitat van poder dedicar-se tant a la contenció d'ungüents com a l'ús domèstic o funerari. La troballa d'aquesta tipologia, per un altre costat molt comuna a les províncies occidentals de l'Imperi en estratigrafies del segle vi, ens mostra l'amplíssima pervivència d'aquestes formes, els inicis de les quals podem trobar-los en el segle i.

Finalment cal assenyalar un fragment d'ansa nervada de secció en cinta. És una de les formes més corrents

Lingots de vidre en brut d'importació per al seu processat local.

de subjecció dels recipients ja des del segle i, fet que ens porta a intuir la seua pertinença a formes tancades, del tipus Isings 120 i semblants.

El vidre d'època visigoda es pot identificar, principalment per una línia de continuïtat en els models i una degradació en l'execució, que acreditava la tendència esbossada en segles anteriors. Els perfils són menys variats, desapareixen models específics del segle v, com les vores en arestes vives o les gerres i botelles de vora exvasada decorades amb fils grossos. També es caracteritza per ser un període de contrastos: al costat de produccions poc acurades i massives, van sorgir peces elitistes, generalment de funció ritual, que confirmen la pervivència d'una producció molt minoritària d'articles de luxe.

EVIDÈNCIES FUNERÀRIES RURALS AL TERRITORIUM DE VALENTIA ENTRE ELS SEGLES VI I VII DC

Joaquim Botella Pascual

Introducció

Dins del món funerari, en l'àmbit topogràfic trobem dues vessants: la urbana i la rural. A la primera, vinculada a ciutats, hi corresponen nuclis de cert rang jurídic, polític, administratiu i religiós, on els cementeris estan ben definits i jerarquitzats com és el cas de *Valentia* entre altres grans metròpolis. La segona, la rural, correspon a una àrea més heterogènia i diversa, on s'enquadren les *villae*, *vici* i altres estructures rurals on, per proximitat, poden tindre en relació agrupacions funeràries o cementeris rurals. Tot i que aquest nexu no sempre és clar, ja que arqueològicament és difícil de constatar, com veurem a continuació. A més, aquestes restes funeràries mostren una varietat tipològica molt heterogènia i diversa al llarg dels segles VI i VII dC, arran de l'herència romanovisigoda que es materialitza en l'arquitectura funerària.

<1 Àmfora de la càmara sepulcral de la Senda de l'Horteta (Alcàsser). Museu de Prehistòria de València.

El *territorium* de *Valentia*: distribució de les evidències funeràries rurals entre els segles VI-VII dC

L'aspecte geogràfic és clau i fonamental per entendre i donar context a la distribució espacial de qualsevol territori. En aquest cas, el *territorium* de *Valentia*, àrea d'influència de la Ciutat, s'ha d'emmarcar entre la serra Calderona, al nord; la serra d'Utiel i l'altiplà de Requena, a l'oest; la serra de Martés, al sud-oest, i per la ribera del Xúquer amb l'Albufera i el mar Mediterrani, a l'est. A més, queda enquadrat també pels rius Túria, Magre i Xúquer.

Posant-nos en context, durant els segles V i VII dC, el *territorium* de *Valentia* sofrirà un seguit de transformacions, influïdes pel conflicte entre visigots i bizantins. Però també s'esdevindran canvis per qüestions econòmiques, com serà la vinculació dels enclavaments al litoral per la importància dels llaços comercials que oferia el mar.

Assistim a un procés de reactivació del mercat marítim, com va ser el cas del *Portum Sucrone*, on s'han documentat restes d'àmfores, vidres, ceràmica de cui-

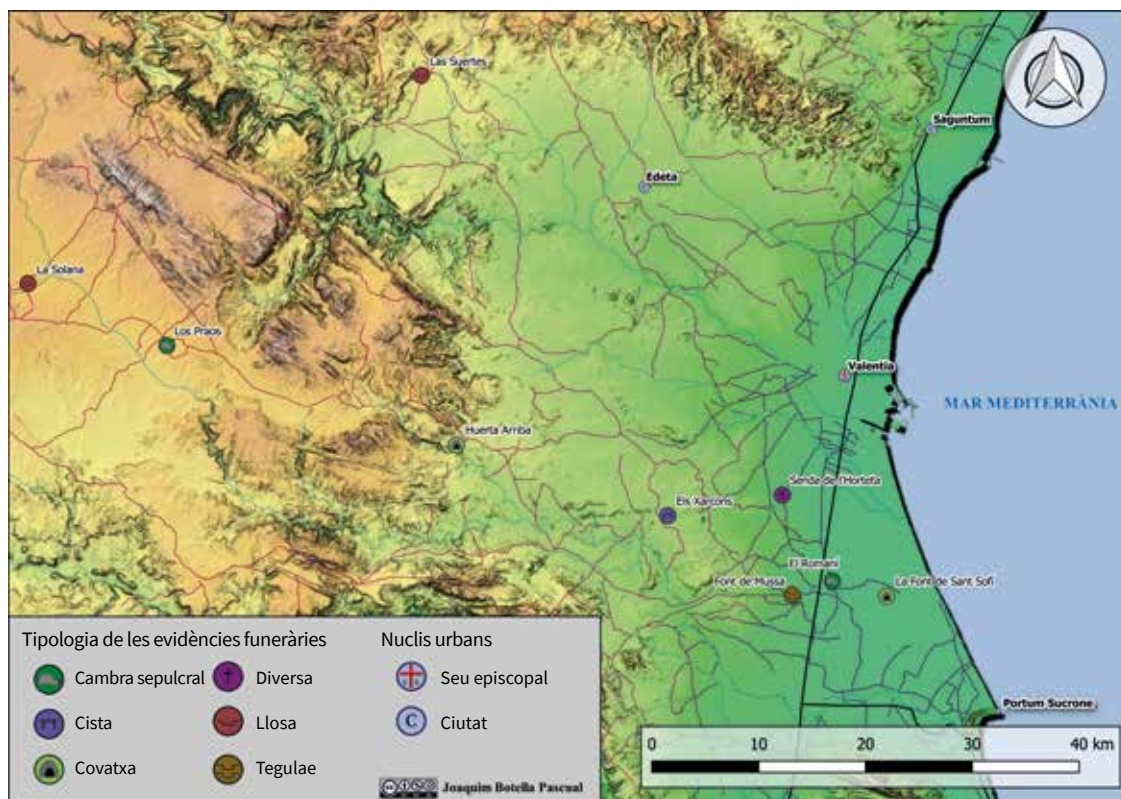
Aixovars de las càmeres sepulcral del territori de *Valentia*.

na, vaixel·la de taula i ungüentaris procedents de tot el Mediterrani.

Mitjançant l'aplicació dels Sistemes d'Informació Geogràfica s'ha cartografiat el *territorium* de *Valentia*. A l'hora d'analitzar un territori cal estudiar una sèrie d'aspectes geogràfics que poden mostrar relació amb les evidències funeràries.

El primer factor que cal tindre en compte és la vinculació amb les zones d'hàbitat, és a dir, hem d'as-

sociar els cementeris als nuclis de població, tant en el món urbà com en el rural. Aquest nexa s'observa molt clarament en els cementeris urbans, però de manera més difusa en els rurals, perquè hi ha casos on no es coneix l'enclavament rural, aleshores es cataloguen com a soterraments aïllats o també, si hi ha un gran nombre de sepultures, pot ser que diverses comunitats rurals d'una zona concreta depositaren els seus difunts en un mateix cementeri.

Mapa del territori de Valentia amb els nuclis urbans i les evidències funeràries.

Però aquest nexa no sempre és tèrbol, per exemple observem relació amb enclavaments rurals a les sepultures de La Solana (Utiel), amb l'hàbitat d'El Ardal (Caudete de las Fuentes) i a les inhumacions de la Font de Mussa. També trobem vincles amb un possible assentament militar com pot ser el cas de la Senda de l'Horteta.

El segon factor és la relació que hi ha amb les vies de comunicació terrestres, les quals es configuren per les calçades romanes com la via Augusta, les vies secundà-

ries i finalment els camins, sendes i vies pecuàries actuals. Si analitzem amb els SIG la distància dels nous jaciments, respecte de la via pecuària més pròxima, s'observen uns resultats d'uns 326 m de mitjana. A més a més, les restes més llunyanes no superen els 850 m, fet que evidencia vincles entre ambdós punts i una articulació de l'entorn rural.

Finalment, el tercer factor n'és la relació amb els recursos hidrològics, principalment els rius, els quals són clau per als assentaments humans. Per exemple, els estu-

dis de la zona del sud-oest de Salamanca revelen que els rius són un tret geogràfic amb llaços amb les necròpolis rurals que s'ubiquen en petites elevacions que segueixen el curs fluvial.

Per cercar aquesta relació, hem repetit el procés analític anterior i hem comprovat com jaciments com el de la Senda de l'Horteta es trobava a una distància de poc més de 200 m respecte del barranc de Picassent. Cal destacar que, si analitzem la toponímia actual, com els de la Font de Musa i de Sant Sofí fan referència a punts d'extracció d'aigua.

Arquitectura funerària

Les evidències funeràries documentades al *territorium* de *Valentia* mostren un món funerari heterogeni i divers entre els segles VI i VII dC, les quals presenten un llegat de la tradició romanovisigoda i posteriorment algunes tindran continuïtat durant el segle VIII dC.

D'una banda, tenim les estructures amb coberta de *tegulae*, característiques de les zones més romanitzades, que eren col·locades planes o a dues aigües coronades o no amb *imbres*; damunt d'una rasa simple o al mateix sòl sense excavar. Són una assimilació de les estructures emprades en el segle I aC per a les incineracions romanes i, a la nostra àrea d'estudi, s'emmarquen cronològicament entre els segles II i VII dC; per exemple, a la Font de Mussa (Benifaió) tenim un cementeri rural amb soterraments de tipus *tegulae* a doble vessant, prop d'una *villa* a la mateixa partida.

D'altra banda, de l'arquitectura funerària de tradició visigoda devien ser les fosses amb coberta de lloses de

pedra, depositades horitzontalment o a doble vessant, i les inhumacions de tipus cista, que són estructures simples fetes de pedres col·locades verticalment als límits de la fossa, i que poden tindre una coberta formada per una o múltiples lloses '*tegulae*', o no tindre coberta. Les inhumacions en cista són utilitzades des de la prehistòria. Però dins d'aquests contextos, la cronologia d'ús comprén entre els segles IV i VII dC, amb possible continuïtat durant les primeres comunitats musulmanes, com són les huit sepultures del Cabezo de Aleja (Ricote, Múrcia).

Per exemple, a La Solana (Utiel), hi ha un grup de tres fosses amb coberta de lloses. A Las Suertes (Villar del Arzobispo), hi ha un conjunt de cinc soterraments amb coberta de lloses. I als Xarcons (Montserrat d'Alcalà), hi ha un soterrament aïllat de caràcter col·lectiu amb tres individus al seu interior, amb una arquitectura de tipus cista i coberta de lloses.

Proseguint amb la tipologia de l'arquitectura funerària, cal destacar les construccions subterrànies descrites com cambres sepulcral, com són les de Los Praos (Requena), la Senda de l'Horteta (Alcàsser) i el Romaní (Sollana). Aquestes criptes eren construïdes excavant la marga; la seua estructura era d'un corredor d'accés amb una entrada, segellada per una llosa de grans dimensions, que conduïa a una estança amb volta, on s'inhumaven els individus al seu interior.

Les cambres sepulcral evidencien la complexitat dels rituals funeraris que hi havia entre els segles VI i VII dC. Dins de l'àmbit peninsular s'observen paral·lels amb la mateixa àrea valenciana, però fora del *territorium* de *Valentia*, com són la Falquia (Beneixida), la cripta d'Anna

(Anna) i les Llomes (Bocairent). D'altra banda també cal fer referència a la construcció excavada en la roca d'Erca-vica, la qual presenta semblances significatives amb les cambres sepulcral de l'àrea valenciana.

Finalment, en l'àmbit tipològic caldria referenciar una sèrie de construccions funeràries descrites com a «covarxes», que van ser trobades a la Huerta de Arriba (Bunyol) i la Font de Sant Sofí (Llaurí); i a l'individu soterrat dins de la sitja núm. 5 del jaciment de la Senda de l'Horteta (Alcàsser).

Cultura material i aixovar funerari

La cultura material dels segles vi i vii dC que ha sigut identificada a les inhumacions analitzades és heterogènia: agulles, anells, arracades, ceràmiques i granadures de collar entre altres. Encara que en molts casos les sepultures no tenen cap tipus d'aixovars sinó exclusivament les restes òssies, ja que segueixen rigorosament el ritus cristià, on l'únic que importa és el món espiritual, on la voluntat era conservar el cos per la creença en la salvació i vida eterna.

Majoritàriament l'aixovar referenciat deu formar part de l'ornament personal de l'individu, amb excepció dels materials ceràmics, per exemple, als Xarcons (Montserrat d'Alcalà) amb la gerra de color beix amb ansa i línies incises al coll i cos globular; i la ampolla de color ocre, base lleugerament còncava, cos ovoide, coll estilitzat i coll motlurat, que va ser trobada a l'interior de la cambra sepulcral del Romaní (Sollana).

Però sens dubte, el cas més significatiu és el de la Senda de l'Horteta (Alcàsser), on es va descobrir una

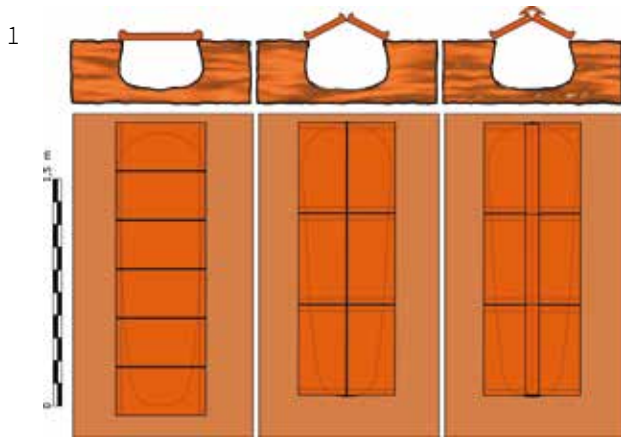
cambra funerària plena de diferents tipus de ceràmiques: àmfores africanes del tipus Keay LXXII i Keay LXXIX amb decoració incisa des del segle v fins a final del vi dC, àmfores de petit format com la Keay LXXI, a mà/torneta del tipus FPHW 8. De ceràmica de cuina africana tardana, cal destacar-hi les cassoles FCW 12.1, FCW 25.1 i una possible FCW 24.1, tapadores, un morter, bol/pàtera, bols carenats, bols amb tub abocador, olles, alfàbies de tub abocador, gerra amb boca de pessic que data entre el 575-650 dC.

També hi ha una olleta de ceràmica comuna regional, un bol amb tub abocador i gerra de ceràmica comuna eivissenca i, per acabar, la ceràmica comuna indeterminada.

La riquesa ceràmica del jaciment de la Senda de l'Horteta evidencia la diversitat dels contactes comercials que hi havia durant els segles vi i vii dC entre el litoral valencià i les diferents regions del Mediterrani.

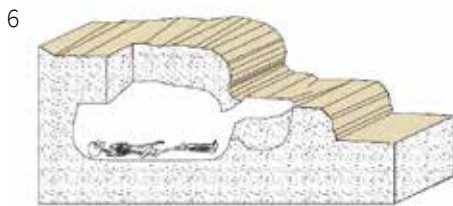
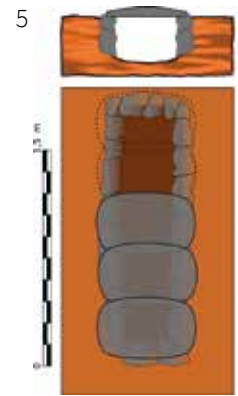
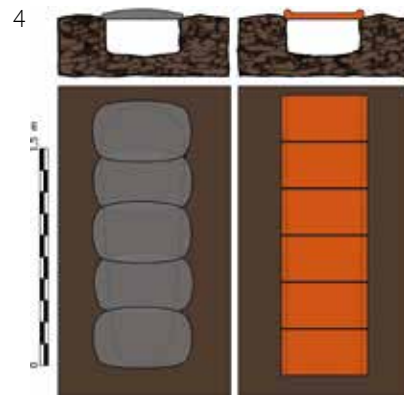
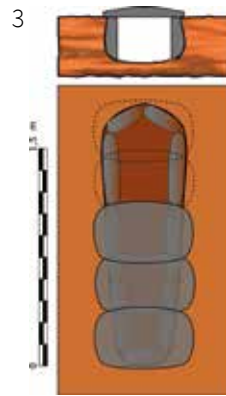
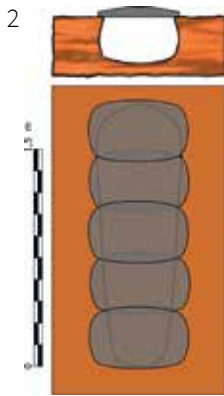
Pel que fa a l'ornament de l'aixovar funerari, cal fer referència als anells de Los Praos (Requena) i el Romaní (Sollana) amb dimensions idèntiques (Ø: 2,2 cm). El primer és una baga d'argent de secció de cinta amb inscripcions o símbols de línies i punts a la part plana del cèrcol. Aquest presenta paral·lels amb els cementeris de Naharros (Sevilla) i Castiltierra (Segovia). El segon és tracta d'un anell de bronze amb decoració encastada a la muntura i creu rodejada per un cercle d'un centímetre de diàmetre aproximadament. Aquest presenta semblances amb anells trobats en diferents cementeris visigots com a Piña de Esgueva (Valladolid), Duratón (Segovia), Los Balconcillos (Conca) i Castiltierra (Segovia).

Seguint amb el repàs de l'aixovar funerari, cal fer referència a les arracades de plata, amb secció circular i

Tipologia funerària de l'àmbit valencià (ss. VI-VII dC)

- 1.- Sepultures amb coberta *tegulae*: plana, dos aigües, i a dos aigües amb ímbrex.
- 2.- Sepultura amb coberta de lloses.
- 3.- Sepultura excavada en la roca amb coberta de lloses i *tegulae*.
- 4.- Sepultura amb paredat i coberta de lloses.
- 5.- Sepultura amb coberta de lloses.
- 6.- Cambra sepulcral de la Senda de l'Horteta (Alapont i Tormo, 2005: 174)
- 7.- Sitja amb ús funerari de la Senda de l'Horteta (Martínez-Porràl et al., 2015: 200)

acabaments als extrems en forma de ganxo com és la de Los Praos (Requena) i la del Romaní (Sollana), també d'argent i circular, però amb dos forats i una secció còncava amb un fi rebaixament en un dels dos extrems; les agulles amb caboixó i les granadures de pasta vítria dels Xarcons (Montserrat d'Alcalà). I finalment hem de fer referència al braçalet de bronze de la Font de Mussa (Benifaió).

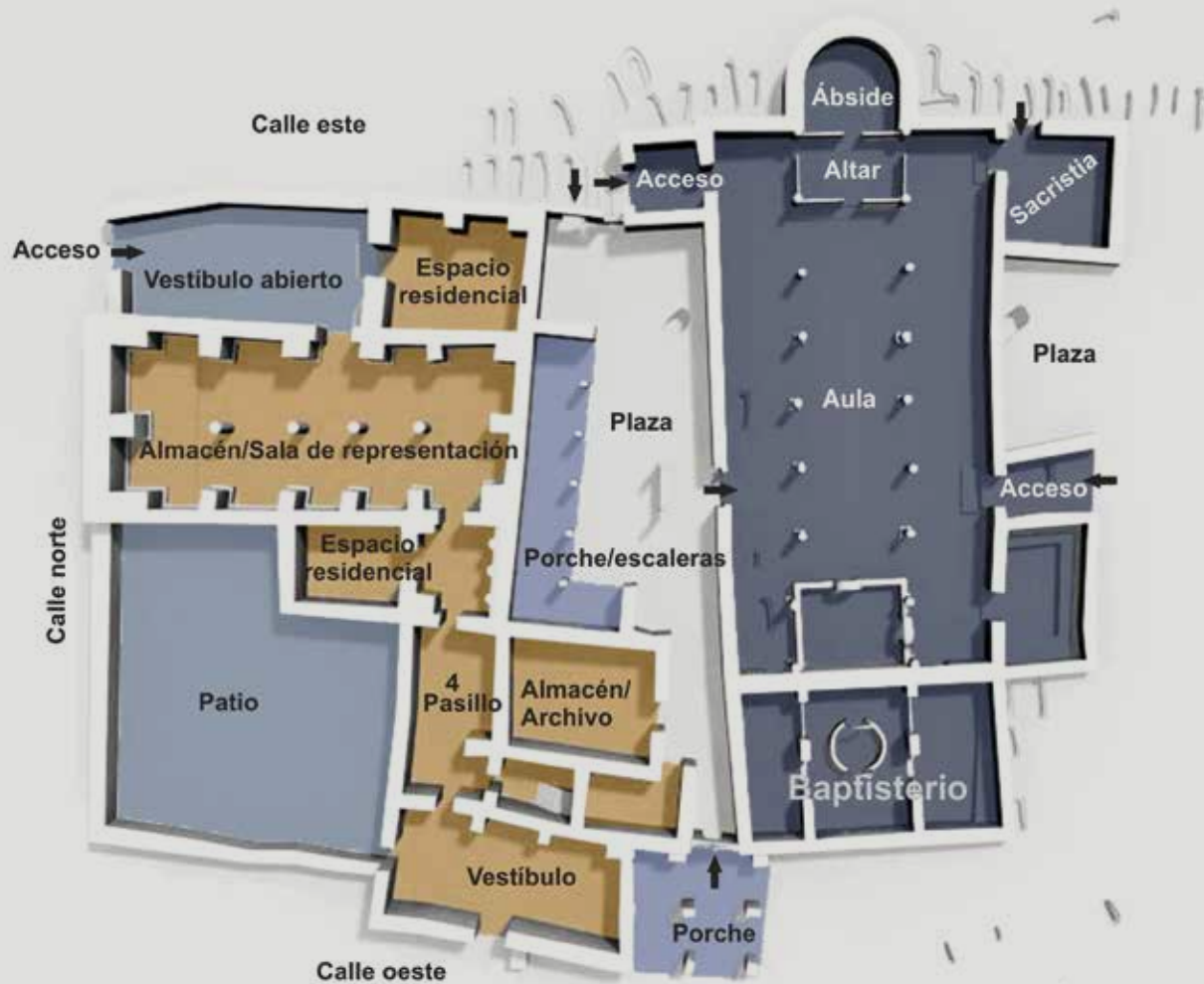
Conclusió

El *territorium* de *Valentia* és un clar exemple de la complexitat i heterogeneïtat que presenten els segles VI i VII dC, moment de conflictes i inestabilitat amb la pugna entre bizantins i visigots pel territori del litoral del sud peninsular, on l'àrea valenciana va jugar un paper clau amb jaciments com la Senda de l'Horteta i València la Vella, o la mateixa seu episcopal de *Valentia*. A més, cal assenyalar que els fluxos comercials i les relacions del *territorium* de *Valentia* amb la resta de regions de la Mediterrània seran importants com s'ha documentat al *Portum Sucrone* o a la riquesa de materials ceràmics de la Senda de l'Horteta.

També hem de ressaltar que, gràcies a l'aplicació del SIG, podem veure que hi ha una estructuració del *territorium* de *Valentia*, a la qual s'adapta la ubicació dels cementeris i evidencien una connexió significativa amb el seu entorn geogràfic, a través de les vies de comunicació, els nuclis de població i els recursos hidrològics.

El batibull tipològic de les tombes en aquest moment pot ser la conseqüència d'una falta d'ordre en les pràctiques funeràries d'aquest període per part de l'Església, que posteriorment es corregirà en els cementeris medievals. També aquesta heterogeneïtat potser representa les diverses pràctiques rituals dels contingents de població que habitaven en el territori: visigots, bizantins i hispanoromans.

En definitiva, els segles VI i VII dC són un període de temps en constant transformació, com ens indiquen l'arquitectura i els aixovars funeraris, on les petjades visigodes es barregen amb les romanes i donen com a resultat una rica diversitat cultural que es plasma tant en la ciutat com en el món rural.

EL TOLMO DE MINATEDA: DE SENABLE A TEODOMIR

Sonia Gutiérrez Lloret
Universitat d'Alacant

Un camí en la història

El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete) és un important jaciment situat al sud-est de la província d'Albacete, a la vall de Minateda-Agramón, al costat del rierol de Tobarra, que domina la via natural que comunica les terres de l'interior de la Meseta amb el sud-est costaner de la península Ibèrica. El descobriment casual el 1987 d'una inscripció llatina de l'emperador August (any 8/9 de la nostra era) va reactivar l'interès social per un enclavament oblidat i va suposar l'inici d'un projecte sistemàtic d'investigació i difusió patrimonial a El Tolmo de Minateda i el seu territori que, al llarg dels seus més de trenta anys de vida, ha implicat diversos actors socials amb importants conseqüències en el teixit social de la regió.

Aquest projecte sistemàtic, dirigit per la Universitat d'Alacant en col·laboració amb el Museu d'Albacete, ha

sigut impulsat per la Junta de Comunitats de Castella-la Manxa, que n'ha aconseguit entre altres fites la declaració com Bé d'Interés Cultural el 1992, la creació d'un centre d'interpretació en el lloc i l'obertura del Parc Arqueològic d'El Tolmo de Minateda a principis de març de 2019. El seu lema museogràfic: «Una ciutat en el camí. Un camí en la història», il·lustra el significat històric d'un assentament, condicionat en gran manera per la seua posició estratègica en un important eix de comunicació.

Aquest corredor secular és una calçada documentada per diversos mil·liars des d'almenys l'època ibero-romana, que unia llavors *Complutum* (Alcalá de Henares) amb *Carthago Nova* (Cartagena). El mateix camí va comunicar en època medieval *Tulaytula*, el nom àrab de la visigoda *Toletum* (Toledo), amb la nova ciutat de *Mursiyya* (Múrcia), fundada per l'emir 'Abd al-Raḥmān II a principis del segle IX, quan Hispània ja era al-Andalus. Precisament en aqueix mateix itinerari, descrit pel

<1 Planta del grup episcopal, amb diverses propostes restitutives de l'interior de l'aula basilical del palau episcopal.

[© Tolmo de Minateda, adaptat per D. Kiss].

geògraf d'Almeria al-Udrī, es menciona per primera vegada de forma expressa una *Madinat Iyyuh*, la ciutat d'*Iyyuh*, entre Cieza i Tobarra, que avui sabem que correspon inequívocament a les ruïnes del nostre Tolmo de Minateda. Aquest nom àrab va perdurar en la documentació baixmedieval per a denominar no sols la mola d'El Tolmo, sinó també els seus veïns, inclosos la font, el pont i l'heretat de *Medinatea* o *Medinateda*, fins a fixar en la toponímia la memòria de la vella ciutat. El lloc va mantenir la seua importància vial a través de la casa de postes, situada al camí Reial de Múrcia a Castella, i la venda de Minateda, en ús fins al replantejament de la N-301 a principis dels anys vuitanta del passat segle. Aquest eix radial va acollir també el ferrocarril Albacete–Cartagena des de 1865, amb un baixador a Minateda, i l'autovia A-30, fins a conformar l'embolic de vies que s'entrecreuen avui als peus d'El Tolmo, com a testimoni material de la importància històrica d'un camí secular.

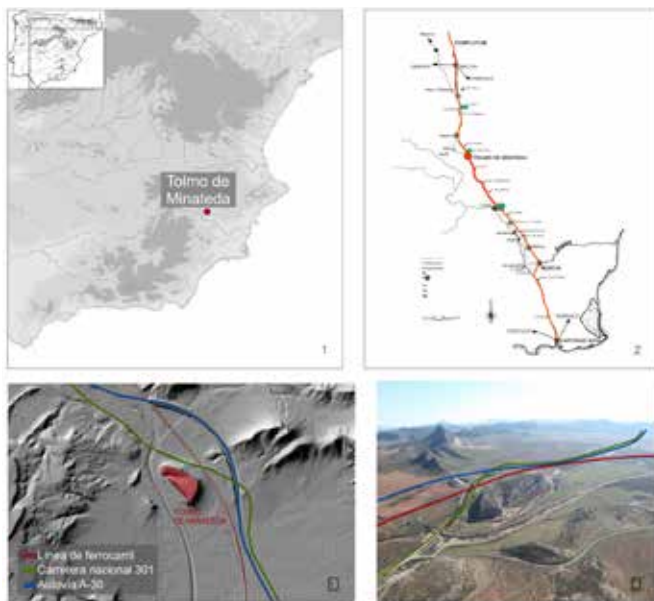
Una ciutat en el camí: *Ilunum*, *Eio*, *Iyyuh*, *Minateda*

La seua posició estratègica va afavorir una llarga ocupació entre la prehistòria i l'època contemporània, amb solucions de continuïtat i dos moments particularment significatius des d'una perspectiva urbana: la fase iberoromana, com un important *oppidum* i municipi testificat per l'epigrafia, identificat probablement amb la ciutat d'*Ilunum*, i després d'un parèntesi, la fase altmedieval, quan va ressorgir com a centre urbà durant l'època visigoda i el primerenc al-Àndalus, per a decaure amb el califate Omeia de Còrdova. Freqüentat durant la baixa edat mitjana i l'edat moderna, el turó va tornar a habitar-se entre

els segles XIX i XX, amb un conjunt de cases cova abandonades definitivament amb la crisi de l'espart i l'emigració rural a la perifèria industrial, en un impàs inversament proporcional a l'interés científic que van començar a despertar les seues ruïnes.

Sense minva dels importants resultats obtinguts en tots els registres de la seua diacronia, a la qual se suma el santuari neolític de Minateda, inclòs al parc arqueològic, un dels resultats més nous i imprevistos del projecte ha sigut, sens dubte, la magnitud i singularitat de la seua fase altmedieval, com també la seua importància històrica. Avui se n'accepta majoritàriament la identificació amb la nova seu episcopal d'*Eio* o *Elo*, segons les distintes grafies de les actes conciliars, i amb la *Madinat Iyyuh* mencionada en el famós tractat de capitulació firmat entre Teodomir («Theudimer» en les fonts llatines i «Tudmīr» en les àrabs) i 'Abd-'al-Azīz Ibn Mūsà, fill del conquistador Mūsà, l'abril de l'any 713.

La primera va ser una nova seu episcopal creada per la monarquia visigoda a principis del segle VII, al costat de *Begastri* (Cabezo de Roenas, Cehegín, a Múrcia), per a integrar els territoris dependents dels bisbats d'*Ilici* i *Carthago Spartaria*, que encara romanien en mans bizantines. La segona, *Madinat Iyyuh*, va jugar un important paper geopolític a la regió de Tudmir, almenys fins a la fundació de la ciutat de Múrcia l'any 825, construïda com a nova capital de la regió en detriment precisament d'*Iyyuh*, que segons les fonts escrites, va ser destruïda en aquell moment. Aquesta denominació, que no és sinó la transcripció a l'àrab del nom de Teodomir, va ser primer el referent d'un domini imprecís, sotmés per capitulació

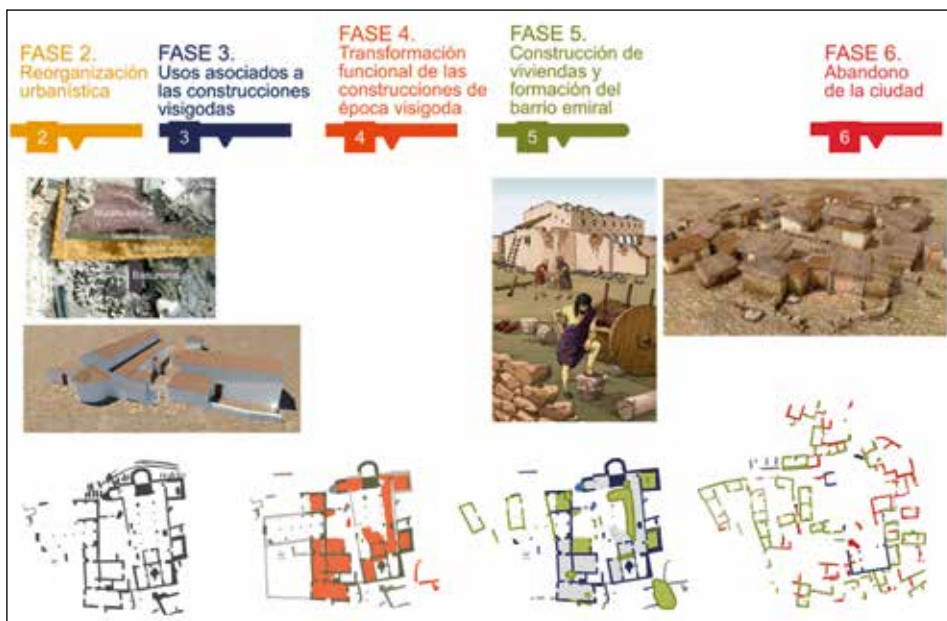

1. Situació d'El Tolmo de Minateda; 2. Tram meridional de la via Cartagena-Toledo (segons P. Sillières); 3-4. Via fèrria, N-301 i A-31 al seu pas junt a El Tolmo
[© Tolmo de Minateda, adaptat per V. Amorós].

acordada, i que va acabar designant, des d'època d'Abd al-Rahmān una divisió administrativa d'al-Àndalus, la cora de Tudmīr, almenys fins a la caiguda del Califat (*kūra* en àrab, del grec *chóra*). El territori que administrava el dux Teodomir va quedar reflectit en el Pacte per les ciutats que s'hi mencionen (set o vuit, segons versions) i de les quals han sigut clarament identificades *Auryūla*/Oriola, *Lūrqa*/Lorca, *Laqant*/Alacant, *Ilš* /*Illici* a l'Alcúdia d'Elx, *Mūla*/Cerro de la Almagra a Cehegín i *Buq.sr.h*/*Begastri*, que definien una província al sud-est d'al-Àndalus (les actuals províncies de Múrcia, sud d'Alacant, est d'Albacete i nord d'Almeria). S'hi han proposat altres emplaçaments per a *Balantala*/*Baltana* en àrees geopolíticament diferenciades, com Villena i València, sense consens científic.

El descobriment d'una *civitas* episcopal

L'alta edat mitjana ha revelat una important i insospitada ocupació d'època visigoda, que va continuar durant el primerenc al-Àndalus sense aparent solució de continuïtat. Un dels més significatius descobriments d'aquests anys ha sigut, sens dubte, l'espectacular complex episcopal construït *ex novo* a l'acròpolis del turó, com correspon a una nova seu episcopal, i la constatació arqueològica de l'abandó d'aquesta i la transformació gradual en un barri domèstic d'època islàmica; una seqüència diacrònica alt-medieval única en el seu gènere, que ha convertit El Tolmo de Minateda en un referent internacional per a l'estudi de l'alt edat mitjana i del procés d'islamització, en permetre estudiar el canvi cultural en totes les seues dimensions materials (espai social, arquitectura, ceràmica, moneda, etc.).

Seqüència i fases del complex episcopal [© Tolmo de Minateda, adaptat per V. Amorós].

No sabem si l'antic municipi romà d'*llunum* va influir en l'elecció del turó d'El Tolmo com a emplaçament urbà per part de l'Estat visigot, encara que el més probable és que el factor determinant fóra la seua posició. De fet, l'edifici que representa l'autoritat eclesiàstica del bisbat d'*Eio* no reocupa edificis anteriors sinó tot al contrari, com es constata en la transformació topogràfica del seu solar, on es tallaran un seguit de terrasses que amortitzen qualsevol vestigi precedent, per a dissenyar després, sobre la roca, el projecte constructiu *ex novo* que permet l'edificació des dels seus fonaments del complex episcopal.

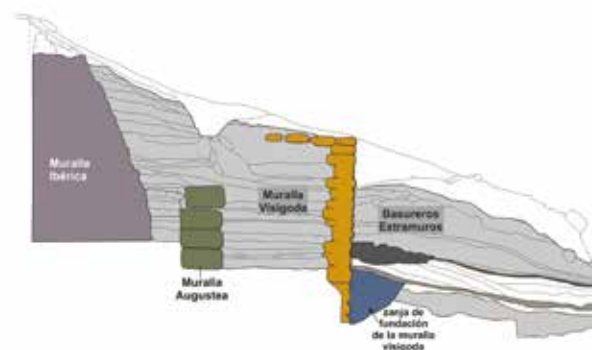
Les dades estratigràfiques i materials en situen la reviviscència en el trànsit del segle VI al VII (c. 600 dC). De moment, coneixem poques però molt significatives

evidències de la magnitud del dit projecte urbanístic: es reconcondona el camí rodat rupestre d'accés a la ciutat, al mateix temps que es construeix un baluard defensiu per a protegir la porta torrejada, que engloba al seu interior les ruïnoses fortificacions ibèriques i romanes; es fortifica també l'acròpolis; s'urbanitza tota la superfície del turó amb instal·lacions industrials, habitatges i edificis públics, i s'alça el grup episcopal (catedral, baptisteri i palau episcopal). En aquest complex d'edificis l'autoritat eclesiàstica podia desplegar totes les funcions litúrgiques, administratives i residencials que li eren atribuïdes. Per això, l'elecció del seu emplaçament al centre de l'altiplà superior, visible des de qualsevol punt de la ciutat i del seu entorn més immediat, evidencia la im-

portància simbòlica i jeràrquica d'aquests edificis dins de la trama urbana.

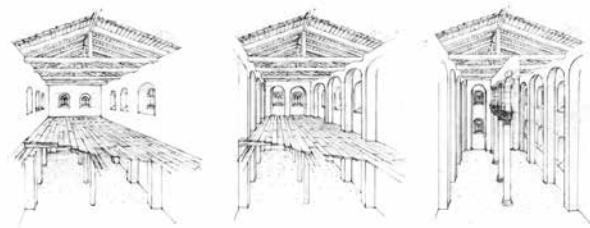
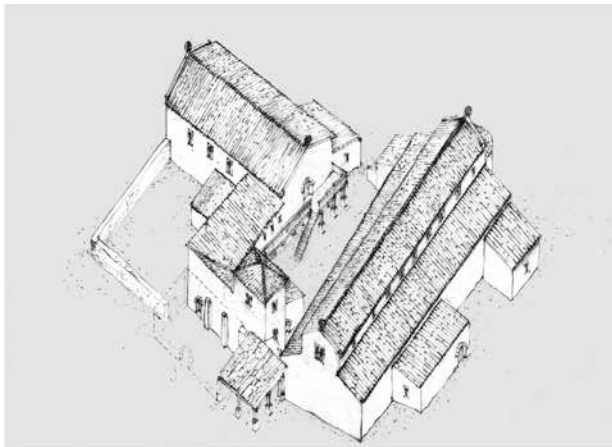
Com a espais destinats a la litúrgia, el complex d'El Reguerón disposa d'una catedral i un baptisteri construït als seus peus. L'església és una construcció basilical de tres naus, amb santuari absidal col·locat de forma canònica a l'est. El baptisteri és en realitat una prolongació de la basílica —amb una lleugera desviació en l'orientació— ja que es distribueix també en tres naus separades per pilars i cancells. L'espai central és el que allotja la piscina baptismal amb una planta originàriament cruciforme, que va patir nombroses transformacions i una progressiva reducció de grandària. Tant al voltant de l'església com en menor grau en el seu interior, han aparegut nombroses sepultures contemporànies al seu ús litúrgic on, per regla general, és freqüent trobar diverses deposicions, que conformen un cementeri *ad sanctos* que complementa les necròpolis extraurbanes situades al llarg de la via i entorn de possibles edificis religiosos suburbials, com se sospita en el cas del turó fronterer d'El Lagarto, situat davant per davant del Tolmo, a l'altre costat del rierol de Tobarra.

El conjunt es completa amb un edifici fronterer a l'església, compost per més d'una desena d'espais alineats, entre els quals destaca la gran aula basilical (7,5 m d'amplària per 17,3 m de llargària), amb contraforts o pilars interiors, perpendicular a l'eix litúrgic de l'església —és a dir, disposada de nord a sud— i dividida en dues naus separades per una columnata central de què només es conserven les talles circulars en la roca sobre les quals devien anar alçats els fusts. Encara que l'edifici va ser molt espoliat, s'hi han trobat restes de l'afonament de la

Planta i secció acumulativa de las fornicacions de El Reguerón, a la porta de la ciutat [© Tolmo de Minateda].

seua testera septentrional amb indicis de finestres geminades i un pis alt, sostingut per pilars interiors i columnes. L'edifici, separat de l'església per una plaça i un pòrtic, ha sigut interpretat com la *domus episcopi* o *palatium* episcopal, amb ambients de caràcter públic destinats a l'administració i a l'audiència, i altres propis de l'àmbit privat del bisbe, els testimonis estructurals del qual són menys

Perspectiva isomètrica del grup episcopal, amb diverses propostes restitutives de l'interior de l'aula basilical de la *domus episcopi* [© Tolmo de Minateda, adaptat per D. Kiss].

evidents. El *palatium* aglutinava, en conseqüència, tots aquells espais destinats a l'exercici de l'activitat administrativa i representativa del bisbe, en les mans del qual es trobava, a més de la gestió religiosa de la diòcesi, el control fiscal del territori adscrit a aquesta.

Se'n conserven nombrosos elements decoratius procedents de tallers regionals com capitells, finestres coronelles, columnes decorades, cancells o algunes creus

llorejades, trobades exclusivament a l'església i a l'aula basilical del palau episcopal. També s'hi han trobat diversos elements litúrgics metàl·lics, entre els quals s'han pogut reconèixer lluernes, llums de tipus copte-bizantí, sistemes de suspensió i penjolls de creus i corones votives. Del complex monumental procedix també un dels volums més significatius de moneda visigoda no atresorada trobada en contextos estratigràfics (trients d'Ervigi, Ègica i Vítiza) i alguns productes d'importació, entre els quals destaquen per la seua quantitat les tapadores d'UWW1 *spouted jugs* de possible origen oriental, que evidencien el consum de productes d'alt cost per part d'aquests grups urbans. És precisament el paper del bisbe en l'organització fiscal i l'activa participació de les elits urbanes en la captació tributària, en especial la figura del dux, el que explica la importància de la ciutat en el context de la conquesta islàmica i la seua inclusió en el territori del Pacte de Teodomir, com una de les ciutats que va mantindre fins i tot la seua capitalitat, o almenys un paper central, fins a la fundació de Múrcia com nova capital de la cora de Tudmir.

La ciutat de Teodomir: de *civitas* a *Madīna*

La vida litúrgica i administrativa del bisbat, reflectida arqueològicament i arquitectònica pel complex episcopal, va haver de mantindre la seua funció original fins a principis del segle VIII, quan es va iniciar una dessacralització que va culminar amb la desaparició de l'església i de la *domus episcopi*, ja avançada la centúria. El context històric que provoca la transformació urbana de la *civitas* d'Eio en la *Madīna* emiral d'*Iyyuh* ve marcat per la conquesta islàmica de la península Ibèrica el 711, i per la posterior firma

Ciutats del Pacte de Teodomir (713)

AL-ʿUQRĪ m. 1085	IBN AL-JARRĀT m. 1185	AL-QĀBBI m.c. 1200	AL-GARNĀTĪ 1248-1359	AL-HIMYARĪ ss. XIV-XV Ihsān ʿAbbās Oriente, 1980	AL-HIMYARĪ ss. XIV-XV Lévi-Provençal Magreb, 1938
Auryūla Mūla Lūrqa Balantala Laqant Iyih IIS	Awryla B.l.nt.la Laqant Mūla Buq.sr.h I.uh Lūrqa	Awriwāla B.l.ntala Laqant Mūla Buq.sr.h In.h / I.y.h Lūrqa	Awryla B.nt.yla --- Mūla B.n.yra --- Lūrqa	Awryūla B.l.nt.la Laqant N.w.la Fulānā Fulānā Lūrqa	Ūryūla Baitana Laqant Mūla Balāna Lawraqa (Alluh)

- Límit de la Cora de Tudmir segons Molina López
- Límit de la Cora de Tudmir segons Molina López
- Ciutats del Pacte de Teodomir (713)

Límits de la Cora de Tudmir i les ciutats del Pacte de Teodomir.

[© S. Gutiérrez i V. Amorós].

del famós tractat de capitulació de Teodomir, o «Tudmīr» en àrab, que garanteix la creació d'un territori sotmés, els habitants de la qual van mantindre propietats i llibertat de culte a canvi d'unes obligacions fiscals durant almenys la primera meitat del segle VIII, que va originar la província o cora de Tudmir al sud-est d'al-Àndalus.

Les empremtes del procés es lliguen en el propi complex episcopal, que mai va ser transformat en mesquita. Mentre l'església comença a ser espoliada i algunes de les seues estances són adaptades a l'ús domèstic, el palau, repavimentat successivament amb sòls d'argila, pareix convertir-se en un lloc de residència, potser vinculat als nous poders. Per fi, l'antic palau episcopal va patir un espoli sistemàtic i el solar, des de finals del segle VIII, va ser utilitzat per a l'edificació gradual d'un barri residencial i

artesanal que s'anirà ampliant al llarg de tot el segle IX, fins envair un espai on un segle abans s'havia desenvolupat una arquitectura de prestigi. Els treballs més recents han aportat indicis epigràfics de l'existència d'una mesquita com a mínim en l'entorn i de potents estructures d'època emiral i visigoda a l'oest del conjunt episcopal. La ciutat va arabitzar el seu nom i va romandre habitada i activa, fins i tot després de la seua pretesa «destrucció» posteriorment a la fundació de Múrcia, fins al seu abandó definitiu amb anterioritat al Califat, que deixava el vestigi deformat del seu nom àrab (*Madīnat Iyyuh*>*Medina Tea*>*Medinatea*) al turó i l'aldea de Minateda, com a testimoni del seu passat.

ILICI I L'EVOLUCIÓ TERRITORIAL ENTRE ELS SEGLES IV I VII

Antonio Guilabert Mas, *MARQ*

Ana Ronda Femenía, *Fundación Universitaria “La Alcudia”*

Mercedes Tendero Porras, *Fundación Universitaria “La Alcudia”*

Al final del segle III, amb la nova configuració de les províncies de Diocleciana, es posava fi a un model territorial concebut per August i que quedava plenament articulat en època làvia. Aquest fet coincidia amb la concessió del *ius latii* i la municipalització de les Balears, les Pitiüses, *Allon* i les antigues ciutats fenícies de la costa mediterrània andalusa, a més del renaixement de *Valentia*, per la qual cosa quedava totalment configurat el quadrant marítim del sud-est peninsular. D'aquesta manera, tant el canal d'Eivissa com els camins que partien d'aquest cap al nord i el sud, van formar una xarxa de ports privilegiats en una zona vital per a les comunicacions marítimes entre Itàlia, el golf de Lleó, el sud peninsular i el nord d'Àfrica.

Aquestes ciutats, no obstant això, van evidenciar des del segle II trajectòries urbanes divergents, amb mostres primerenques de paràlisi i degradació, mante-

niment o prosperitat, que a final de la centúria van motivar canvis sensibles en la distribució dels poders urbans de la nova *provincia Carthaginiensis*. Per a llavors, *Ilici*, que havia capejat amb fortalesa el segle III, va poder beneficiar-se de la desaparició o degradació a *vicus* de la veïna *Lucentum*, i incrementar el seu *ager* cap al nord. Un procés semblant va poder donar-se cap a l'oest, per l'altiplà de Iecla-Jumella, davant del possible ocàs d'*Ilunum* i la probable tutela dels banys de Fortuna. Per tot això, a l'inici del segle IV, *Ilici* presidiria un *territorium* d'enormes proporcions que comprén entre el prebètic meridional valencià i el curs baix del riu Segura, que remunta cap a l'interior pel curs del riu Vinalopó, l'altiplà de Iecla-Jumella i les valls transversals, potser fins a aconseguir la comarca d'Hellín. Aquesta situació no és fútil, ja que just aleshores, no abans del 298, s'iniciava la reconfiguració de l'Imperi de la mà d'un nou disseny provincial que atenia raons fiscals, judicials, annonàries, militars i administratives, amb la creació d'algunes

<1 Llosa sepulcral amb simbologia cristiana de l'Albufereta (arxiu fotogràfic).

Principals ciutats amb enclavaments costaners i portuaris que jalonen els respectius territoris. Plànol de la província *Spaniae* bizantina, segons Vizcaíno (2009, fig. 2, 48).

províncies noves, diòcesis, vicaris, canvis de rang dels governadors i prefectures.

Amb la definició de la nova província, la meitat meridional de l'antiga costa de la Citerior va adquirir personalitat pròpia i va articular les rutes de navegació del quadrant sud-est de la Mediterrània occidental, com també les comunicacions a l'Atlàntic, Àfrica i, pel canal d'Eivissa i les Balears, cap al quadrant nord-est de la Mediterrània occidental i central. La franja marítima de la nova província es vertebrava principalment entorn de tres antigues colònies, travessades també per la via Augusta, que llavors mostraven distints polsos: *Valentia*, *Ilici* i *Carthago Nova*. Enfront de les altres dos, la revisió de les estratigrafies d'*Ilici* apunta un panorama general de prosperitat. La colònia conservava un urbanisme compacte que ocupa totes les àrees sondejades, amb el manteniment dels

Lloses sepulcral amb simbologia cristiana de l'Albufera (arxiu fotogràfic).

seus edificis públics, especialment els termals, i també el viari i el clavegueram. El *Portus Ilicitanus* i la seua cetària es mostraven a ple rendiment, i el seu *ager* més immediat exhibia una potent reactivació econòmica associada a una profusió de *villæ* sense parí al llarg peninsular —Algorós, els Partiorets, les Teules, etc.—. A aquests caldria afegir altres assentaments al llarg de la via Augusta, com la vil·la Petraria, i la reactivació agrària de l'entorn de l'extint *Lucentum* i el seu embarcador, associats a *Ilici* després de l'extinció del municipi alacantí. Aquesta reviscència productiva exemplifica el procés de concentració de propietats en mans d'uns pocs *possessores* que van monumentalitzar algunes *villæ* amb funcions residencials, mentre que altres es van destinar a fins productius o van ser abandonades donada l'absència de *partes dominicæ*. Finalment, cal ressaltar un seguit de vil·les tarda-

nes murcianes, que presenten els seus millors exemples a l'altiplà de lecla-Jumella i al tram final de la fossa intrabètica murciana, que també van poder formar part de les terres que devia tutelar *Illici*. Davant d'aquest panorama, cal recordar l'acceptació de *Carthago Nova* com a capital de la nova província, per homonímia i per «sentit comú», encara que segueix sense existir, fins avui, cap prova textual, epigràfica o arqueològica que així ho demostre.

No obstant això, a finals del segle IV i inicis del V, *Illici* presenta una imatge antitètica marcada pel col·lapse del model urbà altimperial, situació que contrasta amb l'auge documentat a *Carthago Nova*. És en aqueixes dates quan es fa patent l'abandó, ruïna i espoli d'edificis públics i privats, la reutilització d'algunes construccions i la contracció de l'espai habitat, amb àrees marginals *intra mœnia*. Apareixen també abocadors de recessió, el rebliment dels pous brolladors i l'abandó dels sistemes de sanejament, evidències totes aquestes del sorgiment del model urbà tardà i de la definitiva desaparició de la ciutat clàssica. El segle V va suposar també el final del sistema d'explotació rural de les vil·les, del *Portus Illicitanus* i de la seua cetària, fenomen que afectarà fins i tot el poblament en l'Albufereta d'Alacant i el cessament d'activitat del seu embarcador.

Resulta difícil no relacionar aquests fets amb l'arribada de vàndals asdings i silinges, alans i sueus, seguida de romanovisigots per a combatre'ls. Aquest període de forta inestabilitat es va traduir de vegades en episodis violents, com l'esgrimit per a *Illici* cap al 421-422 del qual, a hores d'ara, no hi ha proves arqueològiques que el confirmen. En canvi, sí s'albira una creixent inseguretat per l'ocultació de tresorets.

Després d'un breu lapse, amb la conquesta vàndala de la costa magribina, la firma del seu *fœdus* amb Roma el 435 i la ruptura dels tractats per Genserik el 439 —amb la presa de *Carthago* i la seua flota annonària—, el clima d'inseguretat va tornar a encebar-se a la Mediterrània occidental. La pirateria vàndala ocuparà Còrsega, Sicília, Sardenya i les Balears el 455, amb l'episodi de la destrucció de la flota imperial de Majoria a la rada d'Illici el 460, segons la crònica de Marius d'Avenches (*Chron. s.a.* 460.2). Cap a 468, els vàndals dominaran plenament l'occident mediterrani.

Aquestes situacions van provocar un canvi en els patrons d'assentament no urbà, que van optar, a diferència del model dominant en els últims segles, per situar els hàbitats en llocs encimbellats de fàcil defensa i control visual del territori. Aquest fet coincidirà amb la construcció de la *civitas* d'*Illici* i la desaparició del sistema d'explotació rural basat en les vil·les, amb un transvasament de població cap a aquests nou enclavaments, turons concentrats fonamentalment a les vies d'accés a l'*urbs* que articulaven encara el territori. Aquests hàbitats en altura es localitzen al Vinalopó, al costat de la via Augusta i a les valls transversals que enllacen amb la costa i, des d'aquesta, segueixen la ruta costanera cap a *Dianium* i cap als ancoratges de Bayer (Benalúa, Alacant) i de l'Albufereta. Cap al sud, es produeix la consolidació del camí interior entre *Illici* i *Carthago Nova*, passant per Oriola, on es detecta la consolidació d'aquests poblats enlairats que controlen el pas de la fossa intrabètica cap a Múrcia, ja en el segle VI. La disposició radial d'aquests enclavaments, la seua ubicació en les vies de comunicació i la seua equidistància

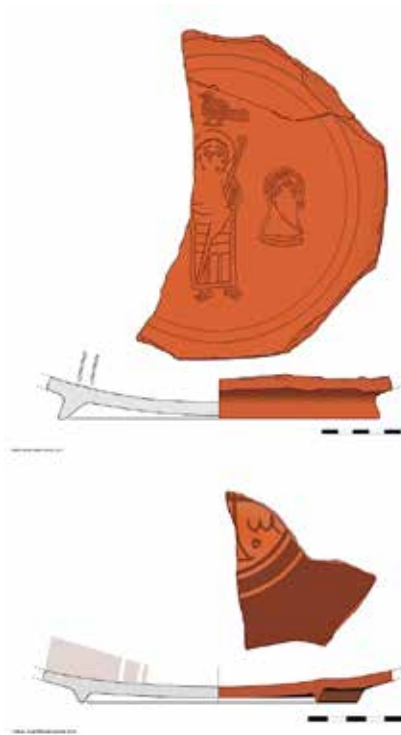
—tots se situen entre els 21 i els 29 km respecte a *Ilici*—, comporta notables semblances amb l'organització territorial de la *Valentia* tardoantiga, amb la quals comparteix el procés de vertebració d'una nova realitat urbana que, fins i tot, depenent nominalment del poder visigot després de la caiguda de l'Imperi d'Occident, mantindrà *de facto* una independència quasi total fins a la conquesta bizantina.

Des de finals del segle v, les mostres de recuperació se succeiran tant a la *civitas* com al seu territori. Aquest nou escenari, imposat amb la creació dels regnes romanogermànics, va derivar en una relativa normalització de les relacions entre estats. La conseqüència immediata va ser l'increment notable del tràfic marítim cap a l'antiga *Carthaginensis*, tant dels *navicularii* que depenien del *regnum* vàndal com dels *negotiatores* de l'orient mediterrani, que van obrir rutes cap als nous mercats bàrbars. A pesar que les importacions mai van arribar a absentar-se de la banda mediterrània ibèrica, serà ara quan comencen a arribar de forma significativa gràcies al control sense oposició de què gaudien els vàndals, amos de les grans illes mediterrànies centreoccidentals i de les rutes i camins del llevant peninsular.

El reflex immediat d'aquesta reactivació econòmica va ser el sorgiment o consolidació d'una sèrie de punts costaners alacantins abocats al mar que no han de ser entesos com a fenòmens aïllats, sinó com a part de la vida política, social i econòmica de petits espais regionals. A partir d'aquells es van canalitzar els excedents de producció cap aquests punts d'intercanvi: plaça de Sant Pere (la Vila Joiosa), l'Albir (Alfàs del Pi), Garganes/Clot de Mingot

(Altea), Banys de la Reina (Calp), Punta de l'Arenal (Xàbia) o Santa Pola després de la desaparició del *Portus Ilicitanus*. Entre tots destaca, sens dubte, el cas de Benalúa, reactivat al final del segle v, i que es mostrarà fins al final del segle vi com el nou *Portus Ilicitanus*, el desembarcador principal d'*Ilici*, protegit a més per l'assentament en altura del Benacantil. Coincidint amb això, es documenten les primeres evidències de població cristiana a la zona, com ho testifica l'epitafi recuperat a la necròpolis del Tossal de les Basses, datat el 479, amb la fórmula «*recessit in pace*», cosa per la qual hi ha la possibilitat, encara que controvertida, que *Ilici* es convertira en seu episcopal al començament del segle vi.

Aquest model dual d'enclavament pareix repetir-se cap al nord, en l'*ager* teòric de *Dianium*, amb Banys de la Reina a la costa i El Penyal d'Ifach (Calp) com un xicotet establiment en altura. Al *vicus* de Banys de la Reina, les investigacions arqueològiques han aportat una troballa decisiva: una església primitiva amb dos sarcòfags petris en el seu interior. L'enclavament disposava d'un ancoratge, qüestió estratègica en les funcions de redistribució de mercaderies que va haver de ser determinant perquè la vil·la del segle iv es transformara, ara, en un lloc de culte cristià. Sobre l'*oecus* de la luxosa vil·la de planta radial, es van implantar els murs de l'església, quelcom desdibuixats per l'erosió, però que conserven l'orientació canònica i el baptisteri, del segle vi, amb dues fases constructives: una més àmplia que permetia la immersió del creient, i una altra superposada, amb forma de creu grega, que redueix l'espai baptismal i el signfica. En l'interior de l'edifici, que suposa un vestigi excepcional per

Baptisteri de Banys de la Reina (A. Ronda 2009a). Bases de plats dels tipus Hayes 104. A2 amb iconografia cristiana i Hayes 87A amb decoració espatulada i crismó central, segle VI (dibuixos Vicent Sevilla).

la seua correlació formal amb esglésies de Mallorca com Son Peretó i Sa Carrotxa —realitats culturals paral·leles en l'un i l'altre costat de la mar—, es van documentar diversos soterraments i, annex a aquest, una gran necròpolis *ad sanctos*. Entre altres produccions, el context material el marquen les TSD2 amb empremtes de sants i emperadors, pròpies de 525-575, com també les pasteres espatulades (Hayes 87A), alguna decorada amb crismó.

A *Ilici*, els primers materials amb simbologia cristiana es daten també en el segle VI on, a pesar que tenen escasses estratigrafies, s'aprecia la implantació total del

model urbà tardoromà, amb una concepció més «oberta» on es recuperen els espais en altre temps marginals. Es documenten els primers soterraments intramurs, caracteritzats per l'ocupació de fosses simples i amb aixovars pràcticament absents. Algunes zones d'hàbitat es reconvertiran en àrees de producció, en magatzems o s'ocuparan amb l'excavació de sitges, usades amb posterioritat com a femers i, per primera vegada, es practicaran fosses per a abocaments als viaris. Es testifica al seu torn la compartimentació dels edificis que seguien en peu, que redefeixen els seus usos funcionals dins d'un procés genera-

Plaques decorades procedents de la basílica d'Ilici (segles VI-VII).

litzat que afecta l'arquitectura urbana i rural, tant pública com privada, entre els segles v i vi.

No podem precisar, en l'estat actual de la investigació, si aquesta revitalització urbana pot atribuir-se a l'existència d'una seu episcopal o va ser anterior o posterior a la inclusió d'Ilici en l'òrbita bizantina, ja que no hi ha fonts documentals ni epigràfiques que certifiquen la pertinença indiscutible dels enclavaments alacantins a l'òrbita imperial. La cultura material és, per tant, l'element més empleat per a defensar la inclusió o exclusió però, no és suficient només amb la presència d'un lot de materials, ja que aquests apareixen tant en assentaments costaners gòtics com imperials. Es tracta més d'una qüestió de representativitat de la mostra la qual, teòricament, ens permet defensar la «mediterraneització» o «desmediterraneització» dels contextos materials analitzats.

En aquest sentit, pareix evident que des de *Dianium* cap al sud, la presència i freqüència de la cultura material imperial, no sols ceràmica, permet plantejar amb garanties la seua inclusió en els dominis romans d'Orient després de la *renovatio imperii* de Justinià, encara que aquesta «bizantinització», més que d'una «hel·lenització», es tradueix en la pràctica en una «africanització» cultural.

Acceptada doncs la inclusió d'Ilici en l'òrbita bizantina, queda pendent la seua incorporació al *regnum visigothorum* de Toledo, assumida tradicionalment cap al 625, quan Suíntila conquista *Carthago Spartaria* i expulsa definitivament els bizantins de sòl peninsular. Últimament s'ha proposat un avanç d'aquestes dates a l'interval 589-610, atesa l'absència parcial de les últimes sèries ceràmiques importades pels bizantins que sí són presents a *Carthago Spartaria*. Tanmateix, això es podria deure només a una major representació de l'exèrcit i de l'administració de Bizanci a Cartagena o a un problema del registre. D'altra banda, a pesar de les controvèrsies que emboliquen el sínode de Gundemar del 610, no deixen de ser cridaneres les absències d'Ilici, *Dianium* i *Carthago Spartaria*, com també la convivència i final absorció de la seu elotana per l'elxana, per la qual cosa no creiem que, amb anterioritat a aquest, es produïra l'annexió de la zona alacantina al regne de Toledo.

Qüestió distinta és el que succeirà amb Sisebut després del 612. Artífex de la conquesta de la part meridional de les possessions imperials de *Spania* —613 a 616—, dotarà als visigots d'una marina capaç de plantar cara a la imperial i encunyarà moneda a *Iliocrica* (Lorca) i *Aorariola* (Oriola).

Ambdues seques són una prova positiva del control visigot de la fossa intrabètica pel monarca, per la qual cosa pareix plausible que després de les fundacions de *Begastri* i d'*Elo* —aquesta última que formava part de la diòcesi elxana, segregada per conquesta— i després de les campanyes de Leovigild per controlar l'Orospeda i les vies de comunicació cap al sud-est, Sisebut va posar fi a la inestabilitat política interna, i el regne toledà avançarà a l'orient del sistema prebètic, encerclant els bizantins a l'est de la depressió intrabètica. Al final d'aquesta, a penes a una trentena de quilòmetres d'*Aorariola*, es trobava *Ilici*; aquestes dues ciutats formen part d'una mateixa unitat geogràfica, per la qual cosa la captura d'ambdues com també del port elxà, situat a l'actual Alacant, va haver de ser simultània.

A pesar que al llarg del segle VII veurem la reunificació de la diòcesi elotanoilicita en la seua seu original, no hi ha dubte que l'episodi de la conquesta gòtica va modificar notablement la realitat territorial elxana. La fundació d'*Elo*, a finals del segle VI o l'inici del VII, va donar origen a un nucli urbà que perdurarà fins al segle IX i serà citat com una de les ciutats que passaran a les mans musulmanes en diverses versions del Pacte de Teodomir de 713. El mateix s'esdevindrà amb *Aorariola*/*Awryūla* i amb *Lucentes*/*Lqnt* (Alacant), de manera que entre finals del segle VI i inicis del VIII assistirem a la disgregació del

territori elxà, que donarà lloc a quatre ciutats —visigodes primer i andalusines després— amb els seus respectius territoris. Òbviament, *Ilici*/*Illš* es correspon amb l'antiga colònia, com *Elo*/*Iyih* s'erigiria al Tolmo de Minateda; més complicat és identificar la localització exacta dels jaciments arqueològics de les dues restants: *Aorariola*/*Awryūla* i *Lucentes*/*Lqnt*.

És innegable que el llegat romà d'*Ilici* s'havia volatilitzat, en gran manera, en el segle VII. Després de la seua prometedora situació en el segle IV, compartint protagonisme a la franja marítima de la *Carthaginensis* amb *Valentia* i *Carthago Nova*, el segle V va tòrcer la seua trajectòria, i va ressagar-se respecte a les seues veïnes del nord i del sud. La relativa millora del segle VI la va situar, de nou, entre els potents ports marítims de la *Valentia* visigoda i la *Carthago Spartaria* bizantina. En el segle VII, després de l'expulsió de Bizanci, el cessament dels seus ports i embarcadors, la compartimentació del territori històric elxà i potser el declivi del vell traçat de la via Augusta des d'*Ilici* cap al sud per la costa —reemplaçada per la nova posició d'*Aorariola* en l'encreuament de camins—, la va col·locar com una més, i no la principal, de les ciutats rendides per Teodomir davant 'd'Abd-'a l'Az_z b. Mūsà b. Nuşayr l'any 713, moment a partir del qual degué llanguir fins a la seua desaparició.

EL TERRITORI D'ALLON

Antonio Espinosa Ruiz, Diego Ruiz Alcalde, Amanda Marcos González

Servei Municipal d'Arqueologia de la Vila Joiosa

Sobre la ciutat romana de la Vila Joiosa, la seua localització sota el seu nucli urbà, la seua identificació amb l'*Allon/Alonís/Alonai* de les fonts clàssiques i el poblament del seu *territorium* hem publicat nombrosos treballs. En els últims anys les investigacions han avançat de forma contínua, i sabem molt més de l'esquiva *Allon* que llavors. Almenys som capaços de traçar uns límits aproximats de la ciutat, esbossar la topografia antiga i comprendre les línies mestres de la relació amb el seu *territorium*. Ja en la nostra tesi doctoral demostrem que aquest havia de correspondre's de forma natural i aproximada amb l'actual comarca de la Marina Baixa.

És un *territorium* peculiar, rodejat de grans arcs muntanyosos presidits per la serra Aitana, que el tanquen pel nord-est en la serra de Bèrnia i el barranc del Mascarat fins

al punt d'impedir el traçat d'una calçada carretera. Fins que en el segle XVIII es van construir ponts i túnels, les úniques comunicacions per terra amb la veïna Marina Alta, i per tant amb el *territorium* de *Dianium*, es feien a través de difícils camins de ferradura, com el tossal de Calp i altres durs ports de muntanya.

Pel sud-oest hi havia un camí carreter, sinuós i incòmode, que travessava una successió de llomes costaneres amb un 20% de pendent mitjana, la gràficament anomenada per Enrique Llobregat «frontera-desert», entre la Vila Joiosa i el Campello, un terreny quasi deshabitada i sec que acaba en alts penya-segats costaners.

Després de segles de busca, el 2005 es va localitzar el nucli urbà on totes les investigacions apuntaven, és a dir, sota la Vila Joiosa actual, gràcies a la troballa d'unes grans termes públiques al carrer Canalejas. L'existència d'una ciutat era segura, si es jutja per la inscripció d'un magistrat local i una altra d'un *macellum*, o mercat, com de les grans necròpolis de Poble Nou i Casetes.

<1 Sepultura tardorromana sobre l'àrea de les termes públiques d'*Allon*, carrer de Canalejas, la Vila Joiosa.

Avui en dia els arguments per a la identificació amb *Allon/Alonís/Alonai* són aclaparadors: no sols l'anàlisi de les fonts, que la mencionen repetidament amb diferents variants fins a època molt tardana, sinó especialment la realitat arqueològica, hereva d'una ciutat portuària fenícia des de la segona meitat del segle VII aC (testificada per la gran necròpolis orientalitzant de Casetes). Aquest nucli perdura a través d'una evolució que no traçarem ací fins a enllaçar amb l'època romana republicana, quan percebem una forta romanització ja des d'inicis del segle I aC, i especialment des de l'estacionament d'un cos d'exèrcit en un *castra* canònic situat al costat de la muralla de la ciutat durant les guerres sertorianes (82-72 aC).

Es creu que aquest nucli va obtenir la categoria de *municipium* amb l'Edicte de Llatinitat de Vespasià, el 73-74 dC, encara que excavacions de fa poc a la plaça de la Generalitat han tret a la llum estructures de gran potència, probablement associades a l'àrea del fòrum, que mostren una forta activitat constructiva ja des d'època d'August, la qual cosa obrí la porta a una possible promoció municipal anterior, contemporània a la de la resta de les ciutats de l'entorn.

El *territorium* d'*Allon* s'estructura en una plana litoral dividida en tres cales: la Vila Joiosa, Benidorm i Altea. La primera posseeix el riu més important de la comarca i la major extensió d'horta, la qual cosa, entre altres factors, ha determinat històricament la ubicació ací del lloc central en la comarca. Altea segueix aquest mateix patró a una escala menor, la qual cosa va suposar igualment un pes específic important en el poblament comarcal romà; mentre la plana litoral de Benidorm té escassetat d'aigua

dolça, la qual cosa va determinar, fins a l'extensió del Rec Major de l'Alfàs en el segle XVIII, un relatiu despoblament, amb xicotets nuclis aïllats.

Aquesta plana litoral es comunicava amb la capital del *territorium* a través d'una calçada de la qual s'ha excavat un tram al costat de la vila costanera de les Barberes Sud a la Vila Joiosa, i que moria en el nucli rural de la Pila, a Altea. Cap al nord eixia una altra calçada que conduïa cap a les comarques de l'Alcoià i el Comtat: es tracta de l'antic camí del Peix, ja documentat en el segle VII aC. En fi, cap al sud-oest s'estenia el camí abans mencionat que connectava amb *Lucentum*. Els tres camins van estar jaïllats de necròpolis al llarg de quasi un quilòmetre fins a època tardoromana, la qual cosa ens dona una idea de l'entitat d'*Allon* com a nucli urbà.

Per al poblament d'aquest *territorium* durant els segles V al VII ens hem de remetre sobretot a dos treballs nostres i al treball de Carolina Frías sobre el poblament rural romà en la província d'Alacant. En tots ells trobarà el lector una completa bibliografia i a ells ens remetem per a més detalls.

En una comarca bolcada al mar com aquesta, l'activitat portuària és fonamental per a entendre l'arqueologia de terra. Per a l'època altimperial pareix evident una concentració del trànsit naval al port del nucli urbà d'*Allon*, la platja de la Vila, amb el seu ancoratge de la Fonda. En aquesta platja, sota el raval de ponent, es conserven uns extensos magatzems portuaris romans. Sens dubte el control fiscal imperial, mitjançant la taxa del *portorium*, marca aquesta concentració de les operacions navals, a pesar que tinguem indicis d'una lògica activitat nàutica

en altres punts de la comarca (com la platja del Torres o l'ancoratge de l'Olla), que podem identificar amb activitats pesqueres i amb el moviment de mercaderies de redistribució des del port d'*Allon* i de productes comarcals cap a aquest.

Però al costat de la desembocadura del riu Algar s'al·cen, des de la segona meitat del segle IV, sobre les ruïnes d'una vil·la altimperial, les instal·lacions portuàries porticades de *Garganes*, excavacions dirigides per Gabriel Segura, i que perduren fins a la primera meitat del segle VI i desapareixen durant la seua segona meitat. Això comporta probablement una ruptura del monopoli del port urbà, d'acord amb la desurbanització d'aquests temps. En els segles V i VI l'activitat portuària es testimonia en ambdós ancoratges i el seu entorn. A l'Olla es documenta amb seguretat el segle VII i es va mantindre en època islàmica, però segurament ambdós van romandre actius durant tota l'edat mitjana i fins als nostres dies. Ambdós disposen d'un xicotet refugi natural: la punta d'Alcocó i la barra submarina que uneix l'illa de l'Olla amb terra, respectivament.

Les nostres prospeccions a la comarca van permetre localitzar materials subaquàtics del segle V a la cala de la Mina, de l'Alfàs del Pi, i unes probables restes del segon quart del segle VI en aigües de Benidorm, que hem denominat punta de Pinet II, testimoni per un plat de *terra sigillata* africana D2 decorada que actualment s'exposa al MARQ d'Alacant.

Quant al poblament a terra, alguns assentaments comarcals que ja estaven actius en l'alt imperi continuen en els segles V i VI: els més importants són el nucli urbà d'*Allon*

Abocador tardoantic de la vila de Plans, a la Vila Joiosa.

a la Vila Joiosa (a què hem d'associar les Ribetes com a nucli periurbà) i els assentaments de Plans (tocant el camí de *Lucentum*, a l'eixida d'*Allon*), les Xauxelles (al centre de l'horta de la Vila Joiosa, tocant el camí de la muntanya) i la Pila, que controla l'ancoratge de l'Olla, a Altea.

És clar un important i continu descens del nombre d'assentaments si comparem l'època altimperial amb els segles III al V i, aquests amb els segles VI i VII. S'abandonen molts nuclis rurals xicotets i el poblament es concentra progressivament en *fundis* cada vegada més grans, en un procés de nuclearització que es documenta en altres parts de l'Imperi, i que va paral·lel a aqueixa desurbanització del nucli principal. Als ja esmentats nuclis de la Pila, les Xauxelles i Plans, tots ells de grans dimensions i entorn d'una gran vil·la, cal unir almenys l'Albir, que es desenrotlla des d'època tardoromana, amb més de 200 soterraments documentats. En totes elles trobem testimonis de banys privats i ja vam proposar en la nostra tesi doctoral

que, al voltant d'elles, la concentració de la població conforma autèntics *vici*, a la Pila, segurament ja des d'època altimperial. Totes elles arriben al final del món antic, i almenys tres d'elles (l'Albir, la Pila i Plans) el superen, amb materials del segle VIII en la primera, i fins al segle X, en les dues últimes.

Hem proposat que la creació d'un aqüeducte va poder determinar el desenrotllament d'un entorn abans poc poblat com és la zona de l'Albir a partir del segle IV. En una comarca seca com la Marina Baixa, l'aigua és determinant per al poblament. El gran depòsit hidràulic de Torres, a la Vila Joiosa, excavat per Manuel Olcina, amb una capacitat de dos milions de litres, es va mantindre en ús fins al segle XVIII, i la ubicació de la Vila tardoromana més monumental d'aquest *territorium*, les Xauxelles, està determinada per la proximitat dels principals brolladors de la plana de la Vila Joiosa, com les fonts del Ribàs i de l'Alcavó.

El poblament de les illes d'aquest territori es potencia en època tardoromana, amb fases com a mínim dels segles IV i V a la de Benidorm (segons Gabriel Segura) i fins al segle VII a l'Olla. Aquesta ocupació és reflectisc de les dificultats de seguretat des de la crisi del segle III, segons Tarradell; i la veiem també en les illes de Nova Tabarca o el Portitxol, només en les costes valencianes meridionals. En el Puntal del Torres de la Vila Joiosa existeixen igualment restes tardoantiguos i altmedievals associats a una possible estructura de vigilància de la costa.

Sonia Gutiérrez ja advertia que la Marina Baixa constituïa un cert buit en la investigació de l'època tardoantiga en el context valencià, i encara que hem avançat significativament, ens queda molt de camí per recórrer, sobretot

en l'excavació de nivells dels segles VI i VII. Sobre la presència visigòtica a la Marina Baixa, pràcticament no en tenim constància material. L'ocupació bizantina va haver de representar pocs canvis en general, encara que s'associa a un floriment de grans vil·les rurals com hem vist més amunt.

En l'entorn de la ciutat d'*Allon* tenim un jaciment singular, la vila de Plans, que entre altres activitats es va dedicar a una indústria de producció de caragols de terra en conserva, si es jutja pels més de trenta mil exemplars arreplegats en un gran abocador del jaciment. Grans concentracions semblants s'han testificat també en l'entorn de les Ribetes.

En aquesta època també es produeix l'ocupació o utilització de la cova de la Pinta a Callosa d'en Sarrià, almenys des de mitjans del segle V fins a finals del VI, d'acord amb una recuperació d'aquest tipus d'hàbitat en època tardoromana.

El nostre limitat coneixement de l'*urbs* de la Vila Joiosa en aquestes dates impedeix saber fins a quin punt va continuar exercint funcions centrals respecte a la comarca, com succeeix en altres llocs. A la Vila Joiosa, les termes públiques del carrer Canalejas s'abandonen en la primera meitat del segle IV dC per a donar lloc a una ocupació domèstica que perdura fins a començaments del segle VI, com succeeix també amb les termes de Jovada I (no està clar si de caràcter públic), que s'abandonen en el segle III per a crear sobre aquestes una àrea d'habitatge que igualment assoleix el segle VI, i el mateix passa en les Ribetes, els nivells de rebliment de les quals són d'aquell mateix segle.

No hem documentat, de moment, assentaments d'altura d'època tardoantiga, encara que es tracta d'un

fenomen generalitzat al Mediterrani occidental. No obstant això, intuïm que algun enclavament encara mal conegut podria entrar en aquesta categoria, com *Massatava*, a Callosa d'en Sarrià, de què J. A. López Miras ha informat de l'existència de TS africana D de cronologia molt tardana.

Si atenem la continuïtat del poblament tardoantic en època islàmica, no pareix el cas de les Xauxelles, a pesar de les discussions sobre el caràcter emiral de la seua decoració mural tallada; i tampoc no el del nucli subjacent al centre urbà de la Vila Joiosa, que pareix despoblada des del segle VII fins a començaments del segle XIV; ni de *Garganes*. En canvi, la zona de l'Almiserà i el seu entorn, en la unió de la vall de Finestrat amb la plana costanera de la Vila Joiosa, presenta diversos jaciments d'època tardoantiga que sens dubte van haver d'enllaçar amb les alqueries islàmiques allí localitzades que comprenen els segles X al XIII, encara que fins avui no hi hagen estat documentats els nivells emirals. El mateix succeeix amb el jaciment tardoantic del Salt, que podria haver donat lloc a l'alqueria de Finestrat.

Els soterraments es concentren en aquesta època en l'entorn de les vil·les, com s'ha testimoniat sobretot a l'Albir, i en general en l'entorn dels assentaments, i es fan més rars els soterraments en les antigues necròpolis associades a les calçades. N'és difícil ben sovint la datació en un segle o un altre, atesa l'escassetat, absència o senzillesa de l'aixovar, encara que fins ara hi falten objectes clarament visigots (fíbules de peu llarg i cap ample, passadors de placa rígida o perfil liriforme, monedes...), el que pot significar una escassa presència d'aquest poble

Fase III (tardoantiga) sobre els banys romans de la Jovada, La Vila Joiosa

en una comarca tan aïllada de les principals rutes de comunicació terrestres.

Quant a la posada en valor d'aquest patrimoni tardà, al *territorium* d'*Allon* destaca sens dubte l'aposta de l'Ajuntament de l'Alfàs del Pi a la vila de l'Albir, convertida en museu a l'aire lliure, i les excavacions en curs de la qual faran llum sobre les característiques d'aquest important jaciment. En fi, no ens cansarem d'insistir en el potencial que, segons el nostre parer, conjuntament amb enclavaments com Le Xauxelles o Plans, a la Vila Joiosa, té la zona de la Pila, a Altea, que mereix una adequada protecció i gestió que ens permeta conèixer la seua evolució i el seu paper protagonista en el poblament comarcal durant segles.

CARTHAGO SPARTARIA, UNA PLAÇA FORTA BIZANTINA

Jaime Vizcaíno Sánchez

Àrea d'Arqueologia – Universitat de Múrcia

Durant les dues últimes dècades, la investigació arqueològica en l'extrem sud-oriental de la *Carthaginensis* ha anat posant de manifest un particular procés de «reviviscència» urbana a partir de mitjan del segle vi. Aquesta «reactivació» de diversos assentaments del sud-est i llevant hispans es plasma, sobretot, entorn de dos dels principals vectors de la dinàmica urbana en aquest període: la cristianització de la seua topografia i la fortificació dels seus recintes. Bona prova d'això són dos *civitates* episcopals, *Eio* i *Begastri*, on ambdós fenòmens, el religiós i el militar, constitueixen, a més, un binomi indissoluble, en tant que baluards des dels quals el Regne visigot de Toledo planificava fer front a les també seus episcopals en mans bizantines, de *Carthago Spartaria* i *Illici*. De fet, en la calor del conflicte grecogòtic es documenten els esforços desplegats en tota altra sèrie de nuclis com el Cerro de la Almagra o València la Vella. En

particular, el fenomen adquireix una especial envergadura en l'àrea valenciana, territori «de frontera» on, conjuntament amb la construcció de noves estructures defensives, es reconeix una verdadera «visigotització», no tan sols «teòrica», en tant que preocupació del regne toledà per aquesta zona, sinó «fàctica» fins i tot, que implica el desplegament d'un contingent de població visigoda. Encara que es tracta d'un tema que encara suscita controvèrsia —en bona part pels «excessos etnicistes» d'èpoques passades felixment superades i la necessària «desideologització» de la història i l'arqueologia d'aquesta etapa—, les evidències que aporta la investigació pareixen incontestables. No debades, correm el risc, en l'intent d'evitar tornar a caure en la manipulació que del visigotisme es va fer per part dels corrents pangermanistes i, de forma concreta, pel règim franquista, de tractar de «reinterpretar» les dades de forma injusta, en el tan típic i erroni moviment pendular en què sol desembocar part la historiografia quan es veu influenciada per prejudis d'un signe o de l'altre.

<1 Selecció de materials ceràmics i vítrics de l'ompliment d'una fossa d'època bizantina (UE 32080) al barri de l'*arx Hasdrubalis*.
Fotografia: B. del Ordi.

Avui, l'arqueologia ens mostra com, a partir de mitjan del segle vi, l'àrea valenciana experimenta ja no sols l'al·ludida «fortificació», sinó també canvis en els patrons d'ocupació residencials i, molt especialment, funeraris. S'enregistren noves modalitats de soterrament, canviant aixovars o fins i tot diferències antropològiques. Que les fonts textuais ens informen, a més, d'una creixent onomàstica d'origen germànic, no és sinó una altra prova més que, després d'aqueixos canvis, es troba l'arribada creixent de població visigoda. La numismàtica contribueix a explicar-nos la causalitat d'aquest procés, amb ocultacions monetàries i seques obertes per al pagament de contingents desplegats per tot el territori, davant de la necessitat de repel·lir l'amenaça bizantina per terra, a la zona alacantina, o per la mar, a les Balears.

En aquest estat de coses, no obstant això, de la mateixa manera que el conflicte grecogòtic es va perfilant des del costat visigot, a penes s'intueix des de la zona bizantina, plantejant-se l'aparent paradoxa que els esforços desplegats per Toledo pareixen fer front a una amenaça inexistent. Han influït en això també els esmentats canvis historiogràfics que, en el perillós moviment pendular ja referit, han passat a parlar d'una *Spania* que cobria quasi tot el sud peninsular, que arribava fins a *Corduba* i fins i tot comprenia l'Algarve, a postular una presència bizantina quasi anecdòtica. En allò material, els vaivens no han sigut menors, de manera que, d'unes sempiternes influències bizantines irradiades des de *Spania* al regne toledà, s'ha passat a negar la possibilitat de reconèixer arqueològicament la presència dels *milites romani* a sòl hispà.

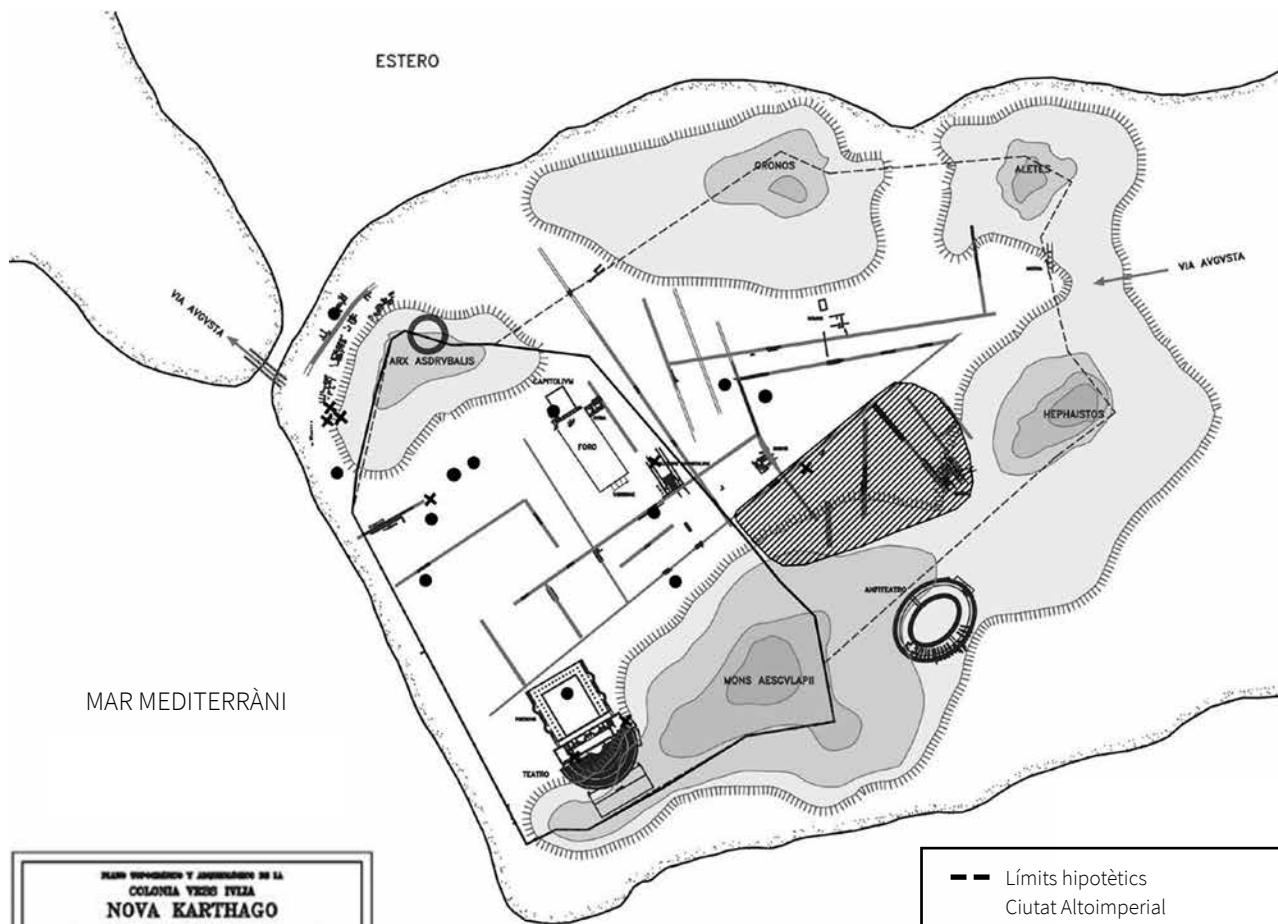
Respecte d'això, una anàlisi «desapassionada» de la documentació textual i arqueològica ens mostra la realitat multiforme de l'ocupació bizantina de part de la costa hispana meridional i el seu immediat *hinterland*. De la mateixa manera que a aqueixos «*hostes barbaros*» mencionats en la famosa inscripció de Comitiolus va sent possible «posar cara», també a les «*Romanas insolentias*» (Isid. Hisp., *Hist. Goth.*, 54) que se'ns refereixen des del costat toledà, comencen a cobrar sentit més enllà del relat de les fonts. Convé, amb tot, no menystindre cap testimoni, perquè, al cap i a la fi, només teixint-los, sense obviar-ne cap, és com aconseguirem una aproximació el més veraç possible a «l'episodi» bizantí.

En aquest sentit, en primer lloc, cal recordar que la presència dels *milites* s'insereix, precisament, en el desplegament de tropes per part de Justinià de cara a reconquistar els antics territoris romans d'Occident. Es tracta d'una empresa que a *Hispania* afluïx el desgast de les operacions a Àfrica i Itàlia, com també la represa de les hostilitats en el front realment més pernicios per a l'Imperi, l'oriental. Hi acompanya tot un corol·lari «funest», que va des d'altres amenaces militars a l'impacte de l'epidèmia de pesta o successives catàstrofes naturals, i un últim factor, conseqüència i, al seu torn, causa d'altres tants, com és la preocupant situació de les arque de l'Imperi. En aquest marc, l'ocupació de la *Spania* bizantina no va ser tant «colofó» com sí «cant de cigne» de la *Renovatio Imperii justiniana*, la qual cosa no hi impedeix que trobem *phouria* com el de *Septem*, de la fortificació de la qual ret compte Procopi en el seu *De Aedificiis* (VI,7,16), a una *fortissima civitas* com *Asidona* (Ioha. Bicl., *Chron. ad a.* 571.3). Que ja

amb el mateix monarca, Atanagild, que va facilitar l'entrada dels soldats justinianeus i va sancionar la seua estada comencen les hostilitats a mitjan segle vi i que aquestes es prolonguen set dècades més fins al regnat de Suíntila c. 625 (Isid. Hisp., *Etyim.* XV, I, 67-68), ens mostra que «l'enemic bizantí», per més que no mostrara en el front hispà tota la potència que cal atribuir a l'Imperi, tampoc no pot passar per un perill «menor». No es tracta de negar que els recursos destinats a l'empresa restauradora foren precaris, ja que els mateixos càlculs que es realitzen d'acord amb el testimoni d'Agatius (V 13, 7-8), indiquen que a l'altura de l'any 559, no més de cinc mil efectius es devien destinar a *Spania*. Amb tot, per escassa que fóra la mobilització, siguem conscients que aquesta va ser «canviant» com les mateixes circumstàncies de l'Imperi i, en tot cas, no una amenaça «fantasma», com un cert sector de la investigació pareix encabotat a demostrar. La presència del *magister militum* ja referit, Comitiolus, i els successos que acompanyen la seua activitat a *Spania*, insisteixen en això.

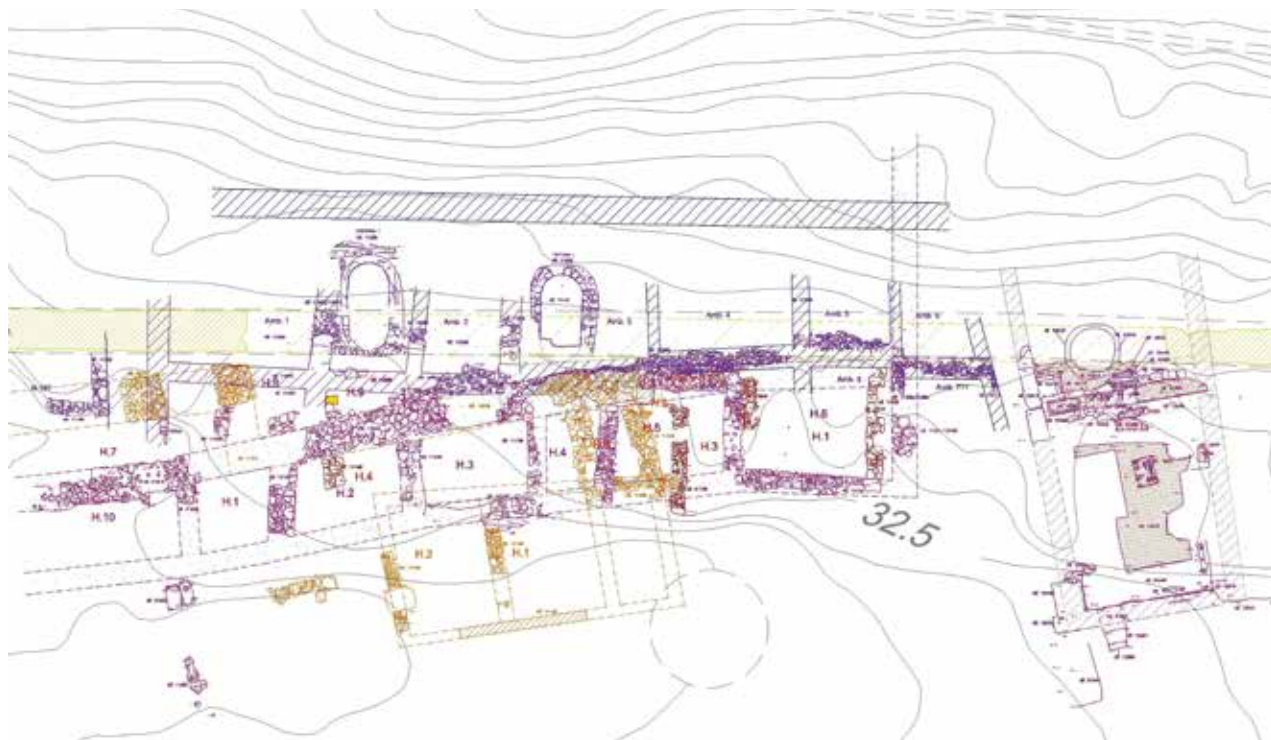
Precisament, un dels documents més valuosos sobre aquest *patricius missus a Mauricio Aug(usto) contra hostes barbaros*, és l'epígraf que ens recorda la seua intervenció en les muralles de *Carthago Spartaria*. Encara que l'habitual retòrica d'aquest tipus de textos ens impedeix discernir la verdadera envergadura de l'obra constructiva que es commemora el 589-590, queda clar que l'Administració imperial va concentrar les seues atencions en les fortificacions. No debades, tampoc no cal esperar una altra cosa en el marc d'una ocupació militar que, tornem a recordar-ho, és fruit d'una conquesta i es manté, precisament, per un desplegament defensiu.

Fins fa poc, no disposàvem més que d'aquest epígraf per a referir-nos a les muralles tardanes de Cartagena. Avui, en canvi, noves excavacions comencen a proporcionar-nos la seua evidència material. D'aquesta manera, al cim del turó del Molinete, l'*arx Hasdrubalis* citada per Polibi (X, 10, 9), ha pogut ser documentada com l'antiga muralla republicana acasamatada, construïda al seu torn sobre una preexistent tanca púnica, continua utilitzant-se fins a època tardana mitjançant remodelacions que comprenen des de l'amortització i l'anul·lació de certs sectors, al recrescut i reforç d'altres. Entre altres factors, acostava això la particular orografia de l'urbs, que, emplaçada entre cinc tossals, ha jugat amb condicionants com aquestes al llarg de la seua història. Aqueixa mateixa raó, de fet, motiva que, igual que el perímetre tardà fossilitza els d'època púnica i romana, aquells siguen, al seu torn, finalment reemplaçats per les defenses del segle xvi. Hem de tindre en compte, respecte d'això, que la disposició topogràfica és idònia, que se situa en la cota més elevada del flanc septentrional del turó del Molinete i, així, a més de trenta metres d'altitud sobre el nivell de la llacuna interior que delimitava la ciutat pel nord. Tal configuració o la forta inclinació del pendent en aquesta zona del tossal, amb un abrupte canvi de nivell, contribueixen a explicar la notable vigència del traçat. D'altra banda, també la reutilització implicava la possibilitat d'aprofitar des dels mateixos paraments i/o, almenys, el seu material. No en va, es tracta de dinàmiques comunes en la poliòrcètica tardana, com veiem a la Cartago africana o a Sucidava, per citar exemples de divers marc territorial o, igualment, a *Hispania*, a ciutats com *Barcino*, *Legio VII*, *Emerita*, entre

- Límits hipotètics Ciutat Altoimperial
- Límits hipotètics Ciutat ss. III-IV dC
- Nivells d'ocupació / Materials descontextualitzats
- ✕ Sepultures aïllades ss. III-IV dC
- ▨ Necròpoli ss. V-VIII dC

Carthago Spartaria entre els segles IV i VII, amb indicació de la seua necròpoli oriental, zona habitada i possible traçat del seu perímetre enmurallat. A la cima de l'arx Hasdrubalis, s'assenyala el panyo excavat.

Planimetria de les fortificacions de la cima de l'*arx Hasdrubalis*. En color marró s'assenyalen els murs pertanyents a l'etapa bizantina.
Arxiu gràfic del Proyecto *Arx Hasdrubalis*

altres. En el cas concret de l'escenari del conflicte grecogòtic podem afegir a més el Tolmo de Minateda, on el seu baluard es construeix en paral·lel a les muralles anteriors. En conjunt, tal reaprofitament és comú en l'arquitectura tardana i, especialment, en la de tipus militar, on la pròpia Administració la recomana ja l'any 397 (*Cod. Theod.*, XV, 1, 36). Cal destacar fins i tot, que una de les fonts primordials per a la poliorcètica bizantina, l'anònim *De re strategica*

(X, 3), datat a finals del segle vi, «prescriu» la utilització de pedres ja tallades quan aquestes estigueren disponibles.

Aquest nou perímetre tardà de la cima de l'*arx Hasdrubalis* es vertebrà entorn de l'eix longitudinal a què s'acoblen les successives muralles. D'oest a est, el pany de paret conservat, que integra sengles murs paral·lels, es disposa en una situació avançada respecte a la muralla republicana. Tot seguit, es doblega cap al sud, i se super-

posa al llenç septentrional de la fortificació romana. Al recer d'aquest, ara recrescut, es conformen noves estances, una d'aquelles, connectada directament amb aquest, i altres, travades al seu torn amb aquella. Així, es delinea un xicotet conjunt d'habitacles disposats en bateria, que disposen de planta allargada, aproximadament rectangular, i amplària variable. Tal planificació, l'adossament a la muralla de tota una sèrie de compartiments en bateria, en tant que possibles casernes utilitzades com a barracons per a la guarnició o els seus pertrets, és comú en la poliorcètica tardana. Ocorre així, per exemple, a la fortalesa nord-africana de *Thamugadi*, construïda entre els anys 539-540, a la balcànica de Biograc, on algunes de les estances s'habiliten com a cisternes per a l'aprovisionament hídric, vital, sobretot, en cas d'assetjament.

Des del punt de vista constructiu, la muralla ara documentada s'erigeix amb pedres calcàries, esquistos, crosta de calcàries i arenoses de mitjana i grans mides, travades amb fang, materials i tècnica que revelen una certa funcionalitat i modèstia en la construcció. Per a la seua erecció, es van excavar tota una sèrie de trinxeres destinades a recol·lectar *spolia*. Tals rases i fosses, complida la seua funció originària, van ser normalment reblides mitjançant l'abocament de residus. En aquest sentit, precisament és un d'aquests contextos d'abocament, el que amortitza un antic col·lector, un de què ha proporcionat un lot més singular per a complementar la datació del perímetre i conèixer el caràcter de l'ocupació d'aquestes estructures veïnes a la muralla. Així, hi destaca el contenidor oriental LRA 1 / Keay LIII, en concret una de les seues variants més tardanes, el tipus LRA 1B1, que es produeix

sobretot a partir d'un moment avançat del segle VI en la costa de l'antiga Cilícia. També el reblit inclou un contenidor d'origen eivissenc, identificat recentment com a tipus RE-0103, que *floruit* durant la segona meitat del segle VI. És necessari, igualment, destacar-hi un ampli repertori de ceràmiques de cuina de producció local, que, al costat de les restes faunístiques, ens mostra com, en aquesta zona de la muralla, amb l'emmagatzematge, es devia fer el preparat i consum alimentaris.

En tot cas, cal ser cauts a l'hora d'extrapol·lar les dades d'aquest tram documentat a la resta del perímetre mural·lat de l'urbs. Ací, la reconstrucció de la muralla romana republicana de casernes, amb el recrescut de murs i l'erecció de noves estances, possiblement s'ha de tindre com una solució específica, puntual, concebuda per a aquest sector concret de la topografia de *Carthago Spartaria*. La situació relativament «marginal» d'aquest flanc nord-occidental, distant de les calçades i els accessos a la ciutat, que voreja una marjal, o la seua protecció natural pel propi pendent del tossal, són condicionants que cal tindre en compte, en tant que indueixen a pensar en el possible recurs a solucions funcionals, desproveïdes de l'excel·lència arquitectònica i, d'alguna manera, l'aparell «escenogràfic» que hem de conjecturar per a trams més centrals en la topografia urbana. Sens dubte, en aquest sentit, que el llenç descrit poc tindria a veure amb la porta i el pany de paret que la rodejava, objecte d'atenció el 589-590 per part del *patricius Comenciolus, magister militum Spaniae*, on, com se'ns referix, «*quisquis ardua turrium miraris culmina*», en un verdader desplegament propagandístic perquè «*sic semper Hispania tali rectore laetetur*» (CIL II 3420).

Siga com siga, excavacions dutes a terme en altres punts de la ciutat ens ajuden a manejar certes hipòtesis, si no de la materialitat, almenys sí del recorregut del perímetre fortificat. Per a això ha sigut determinant la documentació d'una àmplia necròpolis en el sector sud-oriental de *Carthago Spartaria*, sobre un antic barri altimperial ja abandonat en el segle II dC. La seua envergadura, amb més de dos-cents soterraments, ens mostra l'emplaçament necessari d'aquest *extra moenia*. Encara que ja prèviament la investigació havia mostrat l'abandó a partir del segle II dC de la meitat oriental de l'antiga urbs, amb la conseqüent retracció de l'àrea habitada a l'espai més pròxim al port, la zona compresa entre els turons de la Concepció i Molinete, el sorgiment d'aquesta necròpolis a partir del segle V ratifica tals canvis. En la mateixa direcció, la pròpia topografia de Cartagena fa de la línia compresa entre les extremitats orientals dels esmentats turons, deixant de banda la necròpolis del Barri Universitari, el lloc òptim per a la seua defensa. No debades, les successives fortificacions d'època moderna han seguit el mateix recorregut sense a penes variacions, circumstància que també ha pesat en el profund desmantellament de les tanques precedents i, així, en certa «invisibilitat» arqueològica.

En aquest sentit, encara que en aquest flanc encara no s'ha documentat la muralla, és incontestable la reducció del perímetre fortificat, que, acoblat a la zona habitada, suposa que el recinte passe de prop de quaranta hectàrees a pràcticament la meitat. Tal procés de contracció i consegüent replegament defensiu és comú a altres ciutats com *Egitania*, *Conimbriga* o *Italica*, o en el cas del

pròxim nord d'Àfrica, Trípoli, Sabratha o *Leptis Magna*. No cal perdre de vista tampoc que la mateixa Administració imperial (*CI I*, 27, 2y 14) recomana la reducció del perímetre fortificat per a optimitzar els esforços defensius.

A l'interior d'aquest recinte habitat, els projectes d'excavació, investigació i museïtzació del Teatre Romà de Cartagena i del Cerro Molinete ens han permés obtenir una abundant informació sobre l'ocupació de la ciutat en època bizantina. En la mesura que sabem, el barri construït sobre l'antic edifici d'espectacles va poder valdre per al servei i potser, fins i tot per a residència de la guarnició desplegada a *Carthago Spartaria*. Tinguem en compte que aquest barri sorgeix al vessant del turó més elevat de Cartagena, entorn del qual ha gravitat ancestralment la defensa de la ciutat, com mostra encara avui en dia el castell i les muralles d'època medieval.

Entre les diferents troballes, al costat de les puntes de fletxa del conegut com a tipus àvar, sobreix el d'una cuirassa de tipus laminar, recuperada en el nivell d'abandó posterior a la destrucció identificada amb la conquesta de la ciutat per part de les tropes del rei visigot Suíntila, ca. 625. El material ceràmic documentat en l'habitació on es va localitzar o en el conjunt d'estances de què formava part aquesta, reforça tal data, que integra algunes de les formes més habituals de la TSA-D (Hayes 99 B/C, 91 D, 100, 101, i 106), àmfores nord-africanes (Keay LXI, *spatheia*), orientals (LRA 1/Keay LIII), eivissenques (Keay LXXIX / RE-0314b) o ceràmiques de cuina de producció local, lluernes tunisianes (Atlant XA1a / Hayes IIB) o LRU orientals. De fet, precisament a partir de finals del segle VI, és quan s'estén aquest tipus de protecció d'origen ori-

Selecció de *lamellae* de la cuirassa laminar recuperada al barri d'època bizantina instal·lat sobre el teatre romà de Cartagena. (Imatgen: J. Vizcaíno)

ental entre els *milites romani*, mes sobretot, entre oficials i membres de la cavalleria pesada, no ja així a la infanteria. La seua configuració i execució, producte exclusiu de les *fabricae imperials* (*Nov. Iust.* 85, 4), mostren les diferències respecte a l'armament dels *hostes barbaros* visigots, recuperat a jaciments com Sant Julià de Ramis o Puig Rom. Aquest tipus de cuirassa militar es documenta, d'altra banda, en altres llocs inclosos en el desplegament militar que comporta la *Renovatio Imperii*, i que es daten a partir d'un moment avançat del segle vi, com Caricin Grad, Svetinja, Jelica, o *Crypta Balbi*.

També revesteix singular interès una peça vítria, una banya per a beure (Isings 113), la difusió de la qual es limi-

ta fins al segle vi a l'Europa centre-septentrional, amb una concentració quasi exclusiva en l'àrea germànica. A partir d'aquests moments, si ens atenim a l'àmbit italià, tant a la zona longobarda com a la bizantina, pareix donar-se, sobretot, en àmbits vinculats a les elits. Tot això obri nombrosos interrogants al seu registre al barri del teatre romà de Cartagena, únic lloc conjuntament amb Segòbriga on, per ara, es documenta. El caràcter del primer, on és possible conjecturar una certa empremta castrense, podria informar-nos, entre altres possibilitats, sobre la presència de quadros oficials entre els seus habitants.

Les recents excavacions al turó del Molinete també han documentat un altre barri d'època bizantina, amb un

patró material bastant semblant. En aquest cas, el complex sorgeix en el vessant meridional del tossal, protegit, per tant, per la muralla abans referida que se situa en la seua cima. El nou barri, alçat sobre les *insulae* veïnes al fòrum, revela una predominant orientació artesanal, amb instal·lacions com una ferreria o una terrisseria, construïdes mitjançant la compartimentació del denominat «Edifici de l'Atri». Els contextos recuperats en el seu interior il·lustren sobre l'ocupació de la ciutat durant els segles VI i VII. Així, en el cas de la ceràmica, hi ha un predomini de les importacions africanes, dinàmica, d'altra banda, poc «sorprenent», en tant que la província africana és precisament el verdader baluard de la presència bizantina al Mediterrani occidental.

Entre les importacions tunisianes sobreïxen els grans contenidors cilíndrics Keay LXI i LXII, com també els *spatheia*, que, en virtut de la seua presència constant als jaciments incorporats en el marc de la *Renovatio Imperii* justiniana, i de manera especial, a la regió danubiana i assentaments de naturalesa militar, s'han relacionat amb l'aprovisionament de les tropes bizantines. Aquest mateix valor s'atribueix a altres contenidors orientals, en algun cas documentats per primera vegada a la ciutat, com el *Samos cistern type*. Es tracta de depòsits ceràmics que, considerant els nolis d'oli, vi i altres mercaderies que van haver de transportar, constitueixen possiblement el més clar reflex material del restabliment d'una mena d'*annona* per al sosteniment dels *milites romani*, independentment del seu aquarterament en ciutats o *castra*.

Fa poc, sobre l'amortitzat *Iseum*, també s'ha pogut documentar el nivell d'abandó d'un magatzem d'àmfores,

Nivell de destrucció de l'habitació n.º 20 del barri d'època bizantina alçat sobre el teatre romà de Cartagena. Arxiu gràfic del Museu del Teatre Romà de Cartagena.

datat en el primer quart del segle VII. Les àmfores, sobretot tunisianes i, en menor grau, eivissenques i orientals, apareixen esclafades contra el sòl, i mostren concomitàncies amb el nivell de destrucció trobat al barri del teatre romà, que s'identifica amb la presa visigoda de la ciutat per les tropes de Suíntila c. 625. Amb això, en l'actualitat, diferents punts del solar urbà mostren que tals accions destructives no van ser episòdiques, per la qual cosa cobra més força la possibilitat d'identificar-les amb el desenllaç relatat per les fonts. La pròpia envergadura de la conquesta visigoda, que la deixa sumida *in desolationem* (Isid. Hisp., *Etym.* XV, I, 67-68), de tal forma que després d'ella els indicis d'ocupació siguen molt tènues, són altres factors, al costat dels ja enumerats, que insisteixen en el caràcter de plaça forta de la *Carthago Spartaria* ocupada per les tropes bizantines entre els segles VI i VII.

LES ILLES BALEARS DELS SEGLES V AL VIII DC.

ALGUNES DADES NOVES APORTADES PER L'ARQUEOLOGIA DEL SEGLE XXI

Mateu Riera Rullan

Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes

Introducció

Durant les últimes dècades ha augmentat considerablement el coneixement del succeït a les Illes Balears durant els segles v al viii dC. Aquest període, anomenat per alguns «antiguitat tardana» i per altres «alta edat mitjana», coincideix en el temps amb els regnes visigòtics de la península Ibèrica. Cal recordar però que, tot i l'existència de teories indocumentades que proposen el contrari, els visigots mai varen dominar les Balears, tal com ha demostrat Josep Amengual i Batlle, tant a partir de les fonts escrites, com de les arqueològiques.

◁ Muntatge fotogramètric de la basílica del Fornàs de Torelló (Maó, Menorca), realitzada durant les feines de neteja i restauració de l'any 2018 efectuades per Montserrat Anglada, Margalida Munar i Bernat Burgaya (Autor: Bernat Burgaya Martínez).

Fotografia aèria del conjunt de Son Peretó (Manacor, Mallorca) realitzada durant la campanya arqueològica de l'any 2016, coordinada pel Magdalena Salas Burguera i dirigida per Miguel Ángel Cau Ontiveros i Mateu Riera Rullan. Autor: Miquel Àngel Escanelles Garau.

Gràcies a les fonts textuals, se sap que durant els segles aquí tractats, les Balears passaren de l'Imperi romà d'Occident al Regne vàndal (455 a 534 dC) i, d'aquest, a l'Imperi romà d'Orient, altrament conegut com Imperi bizantí. També permeten veure confusament com el cristianisme es va anar consolidant, primer a les ciutats i després a la ruralia. Però la veritat és que a partir de l'any 420 ben poc expliquen de l'esdevingut a les esmentades illes. L'abans mencionat Josep Amengual i Batlle ha estat qui més inferències n'ha fet, deduïdes, principalment, a partir de les informacions contingudes a les escasses i succintes fonts textuals referides a les Balears. D'aquelles, molt probablement, encara se'n poden extreure més coneixements històrics però, no hi ha dubte que és a partir de les dades que estan aportant els treballs arqueològics d'on més es podrà escriure la història de les persones que varen habitar l'arxipèlag Balear durant els segles v al viii dC.

Durant el darrer quart del segle xx, es varen realitzar diverses excavacions arqueològiques i alguns treballs

d'investigació molt meritoris, els quals servien per enllumenar més els segles v i vi que no pas els vii i viii. Es poden destacar els realitzats per Pere de Palol i diversos membres del seu equip de la Universitat de Barcelona, centrats en els assentaments no urbans amb basíliques de Mallorca i Menorca. D'altra banda, cal esmentar la labor feta a la ciutat mallorquina de *Pollentia* i la publicació de materials mobles allà trobats, com també d'algunes construccions tardanes. Pel que fa a les Pitiüses, sobresurten les excavacions, l'obra investigadora i les publicacions de Joan Ramon Torres. En un context més general, Miquel Barceló i Perelló és qui més aportacions va fer per mirar de conèixer què és el que va esdevenir a les societats balears dels segles vii al x.

Tanmateix, tal com anuncia el títol d'aquesta petita aportació que tenen entre mans, el seu objectiu és exposar algunes noves dades arqueològiques referides a les Illes Balears dels segles v al viii dC, donades a conèixer durant el segle XXI. S'ha procurat que siguin les més rellevants però, també és cert que, a causa de les reduïdes dimensions d'aquesta aportació, de ben segur que se'n pot trobar qualcuna a faltar.

Les dades arqueològiques del segle XXI

Els projectes de l'arxipèlag de Cabrera i el de Son Peretó a l'illa de Mallorca són els que més han aportat, durant les dues últimes dècades, perquè poguem conèixer el passat balear dels segles v al viii dC. El projecte de Cabrera està en marxa des de l'any 1999 i el de Son Peretó, des de l'any 2005. Aquest últim és, dels dos, el que més continuïtat i recursos ha tingut en els darrers anys. El de

Cabrera, en canvi, ha patit greus problemes de finançament des de l'any 2014. Cal ressenyar que, en ambdós projectes, a més de les feines d'excavació, també s'han realitzat estudis dedicats a la ceràmica, les monedes, el vidre, la fauna, les restes antropològiques, els morters, els elements lítics, els carbons, el pol·len, les llavors, i també anàlisis de ^{14}C , d'isòtops estables ($\delta^{13}\text{C}$ i $\delta^{15}\text{N}$), de residus orgànics, fitòlits, etc. La majoria d'aquests ja han estat publicats i, els que no, estan gairebé tots en vies de publicació. Molts d'aquests estudis mai abans s'havien fet amb materials d'aquestes cronologies o, com a mínim, mai s'havien publicat. Convé destacar a més que, tant a Cabrera com a Son Peretó, s'estan documentant fases del segle viii el qual, juntament amb el segle ix, són els dos dels que menys informació es disposa de tota la història de les Balears.

Les investigacions realitzades a partir del projecte de Cabrera han permès aprofundir en l'estudi del monacat cristià dels segles iv al viii a la Mediterrània. També han proporcionat la base per a poder entendre com va començar i com es va organitzar la comunitat monàstica cabrerenca. Tota aquesta feina, on ha estat cabdal l'estudi dels materials mobles, especialment els ceràmics, ha permès situar en el segle v el moment de la instal·lació dels monjos a Cabrera. Entre els segles v al vii, la comunitat va disposar d'un cenobi i de diversos eremitoris, i s'han pogut descriure alguns dels elements que els caracteritzaren, com també els recursos i les activitats que els monjos van dur a terme. Per exemple, s'han trobat instal·lacions per a l'elaboració de salaons, de porpra i de vi; s'han identificat les principals fonts d'abastiment

d'aigua i les àrees de possible conreu, i s'han analitzat les estratègies d'explotació i gestió faunístiques, tant ramaderes com de caça i recol·lecció, etc. També s'ha vist com Cabrera pot ser considerada una «illa santa» ocupada exclusivament per part de la comunitat monacal i els seus eventuals servents.

Els resultats de la investigació arqueològica del jaciment de Son Peretó han permès obtenir dades importants sobre la vida d'una comunitat cristiana dels segles v al viii. El descobert fins ara apunta que, per exemple, en un nucli de població romà anterior, lligat a una important via de comunicació terrestre, es va erigir una església i un baptisteri per donar servei religiós a la comunitat del lloc i, molt probablement, també a la dels encontorns. El seu cementiri va estar actiu, com a mínim, durant els segles v, vi, vii i viii. La basílica de prop del segle vi tenia una capacitat pròxima a quatre-cents ànimes. S'ha documentat l'existència de dos baptisteris successius en el temps amb les seves corresponents piscines baptismals. Durant el segle vii, en contacte immediat al baptisteri construït en el segle vi, es va edificar un nucli d'hàbitat, el qual encara només es coneix molt parcialment. Els estudis de fauna indiquen que els recursos ramaders d'aquella població devien estar molt diversificats. Són diversos els indicis que fan pensar en una dieta basada fonamentalment en aliments d'origen terrestre i en una explotació important dels recursos vegetals. La presència de sitges i de molins en diverses habitacions parla de l'emmagatzematge i mòlta de llegums o cereals, entre els quals s'ha confirmat l'ordi. La constatació d'un dipòsit amb restes de vi i oli demostra també l'elabora-

ció d'aquests productes. Altres troballes indiquen que s'hi treballava el ferro i el vidre.

Un altre jaciment excavat ininterrompudament durant tots els anys del segle xxi és el de *Pollentia*. Aquest segueix aportant dades referides als segles v al viii, però la novetat més cridanera ha estat la referida al gran cementiri localitzat allà on hi havia hagut el fòrum de la ciutat, que no devia ser d'aquestes centúries, tal com s'havia publicat nombroses vegades, sinó entre els segles viii i xii. Aquesta nova proposta cronològica s'ha fet a partir dels resultats de mig centenar de proves de ^{14}C realitzades en ossos de persones allà inhumades en posició de decúbit supí. Queda pendent però comprovar si en aquesta necròpoli, de la qual ja s'han excavat més de quatre-cents sepultures, potser hi havia també un nombre significatiu d'enterraments anteriors al segle viii. En qualsevol cas, és interessant saber que, gràcies als valors dels isòtops estables ($\delta^{13}\text{C}$ i $\delta^{15}\text{N}$), de la cinquantena d'individus analitzats per radiocarboni, s'ha considerat que aquell fossar correspondria a una població de caràcter cosmopolita.

Pollentia, a Mallorca, i Sanitja, a Menorca, són els jaciments arqueològics balears on més s'ha estat excavant i on més gent ha treballat durant el segle xxi. Però són dos models d'investigació radicalment diferents. I és que uns dels grans despropòsits de l'arqueologia espanyola de la present centúria són les excavacions realitzades a Sanitja, un dels jaciments més importants de totes les Balears. Ho és tant per la metodologia d'excavació i registre emprats durant molts d'anys, com per la manca d'estudis i publicacions de gairebé tot allò que

es va desenterrant, per exemple, desenes d'edificacions, centenars de tombes i monedes, etc. Pel que respecta a les suposades troballes dels segles v al vii dC, cal delatar la invenció d'una basílica i un baptisteri (edifici 11) que s'han volgut associar a un possible monestir del segle v. Tampoc no és encertada la identificació de moltes de les més de mig centenar de monedes considerades com a vàndales, ni la classificació de la majoria de ceràmiques comunes o de cuina dels segles iv al viii. Per tot plegat, convé prendre amb molta precaució tot el que s'ha publicat d'aquesta estació arqueològica menorquina, però també és cert que és ben segur que allà hi ha, com a mínim, una basílica cristiana, donada a conèixer fa poc per Llorenç Alapont Martín. Tant de bo que Jordina Sales Carbonell, nova codirectora del lloc des de l'any 2017, pugui posar ordre, coherència i rigor científic en els treballs que allà se segueixen fent cada any.

La basílica començada a excavar de fa poc a Sanitja s'ha pogut afegir a l'espectacular llista de basíliques dels segles v al vii incontestablement descobertes a les dues illes més grans de l'arxipèlag. Les altres vuit, la majoria amb esplèndids paviments de mosaics són les de Fornàs de Torelló, illa del Rei, Son Bou i Cap des Port, a Menorca, i les de Cas Frares, Sa Carrotja, Son Peretó i Son Fadrintet, a Mallorca.

A més de les troballes de l'arxipèlag de Cabrera, Son Peretó, *Pollentia* i Sanitja, s'han documentat materials dels segles v al vii dC i, fins i tot, alguna estructura de les mateixes centúries, tant en excavacions programades fetes en estacions prehistòriques com en excavacions d'urgència. Proporcionalment, Eivissa és l'illa on s'han fet

més descobriments, especialment en l'àmbit urbà o suburbà de l'única ciutat que hi ha des d'època antiga, però també per la seva ruralia. A Menorca destaquen els descobriments fets a Ciutadella i al seu port. De Mallorca es poden ressaltar els descobriments fets al centre històric de la ciutat de Palma i, fora d'aquesta, a Son Fornés, Puig de s'Escolà, Son Sard i s'Illot. Finalment, de Formentera es pot citar un conjunt de tombes trobat a Sant Francesc Xavier. Cal esmentar però, que llevat de comptades excepcions, molt del descobert a totes quatre illes, fins i tot dels casos esmentats, encara roman inèdit.

Són de molt d'interès les noves dades publicades de l'illa del Rei, illa d'en Colom i dels illots dels Frares i de s'Espalmador. També les referents als fons marins mallorquins de Portocolom i Portocristo. Nous treballs arqueològics fets al *castellum* de Can Blai de Formentera i en el seu entorn han servit per proposar que aquella fortificació no deu ser del segle vi, sinó del iv, però sembla que el debat sobre la seva datació no està tancat.

Miguel Ángel Cau Ontiveros és l'arqueòleg que més temes ha tractat i publicat relacionats amb l'antiguitat tardana de gairebé totes les Illes Balears, sigui a títol individual o amb altres investigadors. Ha treballat un ampli ventall de camps d'actuació: prospeccions, excavacions, estudis del territori, fortificacions, arquitectura i mobiliari litúrgic, materials mobles, etc., sovint aplicant estudis arqueomètrics i noves tecnologies. Entre els estudis dels materials es poden destacar les anàlisis fetes en morters o residus orgànics però, especialment, tot el relacionat amb la ceramologia.

Les troballes ceràmiques a gairebé tots els indrets fins ara esmentats, com també als assentaments rurals

de sa Mesquida a Mallorca, Cap des Port de Fornells a Menorca i Can Sorà a Eivissa i, encara més, a l'arxipèlag de Cabrera, han permès documentar la importació de nombrosos i variats productes d'arreu de la Mediterrània durant els segles v, vi i vii. En canvi, no es pot dir el mateix del segle viii. A Cabrera també s'ha constatat arqueomètricament la presència de marbres originaris de la península Ibèrica, la península Itàlica, les illes gregues, la península d'Anatòlia i, tal vegada, del nord d'Algèria.

Entre els materials trobats, suposadament a les Balears, i publicats en el que portem de segle xxi, sobresurten vuit segells de plom dels segles vi al viii dC, cinc dels quals es deuen haver trobat al castell de Santueri de Mallorca i els altres tres, en diversos indrets del terme municipal de Ciutadella (Menorca). Malauradament, cap d'ells es va recuperar en el marc d'un projecte d'investigació legal ni en excavació arqueològica feta amb mètode estratigràfic. Així i tot, tal com han afirmat Joan C. de Nicolás Mascaró i Bernat Moll Mercadal, en conjunt aporten informacions molt valuoses de la presència bizantina, especialment per la constatació d'un «arcont mallorquí per a les Balears en el segle viii». També durant el segle xxi, s'han donat a conèixer nombroses monedes i alguns espectaculars materials metàl·lics d'època vàndala o bizantina trobats, aparentment, al castell citat i en nombrosos indrets de Menorca, però també gairebé sempre recuperats en tan deplorables circumstàncies.

A manera de conclusions

El recull de dades de caràcter arqueològic suava presentat no pretenia ser exhaustiu sinó selectiu, es-

Fotografia i dibuix d'un segell de plom bizantí trobat a Menorca, donat a conèixer per Joan C. de Nicolás i Bernat Moll (2013), gràcies al qual s'ha conegut l'existència d'un arcontat balear del segle viii.

pecialment pel que fa a les que més informacions han aportat per poder conèixer millor el passat dels balears dels segles v al viii dC. Aquestes centúries han estat sovint considerades de les més obscures de totes les fases històriques de les Illes Balears però, gràcies als treballs esmentats, cada vegada estan més il·luminades.

22.80 mts

L'EDIFICI VISIGÒTIC DELS CASALS DEL MAS DE SABATER, MORELLA, ELS PORTS (CASTELLÓ)

José Manuel de Antonio Otal, Ramiro Pérez Milián
Noverint Coop. V, Morella

Introducció

La situació i l'entorn físic

Els Casals de Mas de Sabater es troba a la comarca dels Ports, extrem NO de Castelló, lloc de trobada amb les províncies de Tarragona i Terol. El medi físic de la comarca es defineix com de mitja muntanya (900-1000 m s.n.m.), i el seu paisatge mesomediterrani és abrupte i escàs de sòl agrícola, encara que excel·lent per a la ramaderia extensiva.

L'assentament controla el sector occidental de la Vega del Moll, corredor de la formació Morella (abans coneguda com «terres roges de Morella»), just on aquesta formació té la màxima amplària i potència, a més d'una orientació est-oest. Com exposa l'investigador de la comarca Miquel Guardiola: «És evident que es tracta d'un

territori molt apte per a la vida agrícola i ramadera, almenys el més apte a la comarca dels Ports, i una bona prova n'és que dels dènou nuclis de població, quinze estan a menys de 1,5 km de la formació Morella. En l'època medieval, la partida del Moll produïa gran part de la collita de cereal de Morella. I també en el baix Imperi romà, quan les *villae* proliferaven, les trobem concentrades a la Vega del Moll». De la mateixa manera, concentra la majoria de les masies de la comarca que han sobreviscut a la despoblació actual.

El marc dels treballs

La sol·licitud per part de l'empresa Vega del Moll S.A., a finals dels anys noranta, de l'explotació de la pedrera de la Parreta (Morella), va comportar un seguit de mesures preventives, correctores i compensatòries, respecte a la preservació del patrimoni cultural. Tots els treballs arqueològics duts a terme des de llavors han sigut finançats per l'empresa concessionària de la dita explotació.

◀ Ortofoto de la planta completa de l'edifici dels Casals del Mas de Sabater.

Els primers estudis es van desenvolupar entre l'any 1999 i 2000, i van consistir en una sèrie de prospeccions arqueològiques dirigides per l'arqueòloga Pilar Ulloa Chamorro, amb la participació en els treballs de camp de Miquel Guardiola Fígols, qui, en aquells moments, va cridar l'atenció sobre el lloc on ara sabem que es troba el singular edifici dels Casals.

Els resultats de les prospeccions van permetre documentar un important nombre de jaciments i gravats rupestres a l'aire lliure, a partir dels quals es van delimitar les zones d'explotació de la pedrera.

Des d'aquest moment, i seguint els requeriments i informes vinculants de la Direcció General de Patrimoni, es realitzen prospeccions intenses de determinades àrees, els resultats dels quals permeten crear mapes de localització de jaciments, zones amb risc arqueològic i zones amb elements d'alt interès patrimonial com els gravats rupestres.

Amb tota aquesta informació es pregueren distintes mesures correctores i/o preventives, com delimitar l'àrea d'explotació en determinades zones, excavar sondejos arqueològics per a comprovar si les restes localitzades en superfície es corresponien amb jaciments arqueològics i avaluar la seua entitat.

El descobriment del jaciment dels Casals del Mas de Sabater s'enquadra dins del projecte d'ampliació de la pedrera, la qual cosa va comportar una sèrie de treballs previs (prospeccions arqueològiques i sondejos) per a delimitar l'àrea d'explotació i el propi jaciment. Una vegada definits els dits àmbits, es resol que l'empresa es farà càrrec de l'excavació del jaciment de forma paral·lela a les fases d'explotació.

Entre els anys 2014 i 2017 s'han realitzat diverses campanyes d'excavació, alguns dels resultats de les quals se sintetitzen més avant.

Els antecedents historiogràfics i arqueològics sobre la tardoantiguitat a la comarca dels Ports

Cal assenyalar l'escassetat d'informació disponible per fonts historiogràfiques per a aquest període, tant en l'àmbit local com comarcal. Aquestes queden reduïdes a vagues referències repetides en les obres d'historiadors locals, com Francisco Oliet (1861), Segura Barreda (1868) o Ortí Miralles (1958), entre altres, que es refereixen a una suposada destrucció de les defenses de Morella per part del rei Vítiza, sense esmentar fonts.

D'altra banda, Ferran Arasa arreplega les troballes descontextualitzades de tres objectes de bronze situables en la tardoantiguitat de la comarca. Una placa de cinturó lliriforme procedent de Cinctorres (possiblement relacionada amb una necròpolis a uns 4,5 km dels Casals); una altra de similar de Bel (Rossell, municipi situat a uns 26 km), i un osculatori presumptament trobat a Portell de Morella (localitat distant uns 12 km).

Molt més eloqüent és la localització i excavació de dos conjunts funeraris al terme de Morella, dins de l'àmbit rural, ubicats en punts marginals de dues àrees productives agrícoles (formació d'argiles roges de Morella):

El Mas de la Perera: situat a 8,5 km dels Casals; treballs dirigits per Francesc-Xavier Duarte Martínez i Francisco José Hernández García. La datació per ¹⁴C va donar 660-790 d. C. (2Sigma).

El Mas de Macià Querol situat a 150 m del nostre edifici, treballs dirigits per Ramiro Pérez Milián i Elisa García Prósper. La datació per ¹⁴C va donar 410-600 dC. (2Sigma).

L'edifici

La descripció i el projecte constructiu

L'edifici exhumat en el jaciment arqueològic dels Casals del Mas de Sabater presenta uns trets que permeten enquadrar-lo clarament en l'arquitectura de representació d'època tardoantiga.

En primer lloc, es va construir seguint un disseny i projecte minuciosament establits, i d'una complexitat considerable. Morfològicament, la planta està constituïda per tres naus longitudinals i una quarta de transversal que tanca l'edifici en la capçalera. L'eix de la nau central marca una simetria perfecta, amb una orientació SE-NO i una longitud total de 22,80 m. L'amplària oscil·la entre 18,90 m i 13 m (segons trams). El gros dels murs oscil·la entre 0,65 m i 0,70 m.

La façana principal (SE) i la posterior van ser rectes, mentre que les laterals estan reculades regularment, que donen als flancs una fisonomia fortificada. Cal destacar la ubicació de sengles absidioles, cadascuna en una façana lateral, que trenca el ritme de les reculades, encara que estan perfectament repartides respecte a l'eix de simetria.

Disposa d'un únic accés per la façana principal, situada a la nau central, que deixa pas a un atri de 16 m². Des d'aquest s'accedeix al saló central a través d'una obertura acarada amb l'anterior. Aquesta gran estança té unes dimensions de 17,50 m x 4,80 m, i en el centre exacte de la seua capçalera es conserva una base pètria clavada al sòl.

Detall de les obertures que comuniquen els diversos àmbits de les naus laterals a la zona on es troben els alçats màxims conservats.

Abans de recórrer mitja sala, s'hi troben cadascuna de les obertures que donen accés a les naus laterals, únics accessos que aquestes tenen. Disposen de quatre àmbits i una absidiola cadascuna. Els quatre àmbits es comuniquen d'un a l'altre a través d'obertures alineades, que formen quasi un corredor que segueix el sentit longitudinal de l'edifici. Des dels dos àmbits més pròxims a la capçalera, s'accedeix a les absidioles (en gir de 90°) i a la nau transversal que tanca l'edifici, la qual consisteix en un gran espai unitari de 14,15 x 3,15 m.

A més del caràcter representatiu que confereix a l'edifici l'estricta planificació espacial que es lliga en la seua planta i distribució, amb clares semblances amb el palau episcopal de Barcino (grup episcopal de la 2.ª meitat del segle VI), és també molt significatiu l'ús del *pes drusianus*, de 0,332 m, com a unitat de mesura. Devem aquesta dada

al Dr. Lorenzo Arias Páramo (Universitat d'Oviedo), qui, molt amablement, per mediació del Dr. Ricardo González Villaescusa, s'ha brindat a realitzar una primera anàlisi del patró metrològic de l'edifici.

Un altre exemple d'edifici de representació, aquesta vegada amb origen en el segle v, és el *castellum* de la muntanya de Sant Julià de Ramis (Girona). Els edificis emirals de Morería (Mèrida) responen també a aquest prototip edificatiu, amb una cronologia que es deu acostar al segle ix.

Les pautes i els materials utilitzats

Les pautes d'execució de l'obra reafirmen la idea d'un projecte edilici de caràcter oficial i de representació del poder. Es va plantejar un fonament corregut en tota la planta de l'edifici, amb la anivellació prèvia del terreny de vessant suau. Així mateix, es van utilitzar robustos carreus als muntants i reforços de cantons, que contrasten amb la maçoneria irregular adherida amb argamassa de fang de la resta de murs. L'absència de morters o formigons de calç i d'elements arquitectònics ornamentals no deu restar monumentalitat ni efectivitat representativa al conjunt. D'altra banda, el fet que usaven hàbilment materials constructius de l'entorn immediat (pedra arenosa, argiles i àrids diversos) introdueix una interessant variable en l'anàlisi arquitectònica: el factor autòcton combinat amb un poder *extern* que interactua en el procés constructiu.

Basant-se en aquests elements conservats, no hi ha dubte que l'edifici es va poder alçar una o dues plantes sobre els fonaments i basaments estudiats, quelcom especialment segur en la nau central, que podia descarregar

enormes forces en les laterals, que devien actuar com a potents contraforts.

Les qüestions arqueològiques i la interpretació

L'entorn arqueològic immediat

L'edifici singular dels Casals forma part d'un jaciment arqueològic molt més ampli (potser ocupa un mínim de sis hectàrees), encara bastant desconegut i escassament conservat, que ocupa terrenys de tres masies actuals, les terres de les quals conflueixen en aquest punt.

Al Mas de Sabater es troba l'edifici dels Casals i les restes de fases posteriors. El veí Mas de Macià Querol alberga una necròpolis a què ens hem referit més amunt, i que ens ha servit per fixar l'inici de la Fase I (fundacional), que, per estar en procés d'excavació a l'edifici, no és possible caracteritzar encara. Provisionalment, se situa en les últimes dues dècades del segle vi (datació radiocarbònica inhumació de la necròpolis). Entre la necròpolis i l'edifici hi ha una zona bastant arrasada, encara que amb suficients restes com per pensar en una continuïtat espacial de l'assentament.

Finalment, al Mas de Pereu, sobre un turó que domina tot el conjunt, es troba el tossal de Pereu, amb un complex fortificat que està per estudiar i que es postula, al costat de la necròpolis de Macià Querol, com futur objecte d'investigació.

Les fases d'ocupació i l'ús de l'edifici

La construcció i primera ocupació de l'edifici són fets que encara no s'han pogut datar amb precisió. No hi ha

indicis d'assentaments anteriors respecte a la nova fundació. Es tracta, doncs, d'un edifici de nova planta, d'una instal·lació *ex novo* en un territori que suposem habitat, encara que sense una presència efectiva, o sense una visibilitat tan pròxima del poder com la que s'implanta a partir de la dita fundació. Com s'esmenta més amunt, la necròpolis de Macià Querol ja estava en ús abans d'arrancar el segle VII i, encara que amb cautela, utilitzarem provisionalment la dita referència.

A l'abandó de l'edifici per part de l'elit que ho va fundar li segueix, sense pausa, la Fase II, que suposa una verdadera reconversió de l'edifici. Diversos fets caracteritzen aquest moment: reorganització de l'espai intern, excavació de sitges en el subsòl interior, repavimentació i ubicació de llars sobre aquests sòls. Aquesta fase s'ha pogut datar en el trànsit del segle VII al VIII (més probablement en la primera dècada del segle VIII), gràcies a la troballa d'un trient del rei Vítiza, encunyat a *Caesaraugusta*. Aquesta fase s'inscriu en els últims moments del regne visigot, amb un poder debilitat, en un escenari de lluites internes i pèrdua progressiva del control efectiu del territori.

Si ja durant la Fase II es constata la degradació d'algunes parts de l'edifici, la Fase III pareix que es duga a terme al mateix temps que es consumeix el col·lapse generalitzat de la seua estructura. S'ha detectat un ús residual

Moneda localitzada a la capçalera de la nau central, sobre la capa de pavimentació de la Fase II de l'edifici.

sobre els primers paquets d'enderrocs, amb les sitges i part de l'edifici ja amortitzats, centrat en reduïts àmbits de les antigues estances. Aquests fets confirmen l'abandó de l'edifici i només es poden donar en un ambient d'ocupació esporàdica. Els materials ceràmics d'aquesta fase indiquen un horitzó encara visigot, cronològicament endinsat en el segle VIII.

Després d'un abandó persistent, es tornaran a instal·lar noves edificacions, consistents en infraestructures ramaderes, ja en ple període andalusí. Les ruïnes de l'edifici visigot serviran de base a aquests corrals i recintes associats, com també de pedrera, com indiquen les fosses de recerca detectades als seus afonaments.

ECONOMIA PRODUCTIVA, SOCIETAT I COMERÇ

E. Huguet, J. M. Macias, F. Rodríguez, M. Rosselló

ICAC

Precursors del món medieval

L'Arqueologia ha demostrat com va haver una intensa transformació del sistema econòmic a l'antiga Hispània, a partir del segle III dC, que va deixar pas a un sistema productiu que va evolucionar cap a la regionalització i l'autoabastiment. L'etapa visigòtica va representar l'eclosió definitiva d'aquest nou model que va establir les bases per a l'economia i la societat de l'edat mitjana.

Van ser canvis profunds que afectaren la majoria de la població però que, des del punt de vista arqueològic, no sempre han estat fàcils de percebre. La nova realitat social i econòmica es va desenvolupar en una arquitectura més feble i, quant a la cultura material, la fusta i la pell jugaren un paper tan fonamental com imperceptible per les nostres condicions climàtiques. En canvi, les ceràmiques, romanen inalterables en el subsòl i ens mostren el manteniment

d'unes relacions comercials amb els principals ports de la Mediterrània que, a diferència del període romà, cada vegada es van restringir a una capa de la població més reduïda.

El litoral valencià, i el seu rerepaís, es va beneficiar d'aquesta situació, i els arqueòlegs hem recuperat nombrosos vestigis materials procedents del nord d'Àfrica o del Pròxim Orient i, pràcticament, fins a l'arribada de l'islam en aquestes terres.

D'altra banda, les excavacions desenvolupades en els espais productius —magatzems, cellers— mostren canvis profunds derivats d'una intensa transformació social en què la concentració de les terres, la desaparició del que avui diríem «classes mitjanes» urbanes i un augment de la pressió fiscal, conduïren a una profunda divisió social i un empobriment de la major part de la població. A les acaballes de l'Imperi romà la societat es va dividir entre *honestiores* i *humiliores*, un fenomen precursor de temps posteriors en què les persones es van dividir entre la plebs i l'aristocràcia, aquesta última d'origen politico-

<1 Àmfora de Palestina de Punta de l'Illa.
Museu de Prehistòria de València. Foto: Rafael de Luis

Olla globular amb anses laterals de ceràmica de cuina apareguda a las excavacions de les Cortes Valencianes. València. SIAM-Ajuntament de València. Foto: Rafael de Luis

militar o religiós. Dita transformació tingué relació amb la concentració de l'escassa riquesa generada per les elits, civils i eclesiàstiques; és el domini definitiu del privat sobre el públic i la desaparició de les ciutats com a espais de projecció social a través de l'activitat econòmica. Si de cas, només les elits comercials pogueren mantenir-se al marge d'aquest empobriment generalitzat.

Així nasqueren les relacions de dependència o *patrocinium* que conformaren la societat feudal. En l'àmbit de l'arqueologia es constata un empobriment generalitzat en l'activitat constructiva, principalment domèstica i, en general, en l'urbanisme. Fora de l'arquitectura del poder, no hi hagué cap activitat constructiva rellevant i el lleure i el consum social es va reconduir cap a la ritualitat religiosa.

La major part de la societat devia viure en un entorn de subsistència i autarquia, mentre que les classes benestants civils i religioses mantingueren pautes de consum,

heretades de la tradició romana i influenciades per la cultura bizantina. En aquest context cal situar una davallada progressiva de la població hispànica, iniciada en l'època romana, ja fos per l'aparició d'epidèmies, sequeres o plagues de llagosta que van propiciar males collites i nombroses èpoques de fam. Aquesta decadència es relaciona amb una reculada tecnològica que va afectar les condicions de vida: l'arquitectura domèstica, el subministrament d'aigua potable i el sistema d'eliminació de residus van ser deficitaris en relació als segles anteriors.

Nous models territorials

Algunes ciutats varen mantindre el seu paper de centre polític i religiós, però la majoria no. I en totes aquelles documentem una contracció o esponjament urbanístic major o menor d'acord amb el seu rol en el regne visigòtic. A més, la presència d'una seu episcopal o d'un centre de culte martirial van ser clars factors de vitalitat urbana. D'aquesta forma, la rellevància martirial de *Valentia* va incrementar el poder de la seva seu episcopal. Altres ciutats romanes es van apagar progressivament durant el període visigòtic si bé, en el cas dels nuclis portuaris, l'activitat econòmica d'aquestes es va mantindre. És el cas de *Portus Illicitanus* (Santa Pola) i *Portus Sucronensis* (Cullera). En canvi, la fundació de València la Vella mostra la capacitat de crear nous centres urbans i com la situació militar derivada de l'ocupació bizantina del sud-est era capaç de propiciar la construcció d'un espai habitat de gairebé cinc hectàrees que es va mantenir en ús entre cent i cent-cinquanta anys. Sobre el rol d'aquest assentament hi ha encara molts dubtes, però creiem que exemplifica

el paper de dinamitzador econòmic i urbanístic que va generar la necessitat de contingents militars en aquesta zona geogràfica. Exèrcits i soldades devien trencar les rutines d'una economia regionalitzada i potser propiciaven les relacions comercials per simples necessitats d'abastiment. Prova d'això són les troballes numismàtiques a l'entorn de València durant la segona meitat del segle vi i la primera del vii.

Òbviament, no podem parlar d'una *civitas* en el sentit clàssic o contemporani del terme. La ciutat visigoda va ser *ex novo* o continuïtat d'una de precedent, és un espai que lidera jeràrquicament un territori on resideixen les estructures de poder i on s'alcen unes muralles com a element de prestigi i de protecció. L'arquebisbe Isidor de Sevilla ens expressa, en les seues conegudes *Etimologies* la rellevància de les muralles com a element distintiu envers altres formes d'assentament humà. Però en el seu interior, l'arqueologia ha constatat una clara contracció i una ocupació de l'espai menys ordenada. En aquesta època, els espais de producció econòmica apareixen barrejats amb els espais residencials; si és que no va haver-hi una arquitectura mixta en què la planta baixa va ser l'espai productiu, d'emmagatzematge o on es tenia cura dels animals; mentre que el pis superior devia convertir-se en la zona de repòs. Així, l'aparició de tallers artesanals, petits espais agraris o ramaders esdevenen un fet habitual en una ciutat que no disposa d'una ferma estructura d'abastiment extern i que requereix incorporar en l'interior activitats anteriorment exclusives de l'entorn rural.

No obstant això, també hem de reconèixer que les

ciutats portuàries —com també aquelles que, per la seua influència política, van tindre prou capacitat d'atracció de béns de consum rellevants— pogueren mantindre vincles comercials amb els centres productius mediterranis de més prestigi. Aquest és el cas de València la Vella, la rellevància i proximitat d'aquesta amb el port de *Valentia* ha permés recuperar contextos ceràmics semblants entre ambdues ciutats.

Al camp, el sistema productiu vertebrat a partir d'extenses vil·les excedentàries en mans de famílies urbanes aposentades va abaixar irremeiablement a partir del segle III dC. Hi ha qui creu que es va produir una concentració de la propietat de manera que, durant els segles IV i V encara documentem extenses propietats agrícoles sumptuoses i extenses. Posteriorment, l'arribada de les elits germàniques a les terres valencianes podria haver tingut conseqüències en aquest procés de concentració de grans propietats, en el marc teòric d'un procés de substitució o concordança envers les antigues classes altes hispanoromanes. Però ja no eren exclusivament centres de producció, sinó illes de riquesa en mans de patrons que acollien i dominaven una població rural empobrida i sotmesa a la seua jurisdicció particular. Molts camperols arruïnats potser donaven les seues terres en canvi de protecció. Juntament amb aquestes grans propietats observem la proliferació de nombrosos poblats i aglomeracions rurals. Aquests, sovint, es van desenvolupar a l'entorn de *parroquiae* rurals o, més endavant, de centres monàstics. Ambdues realitats esdevingueren els nous instruments d'organització i fiscalització eclesiàstica del camp. De tal manera que ja en els concilis eclesiàstics

del segle VII s'aprecia com els abats van rivalitzar en importància amb els bisbes urbans.

L'economia

L'economia es basava fonamentalment en l'agricultura i en la ramaderia. De la primera trobem abundants mostres als jaciments coneguts, tant urbans com rurals on són nombroses les sitges o dipòsits excavats en el subsòl per a l'emmagatzematge de gra. Excepte en grans espais civils o religiosos, desaparegueren els magatzems construïts, tipus *horreum*, i les sitges obertes en el terra van ser el recurs més emprat. Es va recuperar així una antiga pràctica característica del període ibèric on, pràcticament, dins de les cases s'excavaven els magatzems privats. Eren mitjans d'estalvi d'escassa capacitat i pensats per al consum familiar, no per a la seua comercialització. Això no lleva que hi haguessen grans àrees d'emmagatzemament, però no en tenim constància arqueològica. Sabem que progressivament la recaptació fiscal es va fonamentar en la recepció de queviures, fossen per abastiment de tropes o perquè la pròpia Església esdevingué una important institució receptora fiscal. A la mateixa vegada sabem que, l'Església va desenvolupar importants accions benefactores en repartir aquests mateixos queviures als més necessitats i en períodes de carestia.

Cereals, blat i ordi, la vinya i l'olivera eren els conreus més estesos encara que, en zones amb agricultura de regadiu o més properes als nuclis d'hàbitat, hi devia haver també horta amb lleguminoses i arbres fruitals. Un dels pocs conjunts d'eines de conreu de la terra del nos-

tre territori procedeix de l'Horta Vella (Bétera). La ramaderia va esdevindre una activitat amb un pes important en les zones interiors. Era una ramaderia de transhumància d'ovins, caprins i bovins, però també es criaven suïds i aus. La incidència d'aquesta pràctica era rellevant. Així, estudis de reconstrucció del paisatge desenvolupats al nord-est peninsular mostren en el període visigòtic importants actuacions de desforestació que s'han vinculat al pasturatge. Com activitats complementàries es pot citar la recol·lecció i la caça. La recol·lecció era estacional, es recollien determinades plantes i animals com els caragols, molt abundants en els estrats d'època visigòtica, o productes com la mel, citada en el Pacte de Tudmir entre els impostos que els camperols havien de pagar. Els documents comercials escrits en pissarres ens parlen igualment de formatge, sal, mel, etc. Però, en línies generals, la documentació escrita —les pissarres visigodes, prescripcions legals o regles monàstiques— ens descriu unes pautes generals d'alimentació continuïstes en relació a l'etapa romana i sempre adaptades al seu entorn geogràfic i climàtic. Una altra cosa és l'assiduitat en què molts d'aquests aliments es podien consumir i en quines capes socials eren més freqüents.

La vitalitat constructiva del moment, sobretot en el segle VI, devia portar aparellada l'existència de tot un grup de persones relacionades amb l'edificació. Era habitual la recuperació de material arquitectònic romà per a la reutilització en nous edificis d'aquest moment. Hi devia haver, per tant, personal dedicat a la construcció en pedra, altres dedicats a la forja, altres a la fusteria i altres activitats de la construcció. L'ofici de picapedrer era un treball espe-

cialitzat i devien haver diferents graus entre els artesans. Hi havia des d'un treball d'extracció de les pedres a les pedreres que requeria un coneixement específic, fins als picapedrers dedicats a la creació de la decoració arquitectònica, que eren veritables especialistes. Al territori valencià devien existir aquests mestres artesans que tallaren decoracions arquitectòniques acurades en cancells, capitells i frisos tant a ciutat com en les nobles residències rurals. El millor exemple d'això és el palau de Pla de Nadal a Riba-roja de Túria. Cal preveure l'existència d'artesans itinerants, que copiaven o estenien els models decoratius arreu del regne visigòtic i que, en molts casos, tenien una clara inspiració bizantina.

Pel que fa a la producció artesanal, la metal·lúrgia es va desenvolupar àmpliament, com mostren els tresors de Guarrazar i Torredonjimeno com a màxim exponent amb l'ús d'or i pedres precioses. Tanmateix, hi havia una activitat metal·lúrgica molt més modesta, però no per això menys activa, que confeccionava sobretot elements d'indumentària personal com són fíbules, sivelles, polseres, arracades i tota mena d'elements metàl·lics, decorats en la majoria dels casos. Les creus de Punta de l'Illa (Cullera) en són un bon exemple. Una altra activitat artesanal identificada a València la Vella, i que es tracta de manera específica en un altre dels capítols, és la producció de vidre, confirmada per la recuperació de fragments de vaixel·la bufada, rebutjos, proves de vidrier i blocs de matèries primeres importades d'Egipte o de l'entorn de l'actual Síria.

Poca informació ens ha arribat de la indústria tèxtil però sabem que devia estar molt desenvolupada, amb una especialització important i sastres, persones dedi-

Creu del tresor de Torredonjimeno (Jaén).
Fotografia: arxiu del MAC.

cadetes a la fabricació de fils, tints, entre altres. Quant als teixits hi ha constància d'ús en època visigòtica que són sobretot de llana, lli, cànem i seda, que requerien diversos processos de fabricació. En l'àmbit arqueològic, apareixen sovint fusaioles per a la confecció de fils per a teixits de fabricació domèstica. En aquesta cadena productiva els monestirs potser desenvoluparen progressivament un paper capdavanter, que exemplificava el control de l'Església visigoda en el territori i les principals rutes de comunicació. Així, el paper de l'Església en la producció i redistribució de vi a la Mediterrània és rellevant.

Comerç i consum

Sembla clar que, sota la nova configuració territorial apareguda a mitjan del segle VI a la Mediterrània occidental, arran del famós programa militar, polític i propagandístic protagonitzat per Justinià, l'Imperi de Constantinoble fou el nou motor comercial. Va ser un monopoli, entre els segles VI i VII, fonamentat en l'intercanvi de llarga distància desenvolupat gràcies a la fiscalitat de les noves províncies conquerides i al transport de queviures a espais fortificats, de control territorial o espais militars en disputa. La nova xarxa pública d'extracció fiscal i annonaria també degué provocar que molts comerciants orientals aprofitaren el control d'aquests canals, sota la protecció d'alguna elit secular, aristocràtica o, fins i tot, de manera independent, per a vendre productes de diferents tipus en els ports mediterranis occidentals fora de la nova òrbita territorial bizantina.

A la península Ibèrica queda documentada l'arribada de comerciants grecs, siris i jueus, al costat d'altres autòctons que gestionaven el comerç que arribava per aquests canals. Fins i tot, la legislació visigoda reconeix l'existència de «zones franques», anomenades «*cata-plus*», on les grans ciutats portuàries mediterrànies sotmetien a control i fiscalitat tot producte que entrava i sortia del regne de Toledo. Entre els productes extrapeninsulars detectats arqueològicament trobem oli i vi que procedien del continent africà, que eren transportats mitjançant grans i petits contenidors amfòrics com els exemplars complets de Punta de l'Illa o els incomplets de València la Vella i *Valentia*. Per rutes independents també arribaven altres productes bàsics acompanyats de la

vaixella fina africana del moment, aquelles produccions tunisianes de *terra sigillata* africana D que, tot i no ser massiva, és constant en els jaciments valencians; o les llànties africanes per a la il·luminació, sovint amb motius decoratius i simbòlics cristians.

També des d'Orient arribaven contenidors amb oli i vi, de millor qualitat que els nord-africans, i molt estimat en aquell moment per les diverses elits aristocràtiques. Ho sabem per les àmfores procedents de l'Àsia Menor, Síria, Palestina i Egipte, que es consumien en terres valencianes mitjançant una connexió directa entre grans ports com Roma, Cartago, Nàpols, Marsella o Tarragona. Un altre contenidor interessant que detectem en les excavacions arqueològiques són els ungüentaris, petits recipients fets amb argila, a mà o amb motle, que procedien de la zona costanera de l'Àsia Menor (Lícia, Panfília, Efes, etc.). Tot i que sovint s'ha pensat que el seu contingut podria relacionar-se probablement amb olis, perfums o espècies. Fa poc s'hi han proposat hipòtesis que podrien transportar alguna espècie de fàrmacs vegetals, barrejats amb mel o substàncies líquides de consistència viscosa. D'Orient també s'importaven vaixella fina i recipients de cuina, tot i que amb un nombre percentual menor i bàsicament a nuclis urbans costaners.

La influència comercial i cultural de l'Imperi bizantí és notable i encara no s'ha calibrat del tot. En tenim constància, per exemple en l'art cristià, amb els bronzes litúrgics (gerres, encensers o *polycandelon*) o peces de marbre (frontals d'altar, pàteres, morters). Fins i tot, en la recuperació de ponderals o pesos i balances amb inscripcions, com la recuperada en el nucli fortificat del Puntal

del Cid, a Almenara (Castelló). En aquestes transaccions comercials coneixem l'arribada de mercaderies de luxe, metalls preciosos, lingots de vidre, marbres, teixits, etc. Fins i tot comerç d'esclaus des de Marsella. En contrapartida, les fonts de la Hispània visigoda ens diuen que podrien continuar exportant salades, oli, vi, cereals, etc. En tot cas, aquest comerç es devia efectuar en botes de fusta, botes de pell o sacs i, per tant, no podem quantificar-ne la rellevància. *Tarraco, Dertosa, Valentia, Portus Sucronensis, Portus Ilicitanus* o *Carthago Nova* devien ser punts fonamentals d'entrada i redistribució de béns de consum, que es convertien en escales portuàries en un mercat global mediterrani que es devia trobar sota el control bizantí, i on la presència de colons forans devia ser una constant.

En paral·lel al comerç exterior hi havia un comerç interregional, que estem començant a descobrir, molt actiu entre els diferents ports de la ribera mediterrània. Es comerciava vi contingut en àmfores de petites dimensions, de procedència regional o local, que reproduïen models amfòrics coneguts en altres zones de la Mediterrània. Aquestes, no solament es detecten en terres valencianes sinó que es comencen a documentar en punts allunyats com Cartagena, les Illes Balears, Tarragona o Barcelona. La ceràmica comuna i de cuina tenia un espai comercial majoritàriament local o regional; el seu estudi denota unes característiques morfològiques i de fabricació comunes que ens reflecteixen una cultura artesanal compartida. Tot i que potser hi havia diferents terrisseries segons les zones, abunden entre les diverses regions cassoles de vora invasada, 'olles de perfil en «S», bullidors i morters amb visera, bols carenats i ampolles. També evidenciem

certes produccions utilitàries que arriben a terres valencianes de regions més allunyades, olles globulars i/o cassoles amb la vora triangular que comencen a ser documentades tant a Girona, Barcelona i/o Tarragona.

L'entrada en l'escenari mediterrani d'una nova superpotència en alça, el califat àrab, va comportar una pugna pel control del mar i les rutes de comerç de llarga distància entre aquest i l'Imperi bizantí. A poc a poc, els àrabs van anar conquerint àmplies zones de l'espai sota domini constantinopolità, indrets essencials per al subministrament i la distribució de productes alimentaris i de luxe, com Palestina, Síria, Egipte i Cartago. Tot i que les exportacions d'aquestes àrees conquerides van continuar navegant pel Mediterrani entre els segles VII i VIII, les documentem amb uns nivells cada vegada més reduïts i en punts costaners geoestratègics. Al mateix temps, l'Administració bizantina a poc a poc va haver de reorientar els seus principals canals de subministrament cap a zones més properes a Constantinoble, com la Mar Negra, l'Egea i l'Adriàtica, i això podria explicar un cert desproveïment de les terres occidentals. Al llarg dels primers decennis del segle VIII comencen a desaparèixer del nostre registre arqueològic els indicadors ceramològics indispensables per reconstruir les dinàmiques econòmiques i les rutes comercials operatives en aquell moment. La nova potència a la península Ibèrica iniciarà una nova gestió de l'intercanvi a gran escala de difícil detecció en l'actualitat, però, tanmateix, prioritzarà unes noves rutes comercials associades a les seues necessitats, pràcticament, fins el segle X.

LA MONEDA DEL REGNE VISIGÒTIC (C. 420-714)

Ruth Pliego

Universitat de Lisboa

La pressió exercida a les fronteres pels anomenats pobles bàrbars va ser sens dubte un dels factors que més van influir en la configuració de les fases més avançades de l'Imperi romà, que va contribuir de manera decisiva a la seua posterior fragmentació i caiguda. Els esdeveniments que es van succeir des que els visigots van travessar el *limes* romà el 376, els van portar a protagonitzar episodis destacats com la batalla d'Adrianòpolis (378) i el saqueig de Roma (410). Després de servir com a *foederati* de l'emperador en la seua lluita a la península Ibèrica contra els grups bàrbars que havien travessat els Pirineus l'any 409, es van convertir en el primer poble que va aconseguir establir-se dins de les fronteres de l'Imperi en desplegar, al sud de França, el regne de Tolosa (c. 418-507).

La moneda visigoda des de les encunyacions tolosanes fins a Àkhila I

Els visigots devien estar habituats al concepte dels diners i a l'ús de la moneda, ja que la seua relació amb els romans venia de lluny. No obstant això, no degué de ser fins al regnat de Teodoric I (418-451) quan van començar a emetre's les primeres monedes visigodes. Aquestes primeres encunyacions van imitar la moneda oficial romana, per la qual cosa no sols es va copiar la llegenda d'aquestes monedes, inclòs el nom i títol de l'emperador, sinó també les seues tipologies. Seguint aquests models, els anversos dels seus sòlids van ser ocupats pel bust de l'emperador vident, i els successius reversos triats mostren el propi emperador en actitud victoriosa, ja siga sobre un captiu o sobre una serp amb cap humà. No obstant això, la tipologia preferida per als sòlids d'imitació va ser la de l'emperador amb vestimenta militar, a l'anvers, i Victòria amb creu llarga, al revers, que es va mantindre sense canvis fins que aquesta denominació va deixar d'encunyar-se

◀ [DALT] Trient de Leovigild amb llegenda *Rex Inclitus*. Tresor de Mérida, CSIC. [CENTRE] Trient de Leovigild de *Toledo* amb tipus de *Victoria-xitxarra*. Col. Particular. [BAIX] Trient de Leovigild de *Reccopolis*. Tresor de Mérida, CSIC

[DALT] Trient visigot de Teodoric II o Euric a nom de Libi Sever (461-465). Bibliothèque National de France, París.

[BAIX] Trient visigot d'Alaric II a nom d'Anastasi (British Museum) i trient de Leovigild ant. 579. Arxiu Municipal de Sevilla.

poc abans del regnat de Leovigild. D'aquesta primera etapa es coneixen sòlids a nom dels diferents emperadors occidentals, des d'Honorí a Libi Sever, i dels orientals, des de Lleó I a Justinià I.

En aquesta primera fase (c. 420-c. 568) no sols es van encunyar sòlid sinó també algunes siliques i els seus divisors —generalment a nom d'Honorí—, i seguint la tendència que venia produint-se en l'Imperi des de principis del segle V, els visigots també van encunyar trients. La tipologia més habitual que van usar els visigots per als seus trients d'imitació va ser la que presenta una creu dins de lloreja en el revers, que es correspon amb la tipologia més estesa dels trients oficials occidentals. No obstant això, a diferència del que s'ha comentat respecte al sòlid, els visigots, des de molt prompte, van començar a introduir novetats pel que fa a la tipologia del trient. Aquestes novetats no respondran a la creació de nous tipus sinó a l'elecció d'aquests, que produeixen emissions que deixaran de seguir els prototips de les denominacions romanes contemporànies. És el que succeeix amb els trients visigots amb revers de Victòria amb llarga creu, que no té prototip oficial per a aqueixa denominació. Coneixem trients visigots amb aquesta tipologia a nom de Valentinià III, Libi Sever, Zenó i Basilisc. La rellevància de la dita tipologia per als visigots és evident ja que, com s'ha vist, també és la preferida per als reversos dels seus sòlids. Segons la nostra opinió, l'elecció d'aqueixa tipologia pròpia de Gal·la Plàcidia podria vindre a recordar la vinculació del poble visigot amb l'Imperi romà a través de la unió matrimonial de l'emperadriu amb Ataülf (414), en un intent de legitimar la preeminència visigoda respecte a la resta dels pobles bàrbars.

A diferència d'aqueixa discreta innovació, la transformació més significativa en la moneda visigoda de l'etapa tolosana va tindre lloc en el regnat d'Alaric II (484-507), quan la tipologia de la Victòria amb palma i corona es va imposar amb exclusivitat en els trients visigots, que es va estendre fins al regnat de Leovigild (c. 568-586). Aquesta a més va tindre un gran èxit i la seua imitació que altres pobles en feren, fonamentalment burgundis i francs, va suposar un avanç important en el panorama monetari bàrbar. Associada tal com el seu nom indica a les victòries militars, no pareix que la seua representació tinguera un gran significat per als visigots, ja que s'observa com va experimentant una gradual evolució que la va assimilant a un insecte, d'ací que se la denomine tradicionalment «sèrie de la xitxarra», o de la «Victòria-xitxarra». Recentment, hem assenyalat que aquesta representació va poder haver sigut intencionada, apel·lant a la xitxarra com un element iconogràfic conegut entre les gents del període de les grans migracions. Per la nostra part considerem que els visigots van triar aquesta tipologia entre el repertori iconogràfic romà, perquè era una tipologia pròpia de Valente, l'emperador que va obrir les portes de l'Imperi l'any 376, i els va permetre assentar-se en la llavors abandonada província de Tràcia. Devia ser, per tant, una altra al·lusió al seu llarg passat vinculat a l'Imperi i la seua legitimitat com a hereus.

Els primers passos de la moneda visigoda hispànica (c. 568-584)

Durant el regnat de Leovigild es va assistir a tot un seguit de canvis que van incloure importants innovacions

i que, analitzades globalment, fan la sensació que la monarquia estiguera tantejant diferents possibilitats fins a donar amb la moneda formalment adequada per a les seues necessitats. En la pràctica, poguera ser que aqueixos tantejos no respongueren més que a la falta de capacitat d'adaptar de manera efectiva les indicacions del rei entre els diversos tallers que havien d'estar produint moneda fins aleshores. Però és evident que l'opinió del monarca durant aquest període va experimentar canvis importants que van ser decisius en la concepció institucional d'aquest, que també es van reflectir en la moneda, on l'assumpte religiós era el més destacat.

Va haver de ser poc abans del regnat d'aquest monarca quan el sòlid va deixar d'encunyar-se, ja que no es coneixen sòlids a nom de l'emperador Justí II (565-578). Pel que fa als trients, en els anversos es continuarà usant el bust de l'emperador tocat amb l'*stephanos* o banda perlada, mentre la Victòria-xitxarra dels reversos va arribar molt evolucionada al regnat de Leovigild (c. 568-586). Aquesta denominació experimentarà una doble evolució que ha de ser entesa en el context de la Guerra Civil (579-584) mantinguda per Leovigild amb el seu fill i primogènit, Hermenegild, i els distints àmbits d'ocupació i actuació de cadascun dels bans a la península Ibèrica.

L'any 579, Hermenegild, convertit al catolicisme a la ciutat d'*Hispalis* on exercia de governador de la Bètica, es va rebel·lar contra son pare, el rei Leovigild, i va iniciar un conflicte que va durar diversos anys i que va suposar importants canvis a tots els nivells. L'amonedament visigot experimentarà canvis notables tant pel que fa a la tipologia com a les llegendes. Amb relació a aquestes úl-

Trient d'Hermenegild (British Museum).

times, si fins aleshores havien sigut imitades, amb més o menys fidelitat, tant el nom com la nomenclatura imperial en sòlids i trients, i per tant l'al·lusió en poder continuava fent referència a l'emperador, durant el regnat de Leovigild es va començar a incloure el nom del monarca visigot. Sense entrar a discutir si va ser a iniciativa del rei legítim o bé del rebel Hermenegild, la veritat és que les dues emissions conegudes d'aquest últim inclouen el seu nom en les llegendes.

En una d'aquelles, tal vegada la primera cronològicament parlant, Hermenegild va gravar un missatge clarament religiós: «*Ermenegildi Regi A Deo Vita*», tradicionalment interpretat com 'Done Vida Déu al Rei'. Si bé s'ha proposat que el terme *Regi* deu ser *Regia* i que deu al·ludir la ciutat d'*Hispalis* i no a Hermenegild, el títol *Rex* sí s'inclou clarament en l'altra emissió: «*Ermenegildi Rex Inclit(us)*». La tipologia dels reversos és en ambdós casos la Victòria-xitxarra. Encara que considerada per la investigació com un pretext que ocultava les ànsies de poder de la facció d'Hermenegild, la diferència de credos,

catòlic enfront d'arrià, devia haver pogut ser utilitzada com la *causa belli* del dit conflicte i influir decisivament en aquestes insòlites al·lusions religioses. Es coneixen molt pocs exemplars a nom d'Hermenegild i encara que en els últims anys han aparegut dues noves peces de la tipologia amb llegenda religiosa, només es coneix la moneda del British Museum ja que el conservat al Museu Arqueològic Nacional es va perdre durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939).

A part de la indubtable novetat que suposen les emissions del rebel Hermenegild, van ser, no obstant això, les del rei legítim, les que presenten majors innovacions. Les més destacades venen de la mà de les llegendes ja en l'esmentada substitució del nom de l'emperador pel seu propi —*Leovigildus Rex Inclitus*—, que presenten diverses combinacions que mostren sempre la tipologia de revers: Victòria-xitxarra. Per un altre costat, es van produir altres dues novetats importants: d'una banda, es va adoptar, per als reversos, l'acabada d'estrenar tipologia de la creu sobre grades, introduïda per l'emperador Tiberi II (578-582); d'una altra, es comença a incloure el nom de seca en els reversos de les monedes, quelcom que es va convertir en una de les característiques més representatives de l'amonedament visigot enfront de la d'altres pobles, que van arribar a encunyar-se quasi en un centenar d'elles.

Si, fins a dates relativament recents, la victòria de Leovigild sobre el seu rebel fill a *Emerita*, l'any 582 —segons el testimoni de l'obra *Liber Vitas Patrum Emeritensium*— podria considerar-se el moment en què es degueren de materialitzar ambdues innovacions monetàries en els reversos —tipus creu sobre grades i seca—,

l'existència d'un exemplar híbrid, amb aqueixa tipologia de revers i la llegenda habitual de «*Rex Inclitus*» per a les emissions amb Victòria-xitxarra en compte de seca, parla potser d'una simultaneïtat en l'adopció d'aquestes novetats. De la mateixa manera, també molt recentment, hem tingut l'oportunitat d'estudiar un exemplar amb tipus de revers Victòria-xitxarra, que no obstant això inclou el nom de la seca, *Toleto*, i que confirma l'existència d'una peça semblant mencionada ja pel pare Flórez.

Per un altre costat, la resposta monetària de l'irat pare a la llegenda religiosa d'Hermenegild, també va tindre al·lusions cristianes. Això s'observa no sols en l'esmentada adopció de la creu sobre grades per als seus reversos, sinó també en el rosari de llegendes que grava en les seues encunyacions a mesura que va obtenint victòries sobre les ciutats aliades a la causa d'Hermenegild. Així: «*Cum Deo Roda*», «*Cum Deo Italica*» i «*Cum Deo Optinuit Spali*». Leovigild va utilitzar l'associació de la creu sobre grades i el nom de seca almenys en nou ciutats més, així a: *Barcinona*, *Cesaragusta*, *Tirasona*, *Reccopoli*, *Toleto*, *Elvora*, *Emerita* i *Elissa*.

L'estandardització de la moneda visigoda (c. 584-649)

Cap als últims anys del mandat de Leovigild, probablement després de la reconquesta de Còrdova c. 584, en el marc del conflicte mantingut amb el seu fill Hermenegild, la moneda visigoda va quedar sistematitzada de manera contundent a tots els nivells: tipològic, amb el bust de front del monarca, tant en l'anvers com en el revers; epigràfic, amb llegendes centrades en l'eix vertical i un clar missatge: nom del monarca i títol *Rex* per a l'anvers, epítet

real i nom de seca en el revers, i metrològic, perquè la nova tipologia va comportar l'abandó del patró bàrbar el trient de la qual pesava 1,30 g, per a adequar-lo a l'oficial romanobizantí d'1,516 g. Aquesta última reforma monetària de Leovigild degué marcar la producció monetària visigoda feta posteriorment, fins al punt que l'estil monetari estandarditzat impost llavors, es va convertir en un tret característic del Regne visigot, molt diferent de l'amonedament que van mostrar altres pobles.

La moneda resultant d'aquesta última reforma de Leovigild es va desplegar pràcticament sense canvis fins al regnat de Khindasvint (642-649). Es tracta d'un període de relativa homogeneïtat en què la tipologia bàsica del bust de front va continuar inspirant-se en la iconografia romana. En aquest sentit, és evident que un dels trets que els visigots volen plasmar en les seues monedes va ser precisament la seua *romanitas*, aspecte que, com s'ha vist, és possible rastrejar fins i tot en l'elecció tipològica de les encunyacions de l'etapa tolosana. De fet Leovigild no sols va adoptar temporalment la creu sobre grades de Tiberi II per als reversos d'una de les seues sèries, sinó que, en la seua reforma definitiva, el bust del monarca va ser tocat amb la *stemma* o 'corona tancada', també introduïda pel mateix emperador. No obstant això, si bé és cert que els visigots van adoptar tipus romans per a les seues encunyacions, la simplificació tècnica d'aquests és tan acusada que dona com resultat un estil propi i característic, enormement simple, directe i parc. A pesar d'això els seus elements no deixen de ser recognoscibles, i mostren un destacat sentit de la proporció en què cada element ocupa el seu lloc. D'altra

Trient de Leovigild de *Toledo*. American Numismatic Society

banda, ahora que s'hi adopten els tipus romans, no se'ls pot negar un sentit tremendament creatiu que fins i tot és evident en l'etapa que s'estén fins al regnat de Khindasvint, en la qual, sobre l'homogeneïtat imposada pel bust de front, s'observa un intent de dotar de personalitat regional les encunyacions.

L'envol de la moneda visigoda: des de mitjans del segle VII fins al final del *Regnum*

La mencionada dicotomia entre tradició i innovació, que en la pràctica es tradueix en l'existència d'una indiscutible dualitat en la moneda visigoda entre préstecs iconogràfics imperials i creació tipològica, és una característica que serà més evident en la fase que inaugura el regnat conjunt de Khindasvint i Recesvint, i que es va estendre fins al final del període visigot. Així, mentre aqueix regnat, i sobretot el de Recesvint en solitari, va estar marcat pel retorn als models clàssics d'època de Leovigild —inclosa la seua efímera tipologia de creu sobre grades,

que ja no abandonaria els reversos fins al final del període—, en aquesta última etapa monetària s'hi van produir importants transformacions.

Moltes d'aquestes van tindre lloc a partir del regnat de Vamba (672-680), a més quan el nivell d'esquematisació dels tipus va aconseguir cotes extraordinàries. El seu regnat està considerat com el moment àlgid en què el caràcter sacre de la monarquia es fa més evident i que coneixem gràcies a la *Historia Wambae* de Julià de Toledo († 690). En tota aqueixa obra s'adverteix l'origen diví de la reialesa basat en la seua doctrina bíblica, un dels aspectes del qual és el cerimonial de la unció real adoptada per la monarquia visigoda que pren com a model la unció del rei David. Hem de remarcar, d'un costat, que la descripció de Julià de Toledo sobre la unció de Vamba es converteix en la primera narració sobre uncions reials a tot Europa occidental, la qual cosa va influir en l'adopció d'aquest ritual per altres poders, principalment el carolingi; de l'altre costat, és destacat que es pot rastrejar el simbolisme d'aquesta teoria politicoreligiosa en el repertori de monedes de Vamba.

En efecte, és a partir d'aquest monarca quan els símbols de la reialesa es mostren de manera més evident en les monedes, simbolisme que adquireix tot el seu sentit en el context d'un esdeveniment com poguera ser la unció real de Vamba a *Toledo*, l'any 672 o 673, o amb la seua victòria militar sobre Paulus, l'any 673. En aquest període es torna a mirar a l'Imperi i s'adopten ara els nous models oficials bizantins vigents. La corona tancada, la *stemma*, introduïda en els temps de Leovigild, es fa més detallada, a vegades rematada en xicotetes esferes o en una creu.

Però també apareixen profusament altres símbols com el ceptre —o creu processional— o la flor de lis, tant en les llegendes com en la tipologia, i que està repleta de simbolisme relacionat amb Jesucrist i, per tant, amb la reialesa bíblica. No és casualitat que va ser també a partir de Vamba quan es va adoptar el «*In nomine Domini*» —abreviada de diverses maneres i separades en la majoria dels casos per glòbuls— com a fórmula d'inici de les llegendes de l'anvers.

En aquest interès per mostrar el caràcter sacre de la monarquia, en els temps d'Ervigi (680-687) va tindre lloc una important innovació tipològica que es va sumar al repertori monetari visigot: el Crist en majestat, que apareix amb un nimbe cruciforme que sorgeix del seu cap. Considerant que els bizantinistes tenen dades per afirmar que aquesta tipologia només va ser introduïda en l'amonedament bizantí en el segon mandat de l'emperador Justinià II (685-695; 705-711), posant-la en relació amb el cànon 83 del concili de Trull de 692, és possible considerar Ervigi com el primer monarca de la cristiandat a utilitzar la iconografia de Crist pantocràtor en els seus amonedaments. Recentment hem plantejat que tal vegada hi haja una altra representació de Crist en el repertori d'Ervigi, encara que en una actitud diferent. Si, en el cas del Crist en majestat, disposem del relleu de l'església de Quintanilla de las Viñas (Burgos) com a prototip present en una altra manifestació artística, la seca d'*Ispali*, entre les tipologies usades per aquest monarca, disposa d'una que s'assembla a la figura representada a la *Placa de las Tamujas* (Malpica, Toledo). Com s'observa en la figura inferior, el cabell adopta la mateixa forma que el de

Anvers de trient de Vamba de Toledo.
(Kung. Myntkabinettet Nationalmuseum, Stockholm)

la figura de la placa i fins i tot el mantell que vesteix el personatge és atípic del tot, si el comparem amb el que mostren els bustos reials.

S'hi observa, per tant, un avanç cap a la creació tipològica monetària que és més que evident en els últims reis visigots: Roderic i Àkhila II. La *Crònica* de 754 conta que, a la mort de Vítiza (710), va haver un interregne d'uns quants mesos en què Hispània va haver de sumir-se en una situació caòtica fins que Roderic va accedir al tron, probablement a través d'un procediment il·legal, a la vista de les paraules que utilitza l'autor de dita crònica. Aquest fet va haver de provocar l'esclat d'una guerra civil contra un altre grup de la noblesa, tal vegada partidari de col·locar en el tron algú pertanyent al llinatge de Vítiza o de la seua facció. La veritat és que molt probablement Roderic no va poder fer-se amb tot el territori del Regne de Toledo, la qual cosa pot explicar l'existència d'un reg-

[DALT] Anvers de trient d'Ervigi d'Emerita (Kung. Myntkabinettet Nationalmuseum, Stockholm). Rellu de Crist en majestat, Església de Quintanilla de las Viñas (Burgos).

[BAIX] Placa de las Tamujas (Malpica, Toledo) i anvers de trient d'Ervigi d'Isпали.

nat independent en el nord-est de la península Ibèrica i Narbona, sota Àkhila II.

Les escasses monedes conegudes de Roderic (711) mostren el bust del monarca tocat amb una original corona apuntada amb dues banyes. Curiosament tenim una representació de Roderic quasi contemporània en un fresc que decora els banys romeus de Qusayr 'Amra, al desert de Jordània, datada entre 720 i 724, anys del govern de Yazid ibn Abdal Malik. En aqueix fresc, Roderic apareix al costat de personalitats importants com el propi emperador bizantí, el negus d'Abissínia i Khosrau, rei dels sasànides. En un altre testimoni quelcom posterior es representen diversos monarques visigots amb un tocat molt semblant al que mostra Roderic en les seues encunyacions. Es tracta del *Codex Vigilianus* o *Albeldensis*, conservat a la Biblioteca de l'Escorial i datat cap al segle X, que, exceptuant les monedes, inclou la representació més antiga dels reis visigots.

També alguna de les tipologies monetàries d'Àkhila II resulta sorprenent. Aquest monarca és conegut exclusivament per una versió del *Laterculus Regum Visigothorum* a més de per les seues encunyacions en diverses seques de la *Tarraconensis* —*Cesaragusta, Gerunda i Tarracona*— a més de a Narbona. Les tipologies utilitzades són les pròpies de la moneda anterior característica d'aqueixa província, a excepció d'una d'aquestes de Narbona, on

Trient de Roderic d'*Egitania*.
Museu de Conimbriga.

Trient d'Akhila II de Narbona.
Museu Arqueològic Nacional.

pareix que representa una àguila. Si la nostra percepció és encertada, es deu tractar no sols d'una tipologia sense precedent sinó de la mateixa concepció que parla del tipus que deu demostrar que la moneda dels moments precedents a la fi del Regne visigot començava a prendre un rumb molt allunyat dels models imperials.

* * *

En resum, lluny de ser imitativa, homogènia i repetitiva, creiem haver mostrat que la moneda visigoda disposa d'una rica i variada iconografia monetària. Encara

que tracta de manifestar la seua *romanitas*, sobretot en les primeres encunyacions tolosanes, i és evident la seua mirada al repertori iconogràfic de l'Imperi, la dita mirada no es tradueix en fidels còpies, sinó que s'observa una adaptació en què la pròpia tècnica deixa pas a un estil propi molt característic. D'una banda, la seua inspiració romana no és estesa en el temps i encara que renovada en l'època de Vamba, açò es produeix alhora que la innovació tipològica, evident en els temps d'Ervigi. D'altra banda, tant el tocat bicorn de Roderic, com la possible elecció d'un tipus parlant per a una emissió narbonesa d'Àkhila II, dona mostres que la moneda visigoda tractava de consolidar-se en la seua especificitat i a ella es dirigia just abans de la conquesta omeia del 711.

LES SEQUES VISIGODES DEL TERRITORI DE VALÈNCIA

Albert Vicent Ribera i Lacomba
ICAC

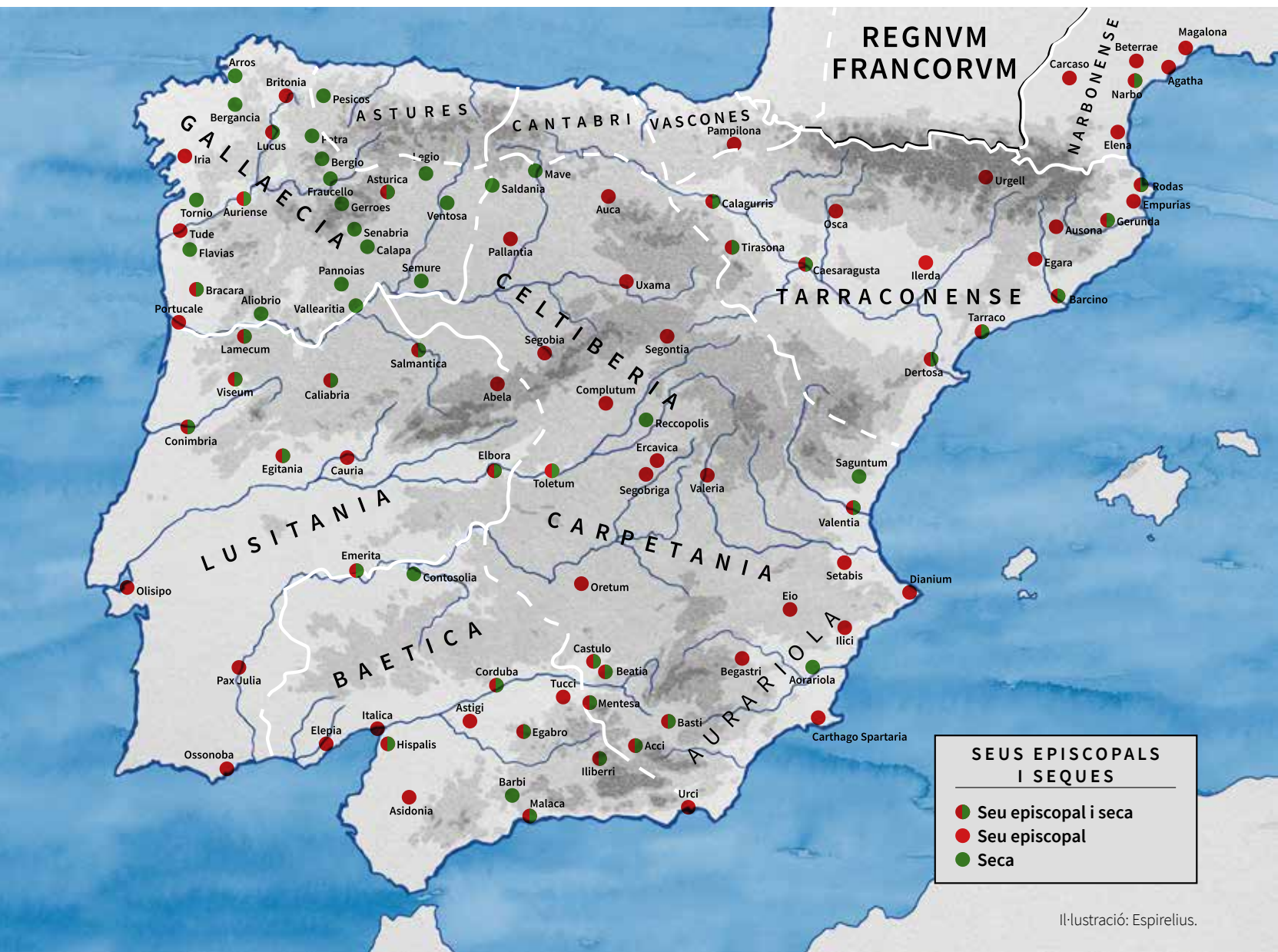
Les primeres troballes de monedes visigodes al País Valencià

Amb el nou context politicomilitar originat per l'arribada de l'exèrcit de Justinià, coincideixen, no casualment, les primeres troballes segures de moneda visigoda al territori valencià. La nova conjuntura política i territorial explica, a partir d'aquest moment, la presència de contingents gots per aquestes terres per a impedir l'expansió bizantina cap al nord i controlar directament un territori que fins al moment només els pertanyeria nominalment.

No ha de ser cap casualitat que les primeres monedes de filiació visigoda que es troben per la zona valenciana es daten en el regnat de Leovigild, que va ser quan va haver de consolidar-se el dispositiu fronterer després de l'ocupació fàctica d'aquest territori pel vigoritzat regne de Toledo. De la ciutat de València procedix un trient

d'imitació de models bizantins de Justinià, trobat pel professor M. Tarradell a la plaça de la Reina (València), semblant a altres trobats a les excavacions de *Barcino* o *Caesaraugusta* o al tresor de Recópolis (Zorita de los Canes, Guadalajara), per citar només alguns dels trobats en treballs arqueològics controlats. Més abundants i significatius, encara que menys coneguts, són les nombroses troballes d'aquests mateixos trients, bastes imitacions de les sèries dels emperadors bizantins Justinià i Justí II, que es van realitzar esporàdicament però contínua a la localitat d'Alcàsser, entre 1930 i 1950. Aquesta extraordinària troballa ha sigut molt citada des de quasi el mateix moment del seu descobriment i apareix arrellegada tant com el «tresor bizantí d'Alcàsser» com el «tresor de València». La major part d'aquestes monedes es va vendre indiscriminadament. Només se n'han pogut estudiar recentment quatre peces. Altres dues, encastades en sengles anells, han pogut ser vistes i fotografiades, però el seu estat actual impedeix completar la seua descripció. Altres

< Trient de Gundemar encunyat a *Saguntum*.
Col·lecció Vidal Valle. numisdata.org

quatre se'n coneixen per fotografies d'un estudi anterior. En conjunt, totes s'ajusten als mateixos tipus: imitacions de monedes de Justinià I i Justí II. Comentaris de testimonis visuals parlen de la presència d'algunes monedes d'or més grans que aquests trients, però no s'ha conservat cap d'aquests possibles sòlids.

Crida l'atenció la possibilitat que moltes d'aquestes peces es trobaren dins de gerretes relacionades amb contextos funeraris d'aquest jaciment, fenomen no habitual però de cap manera exclusiu, com es testifica en les ofrenes de monedes a les necròpolis visigodes de Duratón (Segòvia) i Sant Julià de Ramis (Girona). De les nou monedes conegudes, i les que arribara a veure Pius Beltrán, que només menciona aquestes imitacions, es dedueix que caldria datar el conjunt d'Alcàsser en un moment anterior al tresor de Recópolis, on, al costat d'aquestes mateixes monedes, ja apareixen les primeres encunyacions a nom de Leovigild. En tot cas, per a Alcàsser, sempre estaríem en els primers anys del regnat de Leovigild (573-586), com és fàcil deduir per la data de les imitades monedes de Justí II (568-572) i de la coexistència en Recópolis (fundada el 578), d'aquests mateixos trients amb els primers que va encunyar Leovigild al seu nom. El mateix topònim, d'arrel islàmica, que fa referència a un important lloc fortificat, indica el caràcter defensiu del lloc.

La ubicació d'Alcàsser, a dotze quilòmetres al sud de València a la vora de la via Augusta i una ruta cap a l'interior, que la comunica fàcilment amb la zona de Ribarroja, on s'ha localitzat un gran assentament fortificat del segle VI, València la Vella, encaixaria perfectament en un entramat militar fronterer. En aquest jaciment, en curs

d'excavació, ja hi han aparegut dos d'aquests trients de Leovigild i molts xicotets bronzes, com es pot veure en un altre capítol d'aquesta obra.

De l'interior de la província de València, a Osset (Andilla), es coneix una altra referència a la troballa, el 1895, de monedes visigodes que haurien aparegut en l'interior de dues gerres de ceràmica, sense que hi haja constància de més detalls sobre el seu nombre i les circumstàncies d'aquest descobriment.

Les primeres emissions visigodes al País Valencià

Poc després del regnat de Leovigild, a qui recentment se li ha atribuït una moneda suposadament encunyada al Valentia, considerada una falsificació per Miles, començarien a funcionar seques visigodes al País Valencià. Dues de les tres que es coneixen, *Saguntum* i *Valentia*, estan, al mateix temps, molt prop entre si i molt allunyades dels altres centres emissors. Els més pròxims serien *Dertosa*, que només va encunyar en els temps de Recared, i *Tarraco*, al nord; Recópolis i *Toletum* a l'oest, i *Aorariola*, al sud. Tipològicament, aquestes escasses primeres emissions visigodes de la zona valenciana s'enquadrarien entre els tipus de la *Tarraconensis*.

La primera moneda coneguda que van emetre els visigots a terres valencianes és un trient de Gundemar (609-612) encunyat a *Saguntum*, trobat a Barcelona i conservat al Gabinet Numismàtic de Catalunya. Durant el següent regnat, el de Sisebut (612-621), aquesta mateixa seca degué continuar funcionant i se'n coneixen, almenys, dos exemplars.

La seca de *Valentia* va encunyar durant el següent regnat, el de Suíntila (621-631). D'aquesta sèrie només

Trient de Khintila encunyat a *Valentia*.
Col·lecció Vidal Valle. numisdata.org

Trient de Suinthila encunyat a *Valentia*.
Col·lecció Vidal Valle. numisdata.org

es coneix un exemplar, la troballa del qual, en l'edifici de la Universitat, el 1844 —en contra del que sol ser habitual en aquests casos—, va ser ben documentat, a pesar del seu caràcter fortuït. Presenta el bust del rei de front, en les dues cares, amb la llegenda que el rodeja. El disseny es correspon amb els tipus propis de la *Tarraconensis*.

L'altre exemplar que es coneix d'aquest període és del curt regnat de Khintila (636-639), que presenta el mateix esquema que l'anterior, el bust de front en les dues cares, però amb el tipus propi de la *Carthaginensis*, la qual cosa es correspondria millor amb l'adscripció territorial de la ciutat, que ara es podria regularitzar per l'expulsió dels bizantins.

Fa poc de temps s'ha conegut que Oriola 'Aorariola' també va encuyar durant el regnat de Sisebut. D'aquesta nova seca només es coneix aquest exemplar.

Aquesta raresa numèrica, ja que les peces conegudes són pràcticament úniques, procedix de troballes aïllades i mai es troba en els tresors d'aquesta època. La

seua encunyació, en molt pocs regnats, fa d'aquelles unes sèries molt minoritàries, ben diferenciades de les grans urbs encunyadores, que ho fan en quantitat i en quinze o més regnats: *Toletum*, *Tarraco*, *Hispalis*, *Emerita*, *Caesaraugusta* i *Corduba*.

Si prestem atenció al primer període en què van funcionar aquestes seques, s'observa que s'agrupen en un moment molt concret: el primer terç del segle VII, amb els reis Gundemar i Sisebut a *Saguntum*; Suíntila i Khintila a *Valentia*, i Sisebut a *Aorariola*, la qual cosa coincideix plenament amb l'etapa del conflicte bizantí i amb les campanyes visigodes que van aconseguir l'expulsió dels imperials. Només l'emissió de Khintila ix d'aquest esquema, però per molt pocs anys.

L'extrema escassetat d'exemplars deixa poc de marge per a comprendre l'entorn d'aquestes encunyacions. Pot paréixer que *Valentia* substituïra *Saguntum* a partir de Suíntila, la qual cosa coincideix amb el retrocés de les posicions bizantines després de les campanyes de

Sisebut, que possiblement van reduir la presència imperial a Cartagena i els seus voltants.

El context de les emissions d'inicis del segle VII

De la *Saguntum* del segle VII a penes es coneix una altra cosa que aquestes emissions monetàries, però dels segles V i VI tampoc no hi ha moltes dades, com no siguen de caràcter negatiu, ja que a l'inici de la sisena centúria es va abandonar l'antic port romà del Grau Vell. Després de la seua etapa ibèrica i romana, l'urbs saguntina va experimentar un retrocés, plasmat en la pèrdua del seu nom, que apareix transmutat en el període medieval a «Morvedre», derivat de *murus vetus*.

Corroborant aquest minso panorama històric, l'arqueologia confirma la pèrdua de categoria urbana d'aquesta, avalada per la seua exclusió de la categoria episcopal. El restabliment d'aquesta seua, en els successius regnats de Gundemar i Sisebut, s'ha de relacionar amb la creació en aquest moment d'una flota destinada a assetjar una important plaça bizantina de la zona (*Dianium?*) i intentar contrarestar el control naval que els bizantins exercien a tota la Mediterrània. No obstant això, l'evidència arqueològica per a aquesta època és pràcticament inexistente.

Després del regnat de Recared, hi destaca el greu deteriorament que per a l'Imperi van suposar, a partir del 602, la usurpació de Focas, la invasió persa i àvara, i la proclamació d'Heracli a Occident, que després de llarga i esgotadora lluita va salvar la situació. No ha de ser casualitat que l'ofensiva visigoda coincidira amb aquesta greu crisi de l'Imperi, que devia perdre les seues possessions

hispanes per la seua incapacitat de reacció a Occident quan a Orient lluitava per la seua supervivència.

Una altra possibilitat, que no exclou l'anterior, és que a la zona elevada del castell s'instal·lara una guarnició tan important com per a disposar d'un taller monetari. A la Ciutadella, es veu un potent mur construït amb profusió de fustos de columnes romanes, molt a l'estil tardoantic, que podria correspondre a aquesta època.

Al contrari, la realitat arqueològica de València per a aquest període és bastant abundant i deixa pocs dubtes de la seua gran importància com a centre urbà i seu episcopal, quelcom que ja es percebia a través de les fonts històriques, que són relativament presents per al segle VI. Després de les diverses mencions de l'episcopat de Justinià, que degué morir cap al 550, *Valentia* apareix citada per Joan de Biclar com un dels llocs en què va ser empresonat Hermenegild després de la seua fracassada rebel·lió a la Bètica i abans de ser executat a Tarragona, el 585. Aquest episodi il·lustra que la ciutat no sols estava en mans de la corona visigoda sinó, que devia ser un nucli urbà destacat que degué disposar d'una important guarnició goda per a garantir la seguretat d'aquest il·lustre i perillós presoner, tal com era el seu paper dins de l'entramat defensiu enfront dels bizantins. En la mateixa línia devia estar l'altra referència, en el regnat de Recared, la celebració del III Concili de Toledo, que va significar l'abandó de l'arrianisme. A aquest van acudir dos bisbes de Valentia: Celsí, de nom llatí i cap de l'antiga comunitat catòlica i hispanoromana, i Ubiligisclè, d'antropònim germànic, que devia regir la llavors ja nombrosa població goda. Aquesta dualitat episcopal no

Trient d'Ègica-Vítiza encunyat a *Saguntum*.
Col·lecció Vidal Valle. numisdata.org

és exclusiva de València, ni d'Hispania, però tampoc no és quelcom que es donara en molts casos.

S'han constatat bisbes arrians, en el III Concili de Toledo, a Lugo, Tui, Porto, Viseo, Mèrida, Palència, Toledo i Barcelona. Excepte les quatre primeres, totes pròximes i de la zona galaicoportuguesa, la resta són ciutats importants o estan dins de la zona de forta població goda, com és el cas de Palència. Els quatre de *Gallaecia*, en el que va ser el recentment annexat, i catòlic, regne seu, es poden explicar pels contingents assentats per a garantir el control d'aquests territoris. En aquesta mateixa àrea, anteriorment sueva, són molt abundants les seques visigodes.

El context general d'aquestes emissions valencianes devia ser semblant al d'altres zones frontereres del regne de Toledo, com a les pròximes, entre si, seques de Mave i Saldania, que van ser xicotets centres fortificats que vigilaven la cara sud de la serralada Cantàbrica i que van disposar de tallers monetaris des de Sisebut a Khindasvint, la primera, i des de Leovigild a Khindasvint, la segona. Aquests xicotets nuclis, en tot cas, pareix que van encunyar més moneda i durant més temps que els de la zona valenciana.

Les últimes emissions visigodes al País Valencià

A mitjan segle VII es va produir una considerable reducció de les seques visigodes, mesura centralitzadora promoguda per Khindasvint i Recesvint, que va afectar principalment els tallers monetaris de menor entitat. No és res d'estrany, aleshores, que l'activitat emissora es paralitzara a la zona valenciana fins a la fi del segle VII, quan tornem a trobar monedes de *Saguntum* i *Valentia* encunyades per Ègica i Vítiza, ja coneguts a *Valentia*, però que fa poc de temps també s'han assenyalat a *Saguntum*.

Després de mig segle, *Valentia* va tornar a encunyar moneda en època d'Ègica (687-698), un trient d'or de poca llei, amb l'efígie, molt tosca, del monarca que mira cap a la dreta i la creu sobre grades, d'imitació bizantina, en el revers i la llegenda «VALENTIA P.VS». Va tornar a encunyar a nom d'aquest mateix rei i del seu fill Vítiza, que van governar junts entre 698 i 702. En aquesta ocasió, en l'anvers apareixen els bustos enfrontats dels dos monarques, amb una creu al mig i el nom d'Ègica. En el revers es troba el monograma de *Valentia* i el nom de Vítiza.

Recentment, s'ha comprovat que a *Saguntum* també va treballar coetàniament un taller monetari, almenys durant aquest mateix curt període, el regnat conjunt d'Ègica i Vítiza. L'única peça coneguda es troba en una col·lecció particular valenciana i presenta el típic baix contingut auri d'aquestes emissions més tardanes. Els tipus d'anvers i revers són semblants a la coetània moneda de *Valentia*: bustos enfrontats i el nom d'Ègica en l'anvers i monograma de *Saguntum* i nom de Vítiza en el revers. Aquests són els tipus propis d'aquest coregnat.

El context de les emissions de finals del segle VII

Aquest paral·lelisme encunyador de les dues ciutats pròximes pareix indicar que ambdues seques funcionarien a l'uníson i que els motius d'aquestes encunyacions eren, per consegüent, els mateixos. La raó de ser d'aquesta emissió, que suposem conjuntural, potser es semblava molt a la que va originar les anteriors: la presència anòmala de contingents militars, als quals anaven dirigides les monedes, mobilitzats i traslladats per alguna causa específica. No creiem que no siga tampoc cap casualitat que la nova etapa d'activitat de les dues seques valencianes coincidisca amb la llarga estada en aquestes terres de Teodomir que, durant el regnat conjunt d'Ègica i Vítiza, cap al 700-702, el trobem repel·lint una incursió naval bizantina. El cas és que al començament del segle VIII, s'ha constatat que el litoral de la província cartaginesa, després de més de setanta anys de calma, va tornar a patir incidents bèl·lics que no van tindre major abast, en ser desbaratada la incursió per les tropes visigodes, al comandament del referit Teodomir, que ha transcendit pel seu paper negociador, després que va ser vençut pels àrabs el 713, més que per aquesta victòria.

Les escasses, i ben delimitades en dues fases, emissions numismàtiques d'època visigoda realitzades al País Valencià són un bon exemple de les esporàdiques i nombroses seques que es van obrir i es van tancar conjunturalment per motius militars de cap a cap de *Spania*. Són ben diferents dels grans centres que van emetre contínuament i en quantitat: *Toletum*, *Tarraco*, *Hispalis*, *Emerita*, *Caesaraugusta* i *Corduba*.

EL DUX TEBDEMIR I EL SEU TEMPS

Albert Vicent Ribera i Lacomba, *ICAC*
Miquel Rosselló Mesquida

Aquest interessant personatge formava en la seua joventut part del cercle pròxim al rei Ègica (687-702). Posteriorment va comandar una flota que va derrotar els bizantins en una incursió naval. Quan els àrabs van arribar al sud valencià, els va fer front amb sort adversa, encara que va negociar un pacte pel qual, en canvi de tributs, es va mantindre com el senyor de set ciutats i d'un ampli territori del sud-est de la península Ibèrica. Probablement va ser l'últim *dux*, governador, visigot de la província *Carthaginensis* marítima, o *Aurariola*. Sis d'aquestes ciutats es concentren en les actuals províncies d'Alacant, Albacete i Múrcia, i l'última, *Balantala*, no s'ha identificat amb certesa, encara que deu ser *Valentia*, tant per l'evident semblança toponímica, com per la no excessiva distància amb les altres i la seua pertinença a la mateixa província *Carthaginensis*.

< Anagrama amb el nom del propietari del palau de Pla de Nadal. Foto: Rafa de Luis

Aquesta assimilació, a més, encaixa i interrelaciona fàcilment aquest personatge amb el palau de Pla de Nadal, a catorze quilòmetres de València, on s'ha trobat un anagrama i un grafit amb un antropònim semblant a Teodomir, com s'exposa en un altre capítol d'aquesta obra. El refinament, riquesa i simbolisme iconogràfic de Pla de Nadal s'adapta molt bé amb el que es coneix de la vida i la personalitat de Teodomir. Un cronista ho va descriure com: «*Fuit enim Scripturarum amator, eloquentia mirificus, in praeliis expeditus*», el que retrata la triple naturalesa de la formació dels visigots laics: religiosa, literària i militar.

Teodomir també devia representar l'augment del poder de la noblesa enfront del rei, en un moment en què les fonts reflecteixen el fracàs de la centralització i d'un estat visigot fort, amb els *duces* provincials que formaven una aristocràcia protofeudal que concentrava en les seues mans el poder civil i militar.

Pla de Nadal. Detall del moment d'aparició d'un fust de columna i un capitell durant l'excavació. Arxiu Museu de Prehistòria de València.

Teodomir, frontissa de dues èpoques: guerra i pacte

Les primeres notícies que es coneixen de Teodomir són de la seua joventut, en què va ser guàrdia reial, garding d'Ègica, el 693, i va estar a punt de perir en una fallida conspiració contra el rei. Entre el 700 i 702, en el regnat conjunt d'Ègica i Vítiza, va repel·lir una incursió naval bizantina, de la qual no es coneix la procedència, encara que hi haja opcions, com *Septem* (Ceuta), les Balears, Sicília o *Carthago*. El cas és que, en els inicis del segle VIII, s'ha constatat que el litoral de la província *Carthaginensis*, després de més de setanta anys de calma, va tornar a patir incidents bèl·lics controlats per les tropes visigodes al comandament de Teodomir que, paradoxalment ha transcendit més pel seu paper negociador, després de ser vençut pels àrabs prop d'Oriola, el 713, que per aquesta victòria.

Entre la primera vegada que tenim constància de Teodomir en aquest territori, 700-702, i la segona, 713, va passar més d'una dècada, la qual cosa porta a suposar que aquest important dignatari devia residir contínuament a la zona durant aqueix període. Les fonts islàmiques refereixen que quan els àrabs van arribar al sud-est de la península Ibèrica, el 713, van véncer les gents d'Oriola, —Orta?—, València, Dénia i Alacant, i van pactar amb el seu cap, el mencionat Teodomir, les condicions de la seua submissió, que deixava les autoritats visigodes amb les seues funcions i privilegis en canvi d'un tribut anual, en moneda i espècie. Poc després, el nostre personatge va haver d'anar a Damasc amb el governador àrab Mussa i altres prominents personatges per a entrevistar-se amb el califa.

El territori del Pacte de Teodomir

L'àrea que comprenia aquest pacte es pot delimitar a través de les ciutats que s'hi mencionen, totes, menys una, d'acceptada identificació: Lorca, Oriola, *Laqant*/Alacant, Mula, *B.q.s.ra/Begastri*, *Iyyuh/Eio/Elo*. En altres versions es canvia *Begastri* per *Ils/Illici*.

Els dubtes se centren en la identificació de *B.l.n.t.la*/*B.n.til-la*, que normalment es transcriu com «*Balantala*». Com les restants se centren en el sud-est, en les actuals províncies de Múrcia, Albacete i Alacant, se'n considerava problemàtica la identificació amb València, aparentment més allunyada de les altres, encara que toponímicament devia ser extraordinàriament convincent i es troba a faltar una altra alternativa raonable. Deu ser *Valentia*, no sols per la semblança toponímica i la no excessiva distància amb les restants, sinó que, a més, i sobretot, per la seua comuna pertinença a la mateixa província, la *Carthaginensis*, amb la qual cosa en conjunt presenten una clara coherència territorial.

A més, després de les troballes de Pla de Nadal, València és encara més clar que devia ser aqueixa no localitzada *Balantala*. Els següents arguments potser avalen la identificació:

- La coincidència del topònim.
- Les troballes de Pla de Nadal, a Riba-roja de Túria, on, en una vil·la àulica, pròpiament un palau, de la fi del segle VII, s'ha trobat un medalló de pedra amb l'anagrama d'un «*Tebdemir*». Aquests anagrames, normals en les llegendes de monedes visigodes, precisament apareixen en les últimes monedes de la seca de *Valentia* i *Saguntum*. En el revers d'una vene-

Pla de Nadal. Grafit de Teudinir.
Museu de Prehistòria de València.

ra d'aquest edifici també va aparèixer un grafit amb el nom «*Teudimir*», que ha de correspondre al mateix personatge, que devia ser el constructor de l'edifici, el coetani i famós Teodomir.

- La menció que les tropes de València lluitaren contra els àrabs, el 713, al costat de les d'Alacant, Dénia, Oriola i la desconeguda Orta, sota el comandament de Teodomir, devia implicar que aquest personatge

Vista est de la nau central de Pla de Nadal en l'actualitat.
Foto: Albert Vicent Ribera

devia ser el cap militar visigot del territori comprés entre Lorca i Oriola, al sud, i València.

Si traslладem aquest espai a l'estructura administrativa d'època visigoda, fàcilment s'assimila el nostre personatge a un dux provincial que potser governava un territori que, no creiem que casualment, coincidira amb els límits del litoral de la província *Carthaginensis*. Teodomir devia ser el representant oficial de l'estat visigot, que és com apareix en arribar Abd el-Aziz. Les turbulències del final del regne visigot potser l'havien convertit en un dels poderosos duxs, autèntics senyors protofeudals, típics de les raneres de la monarquia toledana i que no sempre acataven les ordres reials, com pot ser el cas, per la seua condició de membre destacat de la facció de Vítiza, opo-

sada a l'últim monarca, Roderic, dux de la Bètica, un altre representant d'aquests senyors regionals.

La menció, en l'anònim de Ravenna, de la província d'*Aurariola*, devia donar carta de naturalesa a aquesta província litoral i que Teodomir fora el seu *dux provinciae*. En aquesta línia, s'ha descobert recentment l'existència de la seca *Aurariola*, que va encunyar moneda almenys en el regnat de Sisebut. Les altres dues seques del territori valencià, *Valentia* i *Saguntum*, que van funcionar a l'uníson en dos períodes curts de temps, potser ho feren pels mateixos motius conjunturals, una situació d'instabilitat i conflicte bèl·lic, amb la presència anòmala de contingents militars a què anaven dirigides les monedes. No creiem que siga casualitat que la segona etapa d'activitat de les dues seques valencianes coincidisca amb els regnats d'Ègica i Vítiza, i amb la llarga estada en aquestes terres de Teodomir.

L'absència, entre les ciutats que van continuar en mans de Teodomir, de llocs tan rellevants com *Saetabis* i *Danium*, que van ser seus episcopals, o la mateixa *Saguntum*, també es pot entendre com que devien ser expressament excloses del pacte i ocupades pels àrabs, donades les seues especials característiques militars i estratègiques, enfront de les altres, que excepte *Valentia* i *Ilici*, van ser centres menors. El caràcter palatí de l'edifici de Pla de Nadal indueix a pensar que en l'entorn de València hauria d'estar la residència oficial de Teodomir i el seu centre de poder. Es planteja la possibilitat que no fora erigit a finals del segle VII, sinó ja en el segle VIII, després del 713, quan la seua autoritat segurament devia ser encara major que en l'etapa visigoda.

Pla de Nadal. Detall de la decoració de les impostes dels arcs de la planta baixa. Foto: Rafael de Luis

El contingut del pacte és una preciosa font d'informació sobre l'activitat econòmica del moment, ja que, al costat de la imposició monetària en or, hi detalla els productes i quantitats que s'havien de tributar en espècie als nous que ara exercien el poder, en concret: blat, ordi, vinagre, mel i oli.

La ciutat de *Valentia*

Davant de la innegable activitat del complex construït al voltant del palau de Pla de Nadal, a la ciutat de

València, al contrari, l'escassa o nul·la evidència arqueològica indica una paràlisi edilícia i una certa perduració sense a penes canvis del nucli cristià fins mitjan del segle VIII.

Encara que no es descarta que algunes de les grans tombes col·lectives del cementeri del grup episcopal també arribara a aquest moment, amb aquest període final només es relaciona la tercera fase de la necròpolis, la denominada mossàrab, de la qual ens han arribat poques sepultures, sempre situades al voltant dels dos centres d'atracció funerària: la memòria martirial i el

Pla de Nadal. Façana principal de la vil·la on es conserven l'arrancada de les finestres i els basaments dels suports del pòrtic d'entrada. Foto Rafael de Luis.

mausoleu cruciforme. Aquest últim cementeri cristià es caracteritza per la tornada als sepulcres individuals dins de fosses delimitades per pedres de xicoteta i mitjana grandària. Encara que aquestes tombes suposen la perduració innegable del caràcter cristià de la zona, a més del canvi tipològic funerari, també s'hi detecten altres indicis de la nova situació, en trobar-se entre les pedres que formaven les noves tombes elements del mobiliari litúrgic, com fragments de cancells i d'altars, la qual cosa devia significar els primers passos de la desafecció al culte cristià.

Fins al segle x no s'aprecia nova activitat constructiva. A l'antic barri episcopal, va sorgir un barri artesanal sobre la memòria martirial i l'antiga cúria que van ser derrocades, mentre que de la fase constructiva visigoda encara es van utilitzar, fins al segle xi, les estructures d'abastiment hidràulic: el pou i la sénia. El baptisteri va ser molt restaurat al seu interior i en els segles xi i xiii va ser integrat en les fortificacions de l'alcàsser, mentre que el mausoleu cruciforme es va transformar en uns banys i la catedral, en mesquita. També en el segle x, en la part nord, al costat del riu, i en uns quants llocs, s'han assenyalat instal·lacions per al tractament de pells, indicatiu clar d'una certa organització de la vida artesanal i comercial lligada al retorn de forma de vida urbana, perduda durant part del segle viii i el ix. En el centre, on va estar el fòrum i el grup episcopal, la topografia islàmica es va imposar amb rotunditat en el segle xi, que va cancel·lar el que poguera subsistir de la ciutat cristiana, que va tornar a ressorgir en el segle xiii, amb l'inici d'una nova cristianització dels topònims, que són els que persisteixen en l'actualitat.

En l'entorn de la ciutat, a partir del segle x, ja s'havia consolidat i organitzat un entramat de regadius, com deixa constància un molí trobat molt prop de la ciutat. En el *territorium* o en les seues proximitats, es coneix una primerenca islamització (segle ix) d'enclavaments estratègics com Alzira '*Jazīrat Xuqar*' en un meandre del Xúquer que controlava el pas sobre el riu i el castell de Cullera, que vigila la desembocadura del mateix riu, zona d'arribada de la preada fusta dels boscos de l'interior. La islamització del territori i la ciutat de València, doncs, no es degué iniciar el 711, sinó quaranta anys més tard, per implantar-se definitivament en el segle x, quan aquesta zona es va incorporar al califat de Còrdova.

Després de Teodomir.

El final de la primera època cristiana (segle viii)

A la zona valenciana, el sobtat col·lapse del regne visigot, provocat el 711 per la invasió àrab, no va suposar una ràpida ruptura de la societat ja que la islamització va ser un procés lent, que en llocs com Còrdova només culminarà en el segle x. En la major part del País Valencià, a més, a través del pacte de Teodomir, el forma de vida anterior va romandre bastant inalterada fins mitjan del segle viii, quan, en el sud, el que devia ser la cora de Tudmir, la instal·lació organitzada de contingents àrabs enquadrats militarment, va acabar amb aquesta perduració visigoda cristiana.

El context històric general potser indica que la islamització es va accelerar entre el 743 i 744, amb l'arribada i l'assentament en la zona alacantina i murciana d'una fracció egípcia de l'exèrcit sirià de Balg, un dels compo-

nents del qual, *Jattab*, encara en vida de Teodomir, es va casar amb la seua filla, que va aportar dues alqueries com a dot i va encetar la integració de les antigues elits amb els nouvinguts d'èstirp àrab. Un dels seus descendents, en el segle x, encara era cadí de *Sharq al-Andalus*, el territori entre Oriola i Tortosa. Al contrari, la zona al voltant de València va veure la instal·lació, més o menys espontània però majoritària, de nuclis berbers que ben prompte, ja en la segona meitat del segle VIII, van posar de manifest la seua escassa afeció al poder central cordovés, donant suport a usurpadors, com Abdallah, dit «*Balansí*», que va arribar a veure reconegut el seu control polític del territori valencià per l'emir omeia de Còrdova, el seu nebot. L'autonomia *de facto* d'aquesta àrea serà el seu estat normal fins a la implantació del Califat.

En aquest context d'inestabilitat, les fonts històriques assenyalen que, entre el 778 i 779, *Valentia* va ser destruïda en el transcurs d'una revolta, moment que devia posar el final de la ciutat tardoantiga i l'inici de la islàmica. No obstant això, l'arqueologia de València ha sigut molt parca per a aquests moments de transició, tant per al segle VIII com per al IX. On l'arqueologia s'ha mostrat eloqüent per a aquest moment és al Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete), una de les ciutats del Pacte, que s'ha convertit, al costat de Mèrida, en el millor referent arqueològic d'aquest període. No podem deixar de mencionar l'ocupació de la seua basílica en el segle VIII per una modesta zona artesanal, clara evidència de la desafeció al culte cristià i de la continuïtat dels antics edificis.

De l'interior de les províncies de Castelló i València, i del nord de la d'Alacant es coneixen un seguit de jaciments en altura que devien estar habitats entre els segles VIII i X, la cultura material dels quals és extremament pobra, limitada i senzilla, dominada per les denominades «olles valencianes». Devia ser el cas de Muntanya Mollet (Vilafamés), Muntanya Marinet (Xodos), Castellar de Meca (Aiora), el Molón (Camporrobles) i el Pic Negre (Cocentaina). Caldria veure en aquests llocs els assentaments inicials d'aqueixos grups berbers. Més al sud, la datació entre els segles VIII i X del cementeri islàmic instal·lat sobre l'antiga *Lucentum* devia ser un clar indicatiu de la primera islamització d'aquesta zona.

El semblant destí fatal de quasi totes les ciutats integrades en el Pacte, almenys de les que es coneixen arqueològicament (*Elo*, *Ilici*, *Valentia*, *Lucentum*), unides per un clar procés desintegrador i desurbanitzador, que va acabar amb la seua desaparició per abandó, trasllat o destrucció, devia assenyalar que, a partir de fins la fi segle VIII, el principal i quasi únic desenrotllament urbà potser es donava només en els nous nuclis musulmans, origen de les actuals Hellín, Elx o Múrcia, on es devien instal·lar els forans i els pobladors locals que es convertien a l'islam. Només València va perdurar, sense descartar un cert període d'abandó, encara que cada vegada pareix més evident la seua escassa o nul·la importància fins al segle X, etapa en què va arribar a perdre el seu nom, substituït pel de *Madinat al-Turab* 'la ciutat de terra', de controvertida traducció i de no menys debatuda interpretació, encara que sempre relacionada amb la seua pèrdua de categoria.

Reconstrucció infogràfica del palau de Pla de Nadal.
Arquitectura virtual. Ajuntament de Riba-roja de Túria

PLA DE NADAL (RIBA-ROJA DE TÚRIA), EL PALAU DE TEBDEMIR

Albert Vicent Ribera i Lacomba, *ICAC*

Miquel Rosselló Mesquida

Pla de Nadal dona nom a un edifici de la zona dels Carasols, al terme de Riba-roja de Túria, situat a vint quilòmetres al nord-oest de València. El seu entorn és pla i gens accidentat. Fou identificat el 1971 pel Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València (SIP) en aparéixer algunes peces de decoració arquitectònica, mentre removien la terra per plantar tarongers, acció aquesta que va destruir més de la meitat de l'edifici. La part conservada en corresponia al costat sud, que era la façana principal. Abans de les excavacions semblava un petit monticle.

Les excavacions arqueològiques es varen fer entre 1981 i 1989, dirigides per Empar Juan, amb la col·laboració de l'arquitecte Ignacio Pastor. L'excavació va consistir en la neteja, documentació i selecció d'una quantitat enorme d'enderrocs i de peces arquitectòniques. Les res-

tes corresponien a un mateix període i a un sol edifici que havia patit un gran incendi, com mostraven les bigues i altres fustes carbonitzades i els senyals que el foc va deixar a les parets.

L'edifici va ser saquejat abans de l'incendi i la destrucció, perquè les troballes mobles eren molt escasses, només alguns objectes de metall, que devien estar fixats a les parets, i poques ceràmiques, que han permés establir la destrucció a partir de les darreries del segle VII o, més probablement, ja en el segle VIII avançat. Hi ha una petita ampolla, que s'assembla a la típica visigoda, una olla sense anses i decoració incisa, evolució local de recipients de València i el seu territori entre mitjan del segle VI i la meitat del segle VII. Una altra olla amb anses és similar a les del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete) del segle VII avançat. També hi ha un fragment d'àmfora globular, típica de València des de final del segle VI.

Però els elements més destacats d'aquest lloc impressionant són els de l'estructura constructiva, tant els

◁ Capitell amb decoració de veneres recuperat a
Pla de Nadal. Ajuntament de Riba-roja de Túria.
Foto: Rafael de Luis

Vista aèria de Pla de Nadal abans de la seua consolidació i restauració. Museu de Prehistòria de València.

conservats *in situ*, com la gran quantitat de peces arquitectòniques.

L' edifici i el seu entorn

El complex arquitectònic constava d'una planta baixa, més austera i funcional, i un pis superior, totalment derrocat, que degué ser la planta noble, residencial i representativa.

Es conserva tota l'aula central de la façana sud, de 17 m de longitud i 5,30 m d'amplària, amb quatre accessos centrats, un a cada costat: dos de principals (nord/sud), un obert al pòrtic exterior i l'altre al desaparegut pati interior. Els dos de secundaris (est/oest) donaven als vestíbuls laterals, a manera d'atris accessibles a través de tres arcs de ferradura que també donaven als porxos laterals. El pis de la planta baixa era la mateixa terra natural solidificada i

dura, i devia servir com àrea utilitària i de servei: zona de pas, estable i/o magatzem.

La primera planta devia ser la zona noble, la *pars dominicata*. D'aquesta cambra superior devia vindre la majoria, si no totes, les escultures recuperades. Les cobertes eren de teula plana i corba, de tradició romana, el que indicava teulades a aigües diferents, amb un elaborat sistema d'evacuació amb gàrgoles. L'edifici té una estructura compacta que, amb les torres angulars, li dona un aire de palau-fortalesa, que és el que devia ser.

Al nord-est de la zona excavada, però molt a prop, es troben les restes d'una estructura allargada i físicament separada i de difícil interpretació, en gran part destruïda per tasques agrícoles.

A l'estructura original s'afegiren alguns elements. Als voltants dels dos accessos laterals i menors, l'est i l'oest,

es reforçaren considerablement els murs, ja ben amples d'origen, cosa que deu indicar l'aparició d'algun problema estructural important. A la part sud de la torre occidental es va adossar un mur lleuger que potser continuava cap el sud-est, i que devia ser una mena de tanca.

Al sud de Pla de Nadal es coneixia un altre jaciment coetani, anomenat Pla de Nadal II. Malgrat això, el 1989, la construcció d'una carretera el va destruir per falta de controls. Abans sols s'havia fet un sondeig que localitzà l'angle d'un edifici arrasat. També es van recuperar alguns elements de decoració arquitectònica, principalment frisos, amb temes semblants a Pla de Nadal. També s'ha recuperat una llosa amb un forat quadrat al centre i decorat pels quatre costats, que segurament era una taula o un altar, el que potser indica la funció religiosa de l'edifici.

Els tres edificis, i un altre més de probable al sud, devien formar part d'un mateix conjunt edilici. Pla de Nadal, doncs, no devia ser un palau aïllat sinó el centre d'un complex més ample.

L'esquema arquitectònic presenta elements de continuïtat amb la tradició de la vil·la clàssica, porxos i peristil central; però també n'afegeix de nous, com el desenvolupament de la planta residencial i les estances de representació en el pis superior, característic d'algunes *villae* africanes del final del període romà i que ja trobem a palaus paleobizantins dels segles v i vi.

La tècnica de construcció

Malgrat que l'edifici havia estat cremat, es conserva en molt bon estat. Les parets són de gairebé d'un metre

de gruix i en algunes parts han arribat a una alçada de 2,35 m, el que ha permès identificar diverses finestres. Els murs no tenien cap fonament, ja que recolzen directament en el sòlid sòl natural. Tot i això, els potents paraments són suficients per a crear una més que potent i resistent estructura constructiva.

Entre els materials de construcció hi ha una bona quantitat de grans pedres romanes reutilitzades, encara que la majoria dels murs són de maçoneria menuda i irregular de pedra calcària local blana, com també les dovelles, les peces decorades i altres elements petris tallats. Al contrari, les peces robades d'edificis romans són de bona mida i del tipus dit «de pedra blava», una calcària molt dura procedent de la serra Calderona, entre els límits de les províncies de Castelló i València, que es va emprar intensament en l'arquitectura pública de les ciutats romanes d'*Edeta*, *Saguntum* i *Valentia*, al bell mig de les quals es troba Pla de Nadal.

Les pedres reaprofitades al palau visigot segurament venien d'*Edeta*, perquè és la ciutat més propera i estava abandonada, o havia deixat de ser un nucli urbà des de les darreries del segle III dC, tot i que es coneixen activitats productives i alguns edificis romans que, com les grans termes, es van cristianitzar i perduraren, almenys, fins al segle VII. Una bona part en són grans carreus que encara es troben inserits a les parets de l'edifici, formant normalment les cantoneres de les grans torres. Altres se n'han recuperats solts entre els enderrocs provinents de la part superior de la planta baixa i de la planta superior. Aquests són de formes i formats més diversos i inclouen capitells, fusts de columna, pilastres i peces decorades.

Les excavacions demostraren que la major part dels murs devien estar lluiïts, tot i que ara l'efecte de la intempèrie ha deixat les parets amb la pedra al aire. També es va fer palés que hi havia una bona proporció de decoració d'algeps, que va desaparèixer poc després de quedar exposada a l'exterior. És un fenomen comú en el món tar-doantic peninsular i no obeeix a importacions orientals, com es pensava. El problema per al seu estudi ha estat l'escassa presència i la difícil conservació d'aquest tipus d'ornamentació, com al mausoleu-església de Santa María de Melque (Toledo), que conserva part de la decoració d'estuc que cobria les voltes en l'arrancada de les petxines. Els estucs s'han conservat molt deteriorats, amb una iconografia similar a la de l'escultura. L'edifici també devia estar decorat amb pintures, com indiquen les restes de policromia conservades als estucs. Coneixem pintures en aquest període al grup episcopal d'Ègara (Terrassa).

Es detectà l'abundant presència de fusta carbonitzada, que caigué del forjat del primer pis. El paviment de la planta superior devia ser una mena d'*opus signinum* en combinació amb rajoles de ceràmica de 22 x 22 x 5 cm sobre un pobre morter de calç i codolets de riu, com una mena de *rudus*. Les rajoles planes (*tegulae*) i corbes (*imbrices*) indiquen que les teulades devien ser a dues aigües. El que més destaca del sistema constructiu és la gran quantitat d'elements solts de decoració arquitectònica, més de vuit-cents, que caigueren de la planta superior i de les façanes. La seua varietat també és notable, amb grans capitells, alguns fets *ex professo* i altres reutilitzats d'època romana. Altres més petits, i més abundants, devien vindre de finestres i petits arcs. Hi havia un muntó

de frisos decorats, amb tres motius diferents en la seua decoració almenys, que devien ser tant d'arcs com de trams horitzontals. Es coneixen també columnes, claus, gàrgoles, creus patents i diverses peces decoratives de l'exterior.

La decoració escultòrica i el programa iconogràfic

La decoració escultòrica i el programa iconogràfic forma el conjunt més nombrós de la Hispania visigoda i un dels més significatius del món tar-doantic occidental. És molt interessant també per les circumstàncies del seu descobriment, ja que, al contrari d'allò que normalment passa, aquests elements decoratius de la planta superior s'han trobat *in situ*, als nivells de destrucció de l'edifici. Es caracteritzen per una gran diversitat funcional i tipològica i una iconografia molt específica. També són interessants per la tècnica de treball escultòric, obra de tallers àulics.

El conjunt es pot dividir en dos grups. D'una banda, les pedres romanes reutilitzades, que són les de menor nombre, però de bona qualitat i de grans dimensions i que principalment devien complir una funció arquitectònica i estructural. D'altra, les més menudes i nombroses treballades *in situ* per diverses mans o tallers, que eren els elements ornamentals i decoratius de la sala principal de la planta superior, encara que alguna puga pertànyer a la façana, com és el cas de les finestres. També hi ha molts elements de càrrega: columnes, bases, capitells, claus, etc. tot i que la funció decorativa era segurament la predominant. Hi ha una repetició constant dels temes de veneres i el trifoli en les parts

que formen l'interior dels arcs. Cal destacar algunes peces úniques, com els calats, les rossetes i els merlets que devien coronar l'edifici, tal com era habitual en l'arquitectura d'inspiració clàssica i oriental.

El grup escultòric permet reconstruir el procés de treball dels tallers. En el lloc no va treballar un únic taller, sinó diversos al mateix temps, ja que les qualitats entre els elements decoratius són molt diferents i cal descartar-hi l'existència de fases de construcció diferents. Circumstància que devia ser per la necessitat urgent de concloure el treball amb una mica de pressa.

La major part de l'obra escultòrica era pedra local, normalment calcària de diferents tipologies i calcarenites, que s'extraïen de les pedreres properes. És un material fàcil de tallar i treballar, de bàsica funció ornamental. Sobre la pedra es traçava la forma de la decoració amb una espècie de tint roig amb pinzellades que són encara perceptibles en algunes peces. Posteriorment, aquest traç inicial és revisat amb un punxó o brúixola (compàs?) i es tallava directament amb el cisell. Aquest procediment explica la diferència en la qualitat de les talles, tenint en compte l'existència de diversos tallers amb qualitats molt diferents al final del treball. Sembla clar, però, que hi va haver una certa especialització del treball i les millors peces corresponen a les pedres més dures. És freqüent la reutilització de parts que es destinaven a una funció i que acabaren fent una altra diferent a què originalment estaven pensades. Una vegada col·locades les peces d'escultura, els estucadors i els pintors completaven la decoració de les sales.

Els elements decoratius dels frisos, principalment flors de lis enllaçades, vinyes amb raïm, fulles i palmeres,

i rotlles de veneres, formen un programa iconogràfic molt elaborat i complex, susceptible de diverses interpretacions simbòliques, no només de caràcter religiós, tot i que això és molt present.

La venera, encara que normalment devia ser un símbol de la regeneració del baptisme cristià, també pot actuar, segons la seua posició a l'edifici, en els espais simbòlicament més importants (absis, exedra) de l'arquitectura de la representació i el poder. La major part de la decoració consisteix principalment en frisos de veneres i trifolis, que són una constant en la decoració dels edificis de la Toledo visigoda, com les veneres reutilitzades per Abd-al-Rahman III a la porta d'Alcántara, de probable procedència de l'antic pretori visigot situat a la part alta de la ciutat.

Els artesans que construïren i decoraren Pla de Nadal es van inspirar en models artístics que es basaven en l'art bizantí, però tant l'estuc i la decoració escultòrica presenta una riquesa i un estil barroc que li dona una personalitat pròpia. L'obra escultòrica es vincularia a tallers de la desapareguda cort de Toledo. Tal vegada seguint un fenomen semblant a què hi hauria uns segles més tard, després de la caiguda del califat de Còrdova, on els diferents tallers àulics del califa tal vegada continuaven el seu treball en altres llocs.

Interpretació del conjunt

Durant les primeres campanyes, quan la planta de l'edifici no era coneguda, van sorgir propostes d'interpretació d'aquesta singular construcció (església, monestir, etc.), fins que es va identificar correctament amb

Pla de Nadal. Pinnacle de forma triangular amb decoració als dos costats, s'ha proposat que devia coronar les torres de l'edifici. MUPLA-Ajuntament de Riba-roja de Túria.

una gran vil·la àulica, un palau, del final del període visigot. És un excepcional conjunt palatí en el territori de *Valentia* i ha de ser entès en íntima relació amb la ciutat. Respon al model d'origen baiximperial de les *villae* de galeria i torres als cantons, un pis superior i un peristil central.

Alguns han suggerit que es va construir en el període dels emirs àrabs i que era el reflex d'un auge de la construcció general dels inicis de la dominació musulmana, sota les directes influències dels omeies. Tanmateix, l'edifici segueix canons clars dins de l'art i arquitectura visigoda de tradició romanobizantina. Per l'epigrafia i els detalls decoratius és clar que els seus usuaris eren cristians i utilitzaven el llatí, i no es pot relacionar amb l'islam o amb el món àrab.

La proximitat del recinte fortificat de València la Vella, també a Riba-Roja de Túria, deu indicar alguna relació, però els estudis d'ambdós llocs suggereixen que no coincidiren en el temps. La nombrosa ceràmica trobada recentment a València la Vella indica que el jaciment va existir entre la segona meitat del segle VI i la fi del segle VII, el que deixaria un lapse entre l'abandó d'un lloc i l'inici de l'altre, sense descartar que l'un substituís l'altre.

Per la conjunció d'arguments arqueològics i, sobretot, epigràfics, cas d'un monograma en forma de creu en un clipeus (Tebdemir) i un grafit gravat al darrere d'una vena, amb el mateix nom (Teudinir), la seua construcció s'hauria de vincular a la figura del *dux* Teodomir, del període visigot final, lligat als reis Ègica i Vítiza, que governà el sud-est peninsular, on va lluitar i pactar amb els àrabs, que el deixaren al seu càrrec.

A Pla de Nadal es degué donar l'extraordinària i afortunada circumstància no només de conèixer el nom de l'usuari de l'edifici, sinó de disposar de clars arguments per identificar-lo amb un important personatge històric d'aquest territori en l'ocàs del regne visigot de Toledo i el començament de l'arribada dels àrabs. Potser coincidiren en el temps la construcció d'aquest palau-fortalesa i la presència de Teodomir com a rector del territori que anava de València a Almeria, primer com a governador depenent del rei de Toledo i després, amb la mateixa funció, com a vassall, *regulus*, reietó, del califa Omeia de Damasc, per al qual recaptava els impostos del seu territori. El palau probablement era el centre de poder d'un ample territori.

És en aquest context polític on hauria d'encaixar la construcció del complex palatí de Pla de Nadal, seguint patrons artístics establits ja en anteriors edificis àulics dels reis i la noblesa visigòtica d'inspiració bizantina.

La tipologia i la riquesa decorativa dels elements escultòrics i arquitectònics de l'edifici apuntaven a un conjunt de caràcter oficial de tipus cortesà i residencial, relacionat amb un personatge important de l'elit civil més que eclesiàstica, probablement el famós Teodomir d'Oriola, possibilitat més que obvia sustentada per les troballes epigràfiques del grafit «Tevdinir» i el medalló amb el nom «Tebdemir», semblant a d'altres de l'església de Quintanilla de las Viñas, i que també es troben a les llindes de les portes del palau de *Qars ibn Wardan*, que el daten entre els anys 565-572.

Al costat del més desconegut edifici de Pla de Nadal II i de les restes d'altres dos a prop del palau, cal pensar en un ampli conjunt residencial, com en altres llocs similars,

com és el cas d'alguns palaus de l'arquitectura civil de la dinastia de Justinià, en particular el complex de *Qars ibn Wardan* (Síria), la residència d'un *dux* bizantí (alt comandament militar que regeix una província), on, a l'entorn d'un palau similar, hi havia altres dos edificis exempts, que han estat interpretats com una església i una caserna.

Aquest esquema devia ser seguit en altres conjunts palatins del món Omeia i es reproduïa en els ambients àulics de la cort asturiana, als afores d'Oviedo, a la zona del Naranco, amb el *palatium* de Santa Maria i l'església de San Miguel de Lillo. El mateix esquema ja devia estar present en la pròpia cort visigoda, cas de Gérticos, probablement ubicada en l'actual província de Valladolid, la finca d'esbarjo del rei Recesvint, i on serà nomenat el nou monarca Vamba.

Els darrers exemples d'aquesta arquitectura residencial palatina encara es deuen trobar en molts palaus de Constantinoble dels segles X al XII, que mantenen l'articulació d'un tram central rectangular amb dos nivells, porxos laterals i torres, i aula de representació amb nombroses finestres decorades amb gelosies mitjançant calats, com a Pla de Nadal. Aquesta supervivència de l'arquitectura residencial a l'edat mitjana també es dona a Hispània, com es veu a Toledo.

El complex va ser destruït algunes dècades després de la seua construcció, ja en el segle VIII. Probablement, en el moment de l'atac a València per l'exèrcit de l'emir Abd-ar-Rahman I, que l'any 778-779 va sufocar una revolta en aquesta zona. Com a residència del governant del territori, era un objectiu militar i econòmic evident en aquest conflicte.

LAM.^a 35.

RODRIGO

TRIGÉSIMO QUINTO, Y ÚLTIMO REY DE LOS GODOS
PRINCIPIÓ A REYNAR EL AÑO DE 709 DE CHRISTO,
REYNÓ TRES AÑOS LOS DOS AUN VIVIENDO SU
ANTECESOR WITIZA, Y EL UNO SOLO, ACABANDO
SU MEMORIA EN EL AÑO DE 712 EN QUE SE DIÓ LA BA
TALLA DE GUADALETE, CON LA QUE TERMINÓ LA
MONARQUÍA DE LOS GODOS EN ESPAÑA.

DIVERSES ESFERES, DIVERSES DINÀMIQUES. LA TRANSFORMACIÓ DE VALÈNCIA I LA SEUA REGIÓ DURANT EL SEGLE VIII

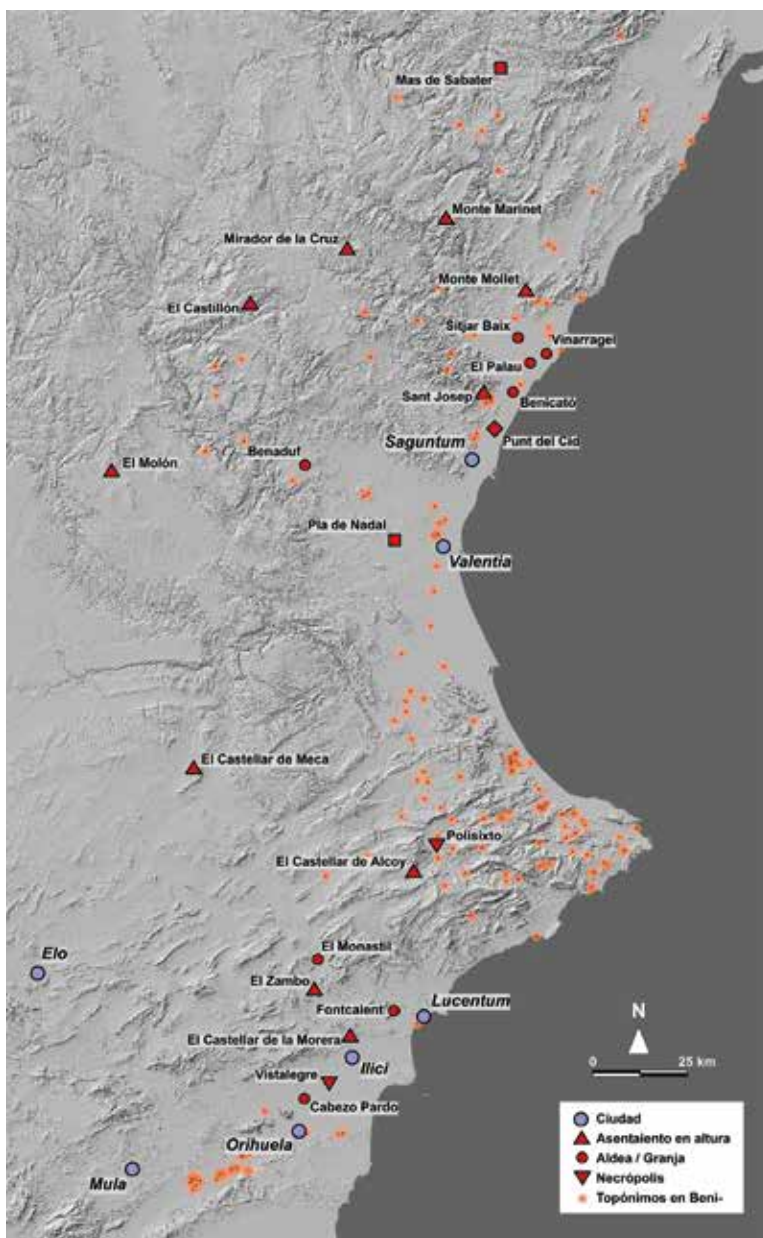
Julián M. Ortega, *Universidad de Zaragoza*

Fa ara cinquanta anys, el 1969, va aparèixer en les pàgines de la revista *Mélanges de la Casa de Velázquez*, l'òrgan de difusió de la institució cultural francesa del mateix nom, un article firmat per un jove investigador, Pierre Guichard, amb el títol «*Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane*». En aquest, l'autor es preguntava per les raons que justificaven l'absència quasi total de testimonis escrits sobre la primerenca implantació dels musulmans en aquesta regió «llunyana, mal coneguda i molt sovint hostil». Les respostes de Pierre Guichard en aquest seminal treball, que es fonamentaven en l'ús combinat dels textos i la toponímia, assenyalaven més els prejudicis etnocènrics dels cronistes àrabs contra els berbers que la seua escassa densitat demogràfica, que pareixia particularment

elevada en aquesta part d'al-Àndalus. El suport de l'arqueologia a aquesta tesi va vindre després, gràcies a la intensa col·laboració de Guichard amb André Bazzana. La seua caracterització del paisatge tribal, generat per la instal·lació dels berbers al medi rural, prompte va assenyalar el paper determinant que van adquirir, segons pareix des de dates primerenques, els xicotets assentaments de llauradors denotats per la toponímia en «Beni-» i les fortificacions, anomenades *ḥuṣūn* en els textos àrabs, que van servir de refugi col·lectiu a una població llauradora sempre zelosa de la seua autonomia política.

El principal tret conceptual d'aquesta narrativa ha sigut des dels seus primers esbossos una clara propensió a centrar la seua atenció en la caracterització de les estructures sobre els processos de canvi social. La meua aproximació a aquesta qüestió en les següents pàgines intentarà seguir una línia distinta, procurant realitzar un breu repàs als principals contextos materials del segle VIII, per tractar d'observar quin tipus de transformacions va

<1 Gravat del rei Roderic. *Retratos de los reyes de España desde Atanarico hasta nuestro católico monarca don Carlos III...*, p. 218. García de la Huerta, Vicente (1734-1787) Rodríguez, Manuel Mariano (1729-1802) - grab. Ibarr. © Biblioteca Nacional de España.

detonar la conquesta islàmica de *Spania* el 711 i distingir les dinàmiques que van portar a la desaparició en aquesta regió del llegat visigot.

Començaré per les ciutats, l'objectiu militar prioritari dels combatents musulmans. Cap testimoni de violència atribuïble a l'avanç musulmà ha sigut detectat fins a hores d'ara a les velles ciutats que van aconseguir retindre el seu paper de capçalera regional. Però que ha deixat rastre, és un dels acords de pau negociats entre la màxima autoritat de l'aparell administratiu i militar d'ocupació i un alt representant de l'Estat got a la zona, el subscrit l'abril de 713 per l'emir ⁵Abd al-⁵Aziz i el *dux*, *comes*? Teodomir, l'aplicació del qual s'estenia als *territoria* d'Oriola, Mula, Lorca, *B.l.nt.la* (València?), Alacant, *Ello* (Minateda) i Elx (o *Begastri*). Tot indica que durant unes dècades el pacte va ser respectat, probablement a causa del manteniment, durant aquesta primera etapa de l'autoritat episcopal, com a corretja de transmissió entre la població local i el poder musulmà. No obstant això, cap a mitjan de segle, el pacte va haver de quedar en paper mullat. Això explica que, al

Mapa dels llocs citats en el text. S'hi afegeix la distribució dels topònims en Beni- a partir d'un abocament sistemàtic d'aquestes en els maps de l'IGN a escala 1:25.000.

Tolmo de Minateda (Hellín), el conjunt format per la basílica i el *palatium* episcopal assistiren des d'aqueixes dates a successives campanyes d'espòli, que van desembocar en la instal·lació d'una barriada residencial plenament constituïda cap a finals de la vuitena centúria.

Per la seua part, l'urbanisme de l'antiga *Lucentum* havia experimentat, durant la segona meitat del segle VII, una retracció tan severa que a penes constituïa un *castrum* alçat sobre la cima del Benacantil, entorn del qual s'escampaven algunes xicotetes implantacions rurals amb cementeris annexos. El pas a domini musulmà pareix haver alterat poc les rutines d'aquests establiments, que, per descomptat, no van experimentar a curt termini res paregut a un floriment, més aïna el contrari. Els únics testimonis clars d'activitat durant els primers compassos del segle VIII es concentren entorn de l'Albufereta, al xicotet establiment del Tossal de les Basses i la gran necròpolis del Tossal de Manises, a la qual, després, em tornaré a referir.

Més al nord, *Valentia* evidencia millors condicions per a conservar quelcom del seu anterior vigor urbà entorn del seu monumental *episcopium*, que es va mantindre sense grans canvis, encara que de manera poc intensa, fins mitjan del segle VIII, moment en què poden ser datades unes poques sepultures localitzades entorn de la memòria martirial i el mausoleu cruciforme. La instal·lació de la nova autoritat islàmica tampoc no va tindre ací un impacte immediat sobre l'urbanisme. Els contextos andalusins més primerencs detectats fins ara corresponen amb poques excepcions a reblements d'acumulació de sitges o fosses del segle IX i algunes instal·lacions artesanals dedicades a l'assaonat de pells.

Els testimonis directes de l'establiment dels conquistadors a les ciutats i presa de control dels seus principals ressorts de poder són, doncs, molt tènues. El principal potser siga el que proporciona la moneda. Les últimes emissions monetàries dels monarques gots a la regió corresponen als batiments a les seques de Sagunt i València en els temps d'Ègica-Vítiza (698-702). La seua circulació pareix haver sigut en tot cas limitada, com en suggereix l'absència entre les troballes registrades al lllevant i el sud-est peninsulars, on només figuren el trient d'Ègica-Vítiza encunyat, trobat a la l'Alcúdia d'Elx i la sèrie documentada al Tolmo de Minateda, composta per un trient d'Ègica-Vítiza i altres quatre més encunyats durant el regnat en solitari de Vítiza (702-710). En tot cas, la moneda andalusina de primera època tampoc no resulta massa abundant. Les troballes de dinars es redueixen a l'exemplar amb llegenda llatina encunyat al nord d'Àfrica, entre els anys 704-714, que va aparèixer a Sagunt. Els dirhams, per la seua part, estan representats per dues ocultacions, una descoberta a Yecla i una altra, a Alacant, el 1913, l'última moneda de la qual va ser encunyada el 742. Els felusos presenten una localització semblant, molt concentrada a l'actual espai alacantí. Aquesta desigual distribució ha sigut relacionada pel control fiscal exercit a Tudmîr del *ÿund* egipci establert en aquesta zona.

El problema del control territorial dels conquistadors, més enllà dels malparats recintes urbans, és una qüestió subjecta a debat. Al medi rural, el rastre deixat per les campanyes militars resulta tan imperceptible com a les ciutats. L'única excepció, dubtosa, correspon al gran recinte fortificat del Punt del Cid (Almenara), que en algu-

na ocasió ha sigut identificat com un campament d'època de la Conquesta. La posterior ocupació i administració primerenca també planteja nombroses incògnites. Alguns autors han sostingut l'existència de torres de comunicació òptica que devien haver servit com a punts d'ajuda de l'aparell de control territorial per als conquistadors, però els suports materials d'aquesta idea són bastant febles.

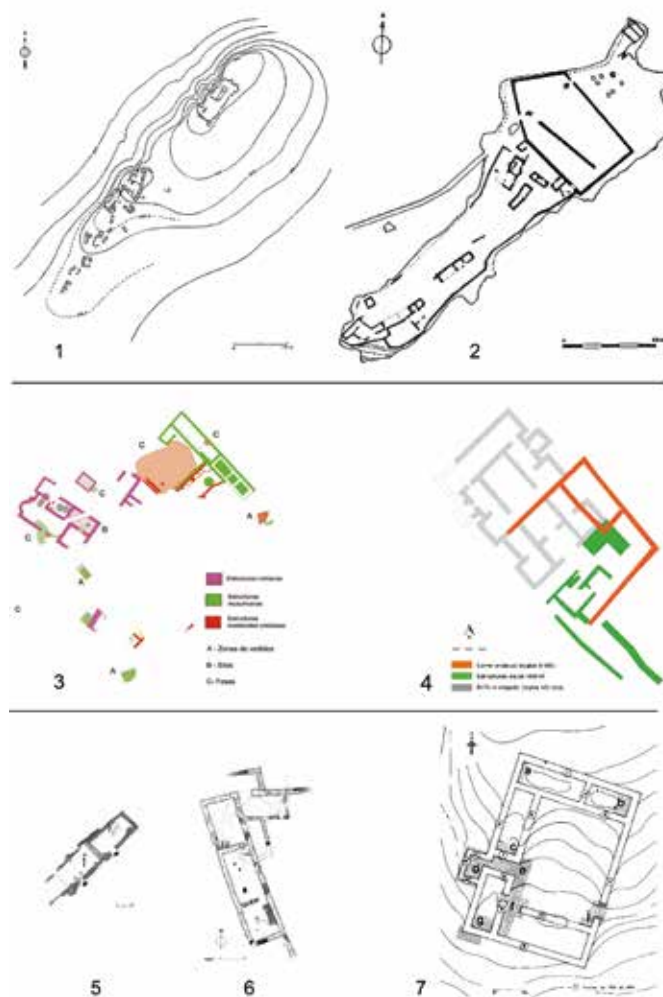
Divers és el problema que afecta els establiments situats en llocs destacats que van començar a sorgir a partir de finals del segle IV. Es tracta de xicotets poblats alçats sobre cotes considerables que completen la capacitat defensiva de la seua posició amb tancaments emmurallats, a vegades extensos però molt simples en el seu disseny i execució: fàbriques de pedra seca, cortines adaptades al terreny, absència de bastions de reforç, accessos directes mancats d'obres de flanqueig, etc. El que resulta més complicat d'establir és durant quant de temps es van mantindre en actiu aquests incòmodes centres fortificats i, de manera més concreta, quina va ser la seua destinació durant el segle VIII. En alguns casos van experimentar un abandó primerenc, abans de concloure el segle VI, com pareix succeir a Sant Josep (la Vall d'Uixó), Arco Fuentes (Soneja), el Castellar (Alcoi), el Castellar de la Morera (Elx) i el Zambo (Novelda / Monòver). En uns pocs casos, no obstant això, se n'ha constatat la durada fins a la següent centúria, com ocorre amb el Monastil (Elda), l'última fase d'ocupació del qual data de finals del segle VII i principis del segle VIII. És segur, de totes les maneres, que les instal·lacions en altura van continuar produint-se després de la conquesta islàmica. El millor exemple d'això possiblement l'oferisca El Molón (Camporrobles), l'existència del qual es

prolonga des de mitjans del segle VIII fins ben entrada la següent centúria. És també segur que alguns dels antics *castra* van tornar a ser ocupats, segurament en el context de la *fitna* del segle IX, com suggereixen els exemples, ja citats, del Zambo, el Castellar de la Morera i el Castellar d'Alcoi. Una dinàmica semblant es pot entreveure, més al nord, en llocs com El Castellón (Manzanera), Muntanya Mollet (Vilafamés) i Muntanya Marinet (Xodos). Més enllà de la indefinició cronològica que encara complica els intents per fitar els trams d'ocupació en aquests assentaments, el problema principal que continuen plantejant aquest grup d'assentaments és el de la identitat dels ocupants, encara que hi ha indicis que potser assenyalen la presència d'elits en alguns d'ells, com el Monastil.

La desorganització de les xarxes de poder aristocràtiques resulta, en tot cas, evident. L'abandó del palau de Pla de Nadal (Riba-roja de Túria) en constitueix la millor prova. El conjunt va ser destruït per un potent incendi que va tindre lloc algunes dècades després de la seua construcció (si és que aquesta va arribar a ser acabada). Notable interès té, en aquest sentit, la troballa recent a la partida dels Casals del Mas de Sabater (Morella), d'un singular edifici de planta tripartida, façanes laterals fortificades i sòcols de maçoneria reforçada amb carreu a les obertures, encara que sense elements arquitectònics ornamentals. Segons José M. de Antonio i Ramiro Pérez, que han donat a conèixer el jaciment, la construcció, de sobri to àulic, va ser erigida en les últimes dècades del segle VI i es va mantindre sense canvis durant tota la centúria següent fins que, a principis del segle VIII, va experimentar una important reforma, datada per un trient de Vítiza,

que va tapiar diverses obertures i va elevar-ne els sòls. Poc després, l'edifici va ser abandonat, la qual cosa va ocasionar la seua ruïna progressiva, amb el consegüent enfonsament de les parets sobre les sitges i els sòls.

L'alteració de les trames del poblament rural presenta altres derivades, que ací només cal resumir. Una d'aquestes afecta la pervivència de les antigues *villae* i les seues possessions. La major part van haver de desaparèixer per complet a causa de la tremenda garbellada a què va ser sotmesa durant tot el segle v la xarxa que formaven aquestes implantacions. Les que van aconseguir sobreviure, van experimentar un procés de reconversió en granges de caire molt lax, generat per una combinació d'àrees de residència, de treball –sitges, premses– i de soterrament. És possible que algun d'aquests establiments perdurara durant el segle vii, encara que l'enrarament de la vaixella fina d'importació complica la identificació d'aquestes fases tardanes d'ocupació. La desaparició de molts d'aquests establiments es pot rastrejar també a «llogarets» com el de Sitjar Baix (Onda), l'excavació del qual va oferir la troballa de gran quantitat de ceràmica dels segles vi i vii, que incloïa algunes produccions ebusitanes, però no materials de cronologia emiral. Semblant és el cas de Fontcalent, localitzat a les proximitats d'Alacant, l'última fase d'ocupació de la qual s'estén des de mitjans del segle vii fins a les primeres dècades del segle viii. De totes maneres, és segur que es van donar també noves fundacions, encara que desconeixem en quin grau van compensar els nombrosos abandons abans apuntats. És el cas de l'anomenat Cabezo de los Ojales (San Isidro/la Granja de Rocamora), empleats des de mitjans del segle viii

Assentaments i habitatges:

- 1) Tossal del Mollet (Villafamés);
- 2) El Molón (Camporrobles);
- 3) El Palau (Burriana);
- 4) El Casals de Mas de Sabater (Morella);
- 5) El Molón (Camporrobles);
- 6) Cabezo Ojales (San Isidro / Granja de Rocamora);
- 7) Tossal del Mollet (Villafamés).

com a ubicació dels diversos sectors que integraven un assentament de pla disseminat, amb una àrea d'emmagatzematge a Cabezo Pardo i una altra de residència al veí Cabezo de los Ojales. Just ací s'ha tret a la llum part d'un complex domèstic compost per dos edificis articulats entorn d'una espècie de pati exterior.

Més complicat resulta vincular el sorgiment d'assentaments d'aquest tipus a la multiplicació de topònims en «Beni-». Molts d'aquests estan vinculats a assentaments romans, com succeeix amb Benicató (Nules) i Benaduf (Villar del Arzobispo), però les excavacions realitzades en aquests jaciments no han aportat materials posteriors al segle vi. A l'alqueria de *Beniham*, que es va implantar sobre les ruïnes de la *vil·la* romana del Palau (Borriana), els materials més primerencs que s'han constatat fins a hores d'ara pertanyen al segle ix. A la pròxima alqueria de *Benirrage*, que va estar situada a l'actual partida de Vinarragell (Borriana), la major part de les ceràmiques andalusines recuperades donen datacions encara més tardanes, dels segles xii i xiii.

Un altre aspecte sobre el qual val la pena detindre's un moment és el relatiu a la morfologia dels habitatges rurals, un aspecte que necessàriament cal posar en relació amb l'organització dels grups familiars. El tipus tradicional correspon a unitats de planta rectangular amb un número variable de divisions internes. La seua perduració fins mitjan del segle ix pot ser comprovada al Tossal de les Basses (Alacant), però també a *castra*, com El Molón, i a assentaments rurals, com El Cabezo de los Ojales. Les primeres mostres clares d'adopció dels típics habitatges andalusins de pati central, que es rastregen a Tossal del

Mollet i Muntanya Marinet, potser en permeta avançar la introducció en aquesta zona a mitjan segle ix.

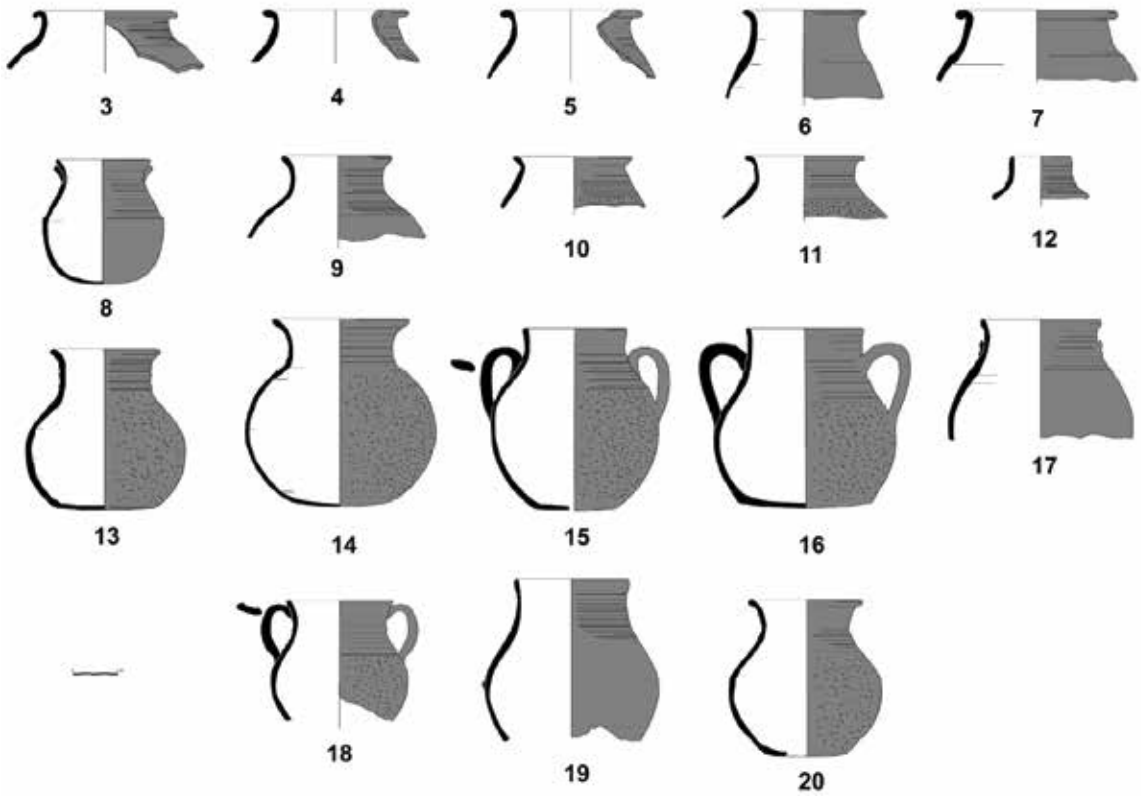
Un segon aspecte d'aquesta mateixa discussió és el relatiu a les rutines domèstiques i en particular a les culinàries, que des del segle ix evidencien una pronunciada regionalització de les distintes ferramentes ceràmiques empleades en els processos de cocció. Així, mentre a les comarques meridionals predomina la marmita de base plana i parets rectes, de clara tradició tardoantiga; al nord, als entorns de les províncies de Castelló, València, Terol i Tarragona, resulta molt més freqüent «l'olla llevantina», d'origen més discutit. Les marmites formaven part d'un conjunt d'artefactes culinàris i de servei d'aliments que va començar a experimentar canvis a partir de la segona meitat del segle viii i que, a finals d'aquesta mateixa centúria, comença a incorporar novetats procedents d'altres regions islàmiques, com el *tannur*, el canó i la gerra carena (tipus T20). Les olles llevantines han rebut menys atenció, encara que val la pena ressenyar ràpidament algunes novetats, com el lot procedent del Mirador de la Cruz (Rubielos de Mora). Compost de manera quasi íntegra per olles de gran format, grosses parets, perfil globular amb coll acampant i vores tornades de llavi arrodonit, els tractaments de superfície que presenten aquestes peces es redueixen a l'intens espatulat a la panxa d'alguns dels exemplars i la presència del característic anellat del coll, que tampoc no constitueix una norma generalitzada. Amb paral·lels evidents al Punt del Cid (Almenara), la cronologia d'aquesta producció, que amb seguretat cal situar en les fases més primerenques de desenrotllament de l'olla llevantina, deu assenyalar el segle viii, sense rebutjar un origen anterior.

Els paràgrafs previs han servit per a fer algunes consideracions sobre les dinàmiques que van experimentar, arran de la conquesta islàmica, les estructures de poder (ciutats, monedes) i socioeconòmiques (pautes de poblament, espai domèstic). Cal que dediquem el que resta al procés d'islamització i l'adopció de noves identitats religioses i culturals que es va iniciar en el segle VIII. Singular importància té en aquest capítol la recent troballa al Tolmo de Minateda d'una botella que porta sobre la superfície una inscripció pintada on es poden llegir dos noms, Sa'īd i Ya'īr, al costat de la frase «Ibn Nabdak (?) es va dirigir a una mesquita», o potser, «Ibn Tīdakaš (?) (es troba) en una mesquita». El context estratigràfic del que procedix aquesta peça apunta a una cronologia de la primera meitat del segle VIII. La precocitat d'aquesta referència a un lloc d'oració encaixa bé, d'altra banda, amb l'aparició d'oratoris islàmics en el medi rural a partir de la generació següent, concretament a El Molón, on han sigut exhumades dues mesquites adjacents, cadascuna amb la seua sala d'oració i el seu propi *miḥrāb*, però precedides per un pati comú.

Un altre indicador rellevant del procés d'islamització, el proporcionen els canvis ocorreguts en els rituals de soterrament. En alguns llocs és possible observar que la conversió religiosa no va implicar cap tipus de ruptura topogràfica. Així succeeix en Segóbriga (Saelices), però també al Tolmo de Minateda, la necròpolis septentrional del qual ha oferit la troballa de tombes de ritu cristià (tres sepultures individuals i un soterrament infantil doble), conjuntament amb altres de ritu islàmic (dotze inhumacions amb cadàver en decúbit lateral). La documenta-

ció d'Alacant apunta en el mateix sentit. Al Tossal de les Basses s'ha descobert una extensa necròpolis tardoantiga, de la qual s'han excavat més de vuit-centes tombes, algunes d'elles de ritual islàmic. Concretament, a la Zona I de l'Àrea I, s'han exhumat una desena de soterraments, dos dels quals (tombes 6 i 7) han proporcionat datacions per ¹⁴C centrades en el segle VIII. El cementeri del Tossal de Manises, a l'altre costat de l'Albufereta, manca, per la seua part, de precedents cristians. Està compost per un centenar d'inhumacions disposades en decúbit lateral dins de fosses simples dotades a la seua base d'un nínxol lateral i una espècie de prefossa superior, tancada de vegades amb lloses inclinades. La datació per radiocarboni dels soterraments més antics en el segle VIII ha portat a relacionar l'origen d'aquesta necròpolis amb l'assentament a *Laqant* d'un contingent de l'exèrcit sirià arribat per a sufocar la revolta berber del 740.

Algunes d'aquestes necròpolis, presumiblement actives abans del 711, com la de Vistalegre (Crevillent) i la de Polisixto (Concentaina), van ser abandonades abans que la comunitat que les utilitzava donara mostres d'islamització, encara que, a falta de datacions radiocarbòniques, resulta impossible concretar el moment. Convé recordar en aquest sentit que, durant la segona meitat del segle VIII, a la vall sota el Segura encara fundaven granges grups llauradors de confessió cristiana. Així ho indica el xicotet cementeri detectat al Cabezo Pardo, del qual han pogut excavar-se dues tombes de fosses simples amb parets reforçades mitjançant pedres de xicotets blocs, que també van ser empleats a les cobertes. La número 2 albergava les restes d'un individu col·locat en decúbit supí, que ha

potgut ser datat entre els segles VIII i IX. En tot cas, els tres individus soterrats al costat de la doble mesquita descoberta a El Molón (Camporrobles) —un d'ells difunt entorn del 770, segons indica l'anàlisi de ¹⁴C— apunten a l'existència de poblacions rurals prompte islamitzades que, no obstant això, continuaven aferrades en alguns aspectes als seus modes tradicionals de vida (assentament en altura, cases-bloc).

Aquest últim exemple em serveix com a peu per a una última reflexió. El 1969, Pierre Guichard va albirar a la geografia valenciana un al-Àndalus nou. Avui, cinquanta anys després, continua la necessitat de renovar al-Àndalus, i la geografia del llevant peninsular continua sent un laboratori privilegiat per a fer-ho. És possible, per això, que siga convenient mudar l'agenda i vorellar el debat sobre si el 711 representa una detenció neta i instantània respecte de l'Estat got o si es tracta més aïna de l'inici d'un procés lent de canvi. Al meu parer, és potser preferible analitzar les transformacions que van portar a la desaparició del *regnum visigothorum* segons l'esfera social i cultural que s'aborde. L'enderrocament de les instàncies de poder que constituïen la monarquia visigoda va ser tan ràpid com les operacions militars destinades a trencar la

seua resistència. La ruptura va ser, en açò, manifesta. El vell aparell administratiu dels gots es va mantindre actiu durant algunes dècades, el mateix que els ducs, comtes i bisbes més proclius a sotmetre's a la jurisdicció del califa, però, des de mitjans del segle VIII, aqueix entramat va ser desplaçat pel control més directe que a les ciutats van poder implantar els emirs de Còrdova. La fallida de l'aristocràcia al medi rural també va començar a resultar evident per aqueixes mateixes dates, com deixen entreveure els abandons de *castra* i residències campestres més o menys àuliques. L'alteració de les xarxes de poblament va operar segurament a un altre ritme, difícil per ara de concretar a causa de la indefinició en què encara es mouen els nostres principals indicadors cronològics, especialment a les comarques més septentrionals. D'una banda, s'hi assisteix a un significatiu nombre d'abandons de poblats i cementeris, però també, d'una altra, al sorgiment d'uns altres de nous. És segur, en tot cas, que, més enllà de les estructures de poder i de l'organització social de l'espai, les transformacions de les rutines domèstiques es van moure a ritmes més pausats. El tipus d'habitatge i de parament empleat en el seu interior només va començar a experimentar modificacions significatives a partir dels inicis del segle IX, molt després que els exèrcits musulmans desembarcaren a Algesires. El paisatge guichardià de *husūn* i alqueries formades per uns pocs habitatges de pati central, que van adoptar topònims en «Beni-», pareix sorgir precisament a partir de llavors.

Diverses regions, diverses esferes, diverses dinàmiques. Les nocions de «ruptura» i «transició» difícilment permeten capturar aqueixa complexitat.

< Exemples primerencs d'*olla valenciana* (ss. VIII-IX). 1-5) El Mirador de la Cruz (Rubielos de Mora); 6-7) El Punt del Cid (Almenara); 8-9) Monte Mollet (Villafamés); 10) El Palau (Burriana); 11) Torre de Mal Paso (Castellnovo); 12) Mas de Pere (Onda); 13) Almoina (Valencia, C.U.); 14) C/ Comte de Trènor (Valencia, C.U.); 15) El Sequer de Sant Bernat (Alcira); 16) El Molón (Camporrobles); 17) Castellar de Meca (Áyora); 18) El Castellar (Alcoy); 19) El Castellar de la Morera (Elche); El Tolmo de Minateda (Hellín).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

LES MIGRACIONS GERMÀNIQUES A HISPANIA

- ALBA, M. (2005): "Evolución y final de los espacios romanos emeritenses a la luz de los datos arqueológicos (pautas de transformación de la ciudad Tardoantigua y Altomedieval)". En T. Nogales (ed.): *Augusta Emerita: territorios, espacios, imágenes y gentes en Lusitania romana*, Monografías Emeritenses 8, Mérida, p. 207-255.
- BARROSO, R.; LÓPEZ, J. I MORÍN, J. (2009): "La presencia 'bárbara' en Hispania en las necrópolis del siglo V d. C.". En J. López, A. M. Martínez, i J. Morín (eds.): *El tiempo de los bárbaros: Pervivencia y transformación en Gallia e Hispania (siglos V-VI d.C.)*. Zona Arqueológica, p. 137-149.
- DIARTE, P. (2009): "La evolución de las ciudades romanas en Hispania entre los siglos IV y VI d. C.: los espacios públicos como factor de transformación". *Mainake* 31, Málaga, p. 71-84.
- DÍAZ, P. C., 2011, *El reino suevo (411-585)*. Ed. Akal, Madrid.
- ESCRIBANO, M. V. (2000): "Usurpación y defensa de las Hispanias: Dídimo y Veriniano (408)". *Gerión* 18, Madrid, p. 509-534.
- GURT, J. M. (2002): "Transformaciones en el tejido urbano de las ciudades hispanas durante la Antigüedad Tardía: dinámicas urbanas". *Zephyrus* 53-54 (2000-2001), Salamanca, p. 443-471.
- HERAS, F. J. i OLMEDO, A. B. (2014): "Identidad y contexto en la necrópolis tardorromana de Mérida". En J. A. Quirós i S. Castellano (dirs.): *Identidad y etnicidad en Hispania. Propuestas teóricas y cultura material en los siglos V-VIII*. Documentos de Arqueología Medieval 8, Vitoria, p. 275-290.
- KAZANSKI, M. (2009): "Les traces archéologiques de la migration des vandales et leurs alliés suèves: état des recherches". *Archéologie des peuples barbares*. Roman Academy Institute of Archaeology of Iasi, Bucarest-Braila, p. 427-454.
- MATEOS, P. (2000): "Augusta Emerita, de capital de la *Diocesis Hispaniarum* a sede temporal visigoda". En G. Ripoll i J. M. Gurt (eds.): *Sedes Regiae (ann. 400-800)*. Barcelona, p. 491-520.
- PAMPLIEGA, J. (1998): *Los germanos en España*. Pamplona.

LA DIÀSPORA DELS VISIGOTS

- ARCE, J. (2005): *Barbaros y romanos en Hispania. 400-507 A.D.* Marcial Pons Historia, Madrid.
- ARCE, J. (2016): "Funeral y tumba de Alarico". En A. Chavarría i M. Jurković eds.: *Alla Ricerca di un Passato Complesso. Contributi in onore di Gian Pietro Brogiolo*, Motuvun-Zagreb, p. 73-82.
- DOHIJO, E. (2017): "La etnicidad de la "gens gothorum spaniae" y su asociada "cultura material", un posicionamiento y una propuesta como línea de investigación". *Oppidum* 13, Segovia, p. 199-248.
- GARCIA MORENO, L. (1998): *Historia de España visigoda*. Ed. Catedra, Madrid.
- HILLGARTH, J.N. (2010): *The Visigoths in History and Legend*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- JIMÉNEZ GARNICA, A.M. (1982): "Primeros establecimientos permanentes de visigodos en Hispania". *Hispania* 42, p. 485-503.
- KAZANSKI, M. (1991): *Les Goths (Ier-VIe s. ap. J.C.)*. Ed. Errance, Paris.
- LIPPS, J.; MACHADO, C. i VON RUMMEL, P. (eds.) (2013): *The Sack of Rome in 410 AD. The Event, its Context and its Impact*. Proceedings of the Conference held at the German Archaeological Institute at Rome (4-6 November 2010). Wiesbaden.
- MORIN, J.; LOPEZ, J. i MARTINEZ, A. (eds.) (2010): *El tiempo de los "bárbaros". Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (ss. V-VI d.C.)*. Zona Arqueológica 11. Alcalá de Henares.

ELS VISIGOTS DAVANT DE L'ESPILL DE LA HISTÒRIA

- ÁLVAREZ JUNCO, J., (2001): *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid.
- CORNEJO, F.J. (2000): "Felipe II, San Hermenegildo y la imagen de la "Sacra Monarquía"". *Boletín del Museo del Prado* 18, p. 25-38.
- DÍAZ, P.C. (2008): "Los Godos como epopeya y la construcción de identidades en la historiografía española", *Anales de Historia antigua, Medieval y Moderna* 40, p. 11-23.

- GONZÁLEZ, R. (1986): "El mito gótico en la historiografía del siglo xv", *Los visigodos. Historia y civilización*.
- GONZÁLEZ, R. i SANCHÓ, M. P. (2007): "La Real Academia de Historia y las memorias de 1796: Los godos en la idea de la identidad española". En J. B. Vilar, A. Peñafiel i A. Irigoyen (coord.): *Historia y sociabilidad. Homenaje a la profesora María del Carmen Melendreras Gimeno*, Universidad de Murcia, Murcia, p. 347-363.
- GRACIA, F. (2008): "Las relaciones entre los arqueólogos españoles y la Alemania Nazi (1939-1945). La influencia de la *Ahnenerbe* en España, Un estudio preliminar". En G. Mora, C. Papi i M. Ayarzagüena (eds.): *Documentos inéditos para la historia de la Arqueología*. Memorias de la Sociedad Española de historia de la Arqueología I, p. 129-154.
- GRACIA, F. (2013) "La arqueología durante el Franquismo. Instrumentalización identitaria". *Los intelectuales y la dictadura franquista. Cultura y poder en España de 1939 a 1975*, Madrid: Fundación Pablo Iglesias, p. 47-76.
- OLMO, L. (1991): "Ideología y Arqueología: los estudios sobre el período visigodo en la primera mitad del siglo XX". En J. Arce y R. Olmos (eds.): *Historiografía de la Arqueología y de la Historia Antigua en España (siglos xviii-xx)*, Madrid, 156-161.
- MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J. (1934): "Notas para un ensayo de sistematización de la arqueología visigoda en España. Periodos Godo y Visigodo". *Archivo Español de Arte y Arqueología X*, p. 139-176.
- MORENO MARTÍN, F. J. (2017): "Visigoths, Crowns, Crosses and the Construction of Spain", *Memoirs of the American Academy in Rome* 62, p. 41-64.
- TEJERIZO, C. (2012) "Identidad nacional y Arqueología en el primer franquismo: Julio Martínez Santa-Olalla y la Arqueología de época visigoda". En J. Aldea, P. Ortega, I. Pérez i M. Soto (eds.): *Historia, identidad y alteridad. Actas del III Congreso Interdisciplinar de Jóvenes Historiadores*. Salamanca: Hergar ediciones Antema, p. 479-502.
- TEJERIZO, C. (2017): "Nazis, visigodos y Franco: La arqueología visigoda durante el primer franquismo". En F. Moreno (ed.): *El franquismo y la apropiación del pasado*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, p. 107-135.

TOLEDO: LA CIUTAT DEL REI

- BARROSO, R. i MORÍN, J. (2007): "La *ciuitas regia* Toletana en el contexto de la Hispania de la séptima centuria". En J. Carroble, R. Barroso, J. Morín i F. Valdés: *Regia Sedes Toletana I. La topografía de la ciudad de Toledo en la Antigüedad tardía y Alta Edad Media*, Madrid.
- BARROSO, R.; CARROBLES, J. i MORÍN, J. (2011): *Toledo y su provincia en época visigoda*. Toledo.
- BARROSO, R.; CARROBLES, J. i MORÍN, J. (2011): Arquitectura de poder en el territorio toledano en la Antigüedad tardía y época visigoda. Los palacios de Toledo como referente de la edificación medieval. En R. Izquierdo i J. Passini: *La ciudad Medieval: de la casa principal al palacio urbano*, Toledo.
- BARROSO, R.; CARROBLES, J.; MORÍN, J. i SÁNCHEZ, I. (2015): "El paisaje urbano de Toledo en la Antigüedad Tardía". *Antiquité Tardive*, 23, p. 329-352.

- BARROSO, R.; CARROBLES, J.; MORÍN, J. i SÁNCHEZ, I. (2016): "*Toletum. Ciuitas, suburbium, territorium*. La construction d'une *sedes regia* wisigothique". *Aquitania*, 32, p. 241-266.
- BARROSO, R.; CARROBLES, J.; MORÍN, J. i SÁNCHEZ, I. (2018): "*Toletum*: configuración y evolución urbana de la capital visigoda y su territorio". *Mytra*, 1, p. 195-236.
- MARTIN, C. (2003) : *La Géographie du pouvoir dans l'Espagne wisigothique*. Lille.
- SÁNCHEZ RAMOS, I. i MORÍN, J. (eds.) (2016): Guía para descubrir el Toledo visigodo. Madrid.
- VELÁZQUEZ, I. i RIPOLL, G. (2000): "*Toletum*, la construcción de una *urbs regia*". En G. Ripoll i J. M^a. Gurt (eds.): *Sedes Regiae (ann. 400-800)*, Barcelona, p. 521-578.

LA FUNDACIÓ D'UNA NOVA CIUTAT: RECCOPOLIS

- CABRÉ, J. (1946): El tesoro visigodo de Trientes de las excavaciones del Plan Nacional de 1944-45 en Zorita de los Canes (Guadalajara), Comisaría General de Excavaciones (Informes y Memorias, 10).
- CASTRO, M. (2014): "Reccopolis y los contextos numismáticos de época visigoda en el centro de la Península Ibérica". *Revue Numismatique*, 171, p. 463-495.
- CASTRO, M. (2016): "Absent Coinage: Archaeological Contexts and Tremisses on the Central Iberian Peninsula in the 7th and 8th Centuries AD." *Medieval Archaeology*, 60 (1), p. 27-56.
- GÓMEZ DE LA TORRE, A. (2011): "La producción de vidrio en época visigoda: el taller de Recópolis", *Zona Arqueológica*, 15-II, p. 257-280.
- OLMO, L., (2008): "Recópolis: una ciudad en una época de transformaciones". En L. Olmo (ed.). *Recópolis y la ciudad en la época visigoda*. Museo Arqueológico Regional de la Comunidad de Madrid (Zona Arqueológica, 9), Madrid, p. 41-62.
- OLMO, L. (2008). "Fuentes escritas y primeras investigaciones sobre Recópolis". En L. Olmo-Enciso (ed.): *Recópolis y la ciudad en la época visigoda*. Museo Arqueológico Regional de la Comunidad de Madrid (Zona Arqueológica, 9), Madrid, p. 22-39.
- OLMO, L. (2010): "Ciudad y Estado en época visigoda: Toledo la construcción de un nuevo paisaje urbano", en A. García, R. Izquierdo, L. Olmo-Enciso i D. Peris (eds.): *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (s. VI-VIII)* (87-111). *Toletum Visigodo*, Toledo, p. 87-111.
- OLMO, L. (2015): "The Materiality of Complex Landscapes: central Iberia during 6th-8th centuries A.D.", en S. Gelichi i R. Hodges (eds.): *New Directions in Early Medieval European Archaeology: Spain and Italy Compared*. *Essays For Riccardo Francovich*. Brepols, Turnhout, p. 15-42.
- OLMO, L.; CASTRO, M. i DIARTE, P. (2019a): "Transformación social y agrosistema en el interior peninsular durante la Alta Edad Media (s. VI-VIII d. C.): nuevas evidencias desde Recópolis". *Lucentum*, XXXVIII, 1-23. <http://dx.doi.org/10.14198/LVCENTVM2019.38.xx>.
- OLMO, L.; CASTRO, M., RUIZ, B., GIL, Mª J.; GALINDO, M.; CHECA, J. i GÓMEZ DE LA TORRE, A. (2019b): "The Construction and Dynamics of Early Me-

dieval Landscapes in Central Iberia". En S. Gelichi i L. Olmo-Enciso (eds.): *Mediterranean Landscapes In Post Antiquity: New Frontiers And New Perspectives* (pp. 104-128). Archeopress, Oxford, p. 104-128.

LES CIUTATS VISIGODES AL NORD-EST PENINSULAR

BELTRÁN J. (2018): "Barcelona, la topografía de un centro de poder visigodo: católicos y arrianos a través de la arqueología". En I. Sánchez i P. Mateos (eds.): *Territorio, topografía y arquitectura de poder durante la Antigüedad Tardía*. Mytra 1, Mérida, p. 79-125.

BELTRÁN, J. i MACIAS, J. M. (2016): "Técnicas constructivas en la Tarraconensis durante la Antigüedad Tardía. Planteamientos y estrategias de investigación para una propuesta de síntesis". *Quarhis* 12, p. 16-38.

FERRÉ, R.; NAVARRO, S. i SARDÀ, H. (2017): "Sepulcres i enterraments a la Dertosa tardoantiga. Les excavacions del carrer de la Mercè (Tortosa, Baix Ebre)". *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* 35, Castelló de la Plana, p. 185-202.

GARCÍA, G.; MORO, A. i TUSET, F. (2009): *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*. Serie Documenta 8, Tarragona.

GARCÍA, G.; MACIAS, J. M. i MORO, A. (2017): "La Iglesia funeraria de época visigoda de Sant Miquel de Terrassa. Análisis Arquitectónico", *Modelos constructivos y urbanísticos de la arquitectura de Hispania*, Sèrie Documenta 29, Tarragona, p.183-198.

MACIAS, J. M. (2011): "La "ciudad arqueológica" en el área catalana ante la irrupción del Islam". *Zona Arqueológica* 15, p. 103-117.

MACIAS, J. M. (2013): "La medievalización de la ciudad romana". En J.M. Macias i A. Muñoz, (eds.): *Tarraco christiana ciuitas*. Serie Documenta 24, Tarragona, p. 123-147.

NOLLA, J. M. (2014): "Ciudades, torres y castella. La defensa de la Vía Augusta". En R. Catalán, P. Fuentes i J.C. Sastre: *Las fortificaciones en la Tardoantigüedad. Élités y articulación del territorio (siglos V – VIII d. C.)*. Madrid, p. 43-56.

NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. i PRAT, M. (2018): "Visigots a Girona". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 59, p. 105-130.

NOLLA, J. M. i TREMOLEDA, J. (eds.) (2015): *Empúries a l'Antiguitat Tardana*. Monografies Emporitanes 15.1-2, L'Escala.

OLLICH, I. i PRATDESABA, A. (en premsa): "La civitas visigoda de Roda-l'Esquerda: la fortalesa i el territori del riu Ter". En J.M. Macias, A. Ribera i M. Rosselló (eds.): *Recintos fortificados en época visigoda: historia, arquitectura i técnica constructiva*.

EL FINAL DEL MÓN ROMÀ A VALENTIA

BURRIEL, J.M. i ROSSELLÓ, M. (2000): "Un vertedero bajoimperial en la C/. Conde de Trénor, 13-14 (Valencia). Estudio de sus materiales". *Saguntum-PLAV* 32, València, p. 169-184.

MARÍN, C. i RIBERA, A. (1999): "Un edificio público Bajoimperial del Foro de Valentia". *Revista d'Arqueologia de Ponent* 9, p. 277-290.

MAROT, T. i RIBERA, A. (2005): "El tesoro de la calle Avellanas (Valencia)". En P.P. Ripollès i A. Ribera: *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno* (Grandes Temas Arqueológicos 4), València, p. 161-168.

RIBERA, A. (2000): "Valentia del paganismo al cristianismo: siglos IV y V". En A. RIBERA (coord.): *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno* (Grandes Temas Arqueológicos 2), València, p. 19-32.

RIBERA, A. (2000): "La primitiva cristiandad (s. IV-VI) a Valentia". *Scripta in Honorem Enrique A. Llobregat Conesa*, Alacant, p. 459-480.

RIBERA, A. (2008): "La primera topografía cristiana de Valencia (Hispania Carthaginiensis)". *Rivista di Archeologia Cristiana* LXIII, Roma, p. 377-434.

RIBERA, A. (2016): "Valentia (Hispania) en el siglo IV: los inicios de la primera ciudad cristiana". *Acta Congressus Internationalis XVI Archaeologiae Christianae*, Roma, p. 1773-1792.

RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2007): "Contextos cerámicos de mediados del siglo V en Valencia y sus alrededores". En M. Bonifay i J.C. Treglia, (eds): *LRCW. Late Roman Coarse Ware, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry* (BAR International Series 1662), p. 189-198.

RIBERA, A. i SALAVERT, J.V. (2005): "El depósito monetar del siglo III de las excavaciones de la calle Roc Chabàs de Valencia". En P.P. Ripollès i A. Ribera: *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno* (Grandes Temas Arqueológicos 4), València, p. 141-154.

VALENTIA, CIUTAT EPISCOPAL

ALAPONT, L. i RIBERA, A. (2008): "Topografía y jerarquía funeraria en la Valencia tardo-antigua". En J. López i A. Martínez: *Morir en el Mediterráneo Medieval. Archaeological Studies on Late Antiquity and Early Medieval Europe (400-1000 AD)*. (BAR International Series 2001), Oxford, p. 59-88.

ESCRIVÀ, I.; MARÍN, J.J.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. i SANTONJA, A. (2017): "Reconstructing the Late Antiquity Episcopal Complex of Valentia". En S. Garagnani i A. Gaucci: *Knowledge, analysis and innovative methods for the study and the dissemination of ancient urban areas. Proceedings of the KAINUA 2017 International Conference in Honour of Professor Giuseppe Sassatelli's 70th Birthday* (Archeologia e Calcolatori 28.2), Florencia, p. 369-378.

RIBERA, A. (ed.) (2000): *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*. Grandes Temas Arqueológicos 2, Valencia,

RIBERA, A. (2005): "Origen i desenvolupament del nucli episcopal de Valentia". En J.M. Gurt i A. Ribera (eds.): *VI Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica (València, 2003)*, Barcelona, p. 207-243.

RIBERA, A. (2012): "La primera fase del grupo episcopal de Valencia (Hispania Carthaginiensis)". *Industria apium. L'archéologie: une démarche singulière, des pratiques multiples. Hommages à Raymond Brulet*, Louvain-la-Neuve, p. 149-162.

RIBERA, A. (2013): "Obispo y arquitectura en la Valencia tardoantigua". *Acta Congressus Internationalis XV Archaeologiae Christianae* (Roma 2013), p. 675-696.

RIBERA, A. i ESCRIVÀ, I. (2018): "From the far West to the far East. Relationship

of Episcopal complexes of the 5th - 6th centuries: Valentia versus Novae and Tauric Chersonesos". En E. Klenina ed.: *Sacrum et Profanum. Haec studia amici et collegae Andrei B. Biernacki septuagenario dicant* (Novae. Studies and Materials VI), Poznan, p. 269-294.

RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2014): *Los primeros obispos de Valencia*. Quaderns de Difusió Arqueològica 11, València.

LES FASES TARDOROMANA I VISIGÒTICA DE LA VIL·LA ROMANA DE L'HORTA VELLA (BÉTERA, VALÈNCIA)

ARANEGUI, C. i JIMÉNEZ, J. L. (2009): "De l'Ebre al Xúquer: València i Castelló". En V. Revilla, J. R. González i M. Prevosti (ed.): *Actes del Simposi les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana* (Lleida, 2007), Monografies, 10, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, p. 243-258.

JIMÉNEZ, J. L. i BURRIEL, J. M.^a (2007): "L'Horta Vella (Bétera, Valencia)". *Saguntum-PLAV*, 39, València. 193-197.

JIMÉNEZ, J. L. i BURRIEL, J. M.^a (2008): "VIII Campaña de excavaciones arqueológicas en L'Horta Vella (Bétera, Valencia)". *Saguntum-PLAV*, 40, València, p. 243-245.

JIMÉNEZ, J. L. i BURRIEL, J. M.^a (2014): "L'Horta Vella (Bétera, Valencia). Evolución arquitectónica y funcional de un establecimiento rural romano en la Antigüedad Tardía". En J. M.ª Álvarez, T. Nogales i I. Rodà (ed.): *CIAC. Actas XVIII Congreso Internacional de Arqueología Clásica: Centro y periferia en el mundo clásico/Centre and periphery in the ancient world. S. 15. La transformación de la ciudad y el campo en la Antigüedad Tardía. The transformation of the town and countryside in Late Antiquity*, Mérida, vol. II, p. 1877-1880.

JIMÉNEZ, J. L.; ARANEGUI, C. i BURRIEL, J. M.^a (2013): "La definición territorial del triángulo Saguntum-Valentia-Edeta: estado de la cuestión". En J. L. Fiches, R. Plana-Mallart i V. Revilla (ed.): *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'Occident romain. Gallia et Hispania. Paysages ruraux y territorios en las ciudades del Occidente romano. Gallia e Hispania, Actes du Colloque International AGER IX*, Barcelone, 25-27 mars 2010, Presses Universitaires de la Méditerranée, Université Paul-Valéry, Montpellier 3. Montpellier, p. 109-119.

JIMÉNEZ, J. L.; BURRIEL, J. M.^a i RUIZ, A. L. (2011): "IX Campaña de excavaciones arqueológicas en el yacimiento romano de L'Horta Vella (Bétera, Valencia)". *Saguntum-PLAV*, 43, València, p. 219-222.

JIMÉNEZ, J. L.; BURRIEL, J. M.^a; SERRANO, M.; SALAVERT, J. V. i ROSSELLÓ, M. (2005): "L'Horta Vella (Bétera, Valencia). De vil·la altimperial a establiment rural visigòtic". En J. M.ª Gurt i A. Ribera (ed.): *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (València, 2003), Barcelona, p. 305-315.

JIMÉNEZ, J. L.; BURRIEL, J. M.^a; ROSSELLÓ, M.; SERRANO, M. i SALAVERT, J. V. (2007): "La fase tardorromana de l'Horta Vella (Bétera, Valencia)". En C. Fernández, V. García i F. Gil (ed.): *Las villae tardorromanas en el Occidente del Imperio. Arquitectura y función, Actas del IV Coloquio Internacional de Arqueología*, Gijón, p. 629-638.

JIMÉNEZ, J. L.; BURRIEL, J. M.^a; ORTEGA, M. J.; ROSSELLÓ, M. i RUIZ, L. (2012): "L'Horta Vella (Bétera, València)". En V. Revilla, J. R. González i M. Prevosti (ed.): *Actes del Simposi Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana*, (Lleida 2007), Barcelona, p. 175-182.

EL MONESTIR DE PUNTA DE L'ILLA DE CULLERA

GARCÍA, M.I. i ROSSELLÓ, M. (1992): "Las ánforas tardorromanas de Punta de l'illa de Cullera". *Trabajos Varios del SIP*, 89, València, p. 639-661.

GARCÍA, M.I. i ROSSELLÓ, M. (1993): "Late Roman Unguentarium: Unguentarios cristianos de la Antigüedad Tardía procedentes de Punta de l'illa de Cullera (Valencia)". *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, p. 294-300.

JUAN, E. i ROSSELLÓ, M. (2003): "Jaciments no urbans d'època visigoda (segles VI-VII)". En H. Bonet, R. Albiach i M. Gozalbes, (coord.), *Romans i Visigots a les terres valencianes*, Museu de Prehistòria de València, València, p. 175-183.

LLOBREGAT, E. (1977): "San Vicente Màrtir y Justiniano de Valencia". *Homenaje a Fray Justo Pérez de Urbel, OSB*, t. II, Silos, p. 7-18.

MAROT, T. i LLORENS, M.M. (1996): "La circulación monetaria en el siglo VI d.C. en la costa mediterránea: La Punta de l'illa de Cullera (Valencia)". *Revista d'Arqueologia de Ponent* 6, Lleida, p. 151-180.

MATEU, F. (1972): "Bronces romanos imperiales y vándalos en l'illa de Cullera". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIII, València, p. 241-256.

RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2007): "Monasterios en el territorio de Valencia: abades, obispos y edificios". En J. López, A. Martínez i J. Morín (eds.): *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)* (Madrid, 2006) (BAR International Series S1720), Oxford, 163-180.

ROSELLÓ, M. (1995): "Punta de l'illa de Cullera (Valencia): Un posible establecimiento monástico del s. VI d.C.". *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 151-161.

ROSELLÓ, M. (2000): "El Conjunto Monástico de la Punta de l'illa de Cullera". En A. Ribera (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno. Grandes Temas Arqueológicos*, 2. Ajuntament de València, València, p. 143-150.

ROSELLÓ, M. (2005): "El territorium de Valentia a l'antiguitat tardana". *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica: Les Ciutats Tardoantigues d'Hispania: Cristianització i Topografia* (València, 2003), Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, IX, Barcelona, p. 279-304.

ROSELLÓ, M. (2005): "Màrtirs, monjos i bisbes. El bisbe Justinà i el monestir de Sant Vicent màrtir de l'illa de Cullera". *VI Jornades d'Estudis de Cullera* (2003), Ajuntament de Cullera, p. 379-397.

ROSELLÓ, M. i COTINO, F. (2005): "El panorama cerámico de los siglos V-VII dC en Cullera (Ribera Baixa, Valencia)". *Saguntum-PLAV*, 37, València, p. 139-152.

VALENTIA, CIUTAT DE FRONTERA (550-624)

- ALAPONT, L. (2005): "La necrópolis de l' àrea episcopal de València. noves aportacions antropològiques". VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (València 2003), p. 245-250.
- RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2005): "El grupo episcopal de Valentia en el siglo VII, un ejemplo del desarrollo del culto martirial". *El siglo VII en España y su contexto mediterráneo. Acta Antiqua Complutensia* 5, Alcalá de Henares, p. 123-153.
- RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2009): "Valentia en el siglo VII, de Suintila a Teodomiro". *El siglo VII frente al siglo VII: arquitectura* (Anejos de AEspA LI), Madrid, p. 185-203.
- RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2011): "Valencia y su entorno territorial tras el 713: epílogo visigodo y ¿". 711, *Arqueología e historia entre dos mundos* (Zona Arqueológica 15), Alcalá de Henares, p. 85-102.
- RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2013): "La ocupación tardoantigua del circo romano de Valentia". *XV Congreso Internacional de Arqueología Cristiana* (Roma), p. 47-62.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. i RUIZ, E. (2010): "Cerámicas de los niveles de ocupación del circo romano de Valencia en la época tardoantigua (siglos VI y VII)". *LRCW3. Late Roman Coarse Ware, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry* (Parma-Pisa 2008) (BAR International Series 2185), p., 173-182.
- ROSELLÓ, M. i RIBERA, A. (2016): "Arquitectura, ciudad y territorio: Valentia y su entorno entre los siglos VI y VIII". En I. Käflein/J. Staebel/M. Untermann eds.: *Im Schnittpunkt der Kulturen. Architektur und ihre Ausstattung auf der Iberischen Halbinsel im 6.-10./11. Jahrhundert* (Ars iberica et Americana 19), Frankfurt am Main, p. 415-456.
- ROSELLÓ, M. (1998): "La politique d'unification de Léovigild et son impact à Valence (Espagne): évidences littéraires et archéologiques » XIII *Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, Città del Vaticano-Split, p. 735-744.
- VALLEJO, M. (1993): *Bizancio y la España tardo-antigua (ss. V-VIII): un capítulo de historia mediterránea*. Memorias del Seminario de Historia Antigua IV, Alcalá de Henares.
- VIZCAINO, J. (2009): *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica*. Antigüedad y Cristianismo XXIV, Murcia.

VALÈNCIA LA VELLA. UN JACIMENT ENCARA PER DESCOBRIR

- HUGUET, E.; MACIAS, J. M.; RAMÓN, M. A.; RIBERA, A.; RODRÍGUEZ, F. i ROSSELLÓ, M. (en premsa): "Nuevos datos sobre el asentamiento visigodo de "València la Vella". En J.M. Macias, A. Ribera, M. Rosselló (eds): *Recintes fortificats en època visigoda: Història, arquitectura i tècnica constructiva*, ICAC.
- HUGUET, E.; RODRÍGUEZ, F.; MACIAS, J. M.; RAMÓN, M. A.; RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (en premsa): "Producciones locales e importaciones (s. VI - VII) en el recinto fortificado visigodo de València la Vella (Riba-roja de Túria)". 6th *International Conference on Late Roman Coarse Wares, Cooking*

Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry. Land and Sea: Pottery Routes (LRCW6), Agrigento (24-28 mayo 2017).

- ROSELLÓ, M. (1996): "El yacimiento de València la Vella (Riba-roja de Túria, Valencia). Algunas consideraciones para su atribución cronológica y cultural". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló de la Plana, p. 435-454.
- ROSELLÓ, M. (2000): "El recinto fortificado de "València la Vella" en Riba-roja de Túria". En A. Ribera, *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos 2, València, p. 127-133.

LES MONEDES DEL JACIMENT VISIGOT DE VALÈNCIA LA VELLA (RIBA-ROJA DE TÚRIA)

- CRUSAFONT, M. (1994): *El sistema monetario visigodo: cobre y oro*. Barcelona-Madrid.
- MAROT, T. (1997): "Aproximación a la circulación monetaria en la península ibérica y las islas baleares durante los siglos V y VI: la incidencia de las emisiones vándalas y bizantinas". *Revue Numismatique*, 152, p. 157-190.
- MAROT, T. (2000-2001): "La Península Ibérica en los siglos V-VI: consideraciones sobre provisión, circulación y usos monetarios". *Pyrenae*, 31-32, p. 133-160.
- MAROT, T. i LLORENS, Mª M. (1996): "La circulación monetaria en el siglo VI d. C. en la costa mediterránea: la Punta de l'illa de Cullera (Valencia)". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, p. 151-180.
- MARTÍN, J.; CARCEDO, M. i GARCÍA, J. R. (2016): *Numismática bizantina del Bajo Guadalhorce (Málaga)*, Málaga.
- MORA SERRANO, B. (2016): "Old and new coins in Southern Hispania in the sixth century AD". *Produktion und Recyclen von Münzen in der Spätantike / Produire et recycler la monnaie au Bas-Empire*, Mainz, p. 139-154.
- PLIEGO, R. (2009): *La moneda visigoda*. Universidad de Sevilla, Sevilla.
- PLIEGO, R. (2015- 2016): "The Visigoth Copper Coin Circulation in the Iberian Peninsula during the Early Medieval Age: New Approach". *Journal of Archaeological Numismatics*, 5-6, p. 125-160.
- VIZCAÍNO, J. (2009): *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica, Antigüedad y Cristianismo*, XXIV, 2007, Murcia.

MONEDAS EN ÚS EN L'ANTIGUITAT TARDANA A L'ENTORN PRÒXIM DE VALENTIA. LA MONEDA EN L'ÀMBIT VISIGOT

- ALAPONT, L. i TORMO, F.J. (2007): "El tesoro de monedas d' or visigodes de la Senda de l' Horteta Alcàsser (València). El tesoro d' Alcàsser i el legat visigot, Alcàsser, p. 37-45.
- CRUSAFONT, M. (1994): *El sistema monetario visigodo: cobre y oro*, Barcelona-Madrid.
- HURTADO, T.; MAS, P.; RAMÓN, M.A. i ROSSELLÓ, M. (2008): "Un nivel de destrucción del siglo V d.C. en el Portus Sucronem (Cullera, Valencia). Contexto material". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 26, Castelló de la Plana, p. 95-141.

- JIMÉNEZ, J.L. i BURRIEL, J.M. (2014): "L' Horta Vella (Bétera, Valencia). Evolució arquitectònica i funcional de un establiment rural romà en la Antigüedat Tardia". En J.M. Álvarez, T. Nogales i I. Rodà (eds.): *Actas del XVIII Congreso Internacional de Arqueología Clásica. Centro y periferia en el mundo clásico*, Mérida, p. 1877-1880.
- MAROT, T. (2000): "El uso de la moneda en la Antigüedad Tardía Hispánica". En: Ribera, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València, p. 273-278.
- MAROT, T. (2000-2001): "La Península Ibérica en los siglos V-VI: consideraciones sobre provisión, circulación y usos monetarios". *Pyrenae*, 31-32, p. 133-160.
- MARTÍNEZ, R.; MOLINA, M.; NUÑEZ, G.; ROSSELLÓ, M.; HURTADO, T.; GARCÍA-PROSPER, E.; POLO, M. i GARCÍA, I. (2019): "El poblamiento visigodo de Alcásser. Senda de l' Horteta. Un asentamiento rural en L' Horta Sud (València)". *Primer congrés d' Història local d' Alcásser*, Alcásser, p. 277-309.
- MORA, B. (2016): "Old and new coins in Southern Hispania in the sixth century AD". *Produktion und Recyclen von Münzen in der Spätantike / Produire et recycler la monnaie au Bas-Empire*, Mainz, p. 139-154.
- PLIEGO, R. (2015-2016): "The Visigoth Copper Coin Circulation in the Iberian Peninsula during the Early Medieval Age: New Approach". *Journal of Archaeological Numismatics*, 5-6, pp. 125-160.
- VERDASCO, C.; LÓPEZ, J.E.; SANFELIU, D.; SAÑUDO, P. i VILA, A. (s.f.), "La intervenció arqueològica en la villa romana del sector Rio (Paterna)". En Ll. Alapont i J. Martí (eds.): *III Jornades d' Arqueologia de València i Castelló, València, Castelló i Onda, 10-12 de desembre de 2010. Intervencions sobre el patrimoni arqueològic. Excavació, restauració, difusió, passada en valor*, València, p. 51-64.

EL VIDRE EN ÈPOCA VISIGODA

- CRUZ, M. i SÁNCHEZ DE PRADO, M.D. (2015): "Glass working Sites in Hispania: What we know". En I. Lazar (ed.): *Annales du 19 Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre (Piran, 2012)*, Koper, p. 178-187.
- FEYEU, J.I. (1995): "La typologie de la verrerie mérovingienne du nord de la France". En D. Foy (ed.): *Le Verre de l' Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age, typologie, chronologie et diffusion. VIII Rencontre de l' AFAV (Guiry-en-Vexin, 1993)*, Guiry-en-Vexin, p. 109-138.
- ISINGS, C. (1957): *Roman Glass from dated Finds, Archaeologica Traiectina*, II, Grönningen-Djakarta.
- NOLLEN, J. (1988): "Vidros de San Cucufate". *Conimbriga*, XXVII, p. 5-59.
- ORTIZ, E. (2001): *Vidrios procedentes de la provincia de Zaragoza: El Bajo Imperio Romano*, (Catálogo: Fondos del Museo de Zaragoza), Zaragoza.
- RAMÓN, M.A. (2015): (Ed.): *El vidrio Antiguo en Valencia. Catálogo de Exposición*. Quaderns de Difusió Arqueològica, 12, València.
- SÁNCHEZ DE PRADO, M.D. i RAMÓN PERIS, A. (2014): "La producció de vidrió en València. El taller de la calle Sabaters". *Lucentum*, XXXIII, Alacant, p. 215-242.

- SÁNCHEZ DE PRADO, M.D. (2018): *La vajilla de vidrio en el ámbito suroriental de la Hispania Romana: Comercio y producción entre los siglos I-VII d.C.* Publicacions de la Universitat d' Alacant, Sant Vicent del Raspeig.
- STERNINI, M. (1989): *Una manifattura vetraria di V secolo a Roma*. Firenze.
- XUSTO, M. (2001): *O vidro provincial galaicorromano*, Vigo.

EVIDÈNCIES FUNERÀRIES RURALS AL TERRITORIUM DE VALENTIA ENTRE ELS SEGLES VI I VII DC

- ALAPONT, L. i TORMO, F.J. (2005): "La necròpolis i les troballes monetàries del jaciment visigòtic de la Senda de l' Horteta en Alcásser (València)". En J.M. Gurt i A. Ribera (eds.): *Actas de la VI Reunión d' Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d' Hispania: cristianització i topografia*, València 8-10 de mayo 2003, Barcelona, p. 317-322.
- BARROSO, R. i MORÍN, J. (2003): "El monasterio servitano. Auge y caída de un cenobio visigodo". *Codex Aquilarensis* 19, p. 9-25.
- EIROA, J.A. (2008): "El Castillo de Ricote (Murcia): identificación y bases para su estudio". *Estudio sobre desarrollo regional*, Murcia, p. 18.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2001): *El mundo funerario romano en el País Valenciano monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I a. de C.-VII d. de C.*, Madrid : Instituto Alicantino de Cultura "Juan Gil-Albert".
- JIMÉNEZ, J.L.; RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2014): "València y su territorium des de su época romana imperial hasta la antigüedad tardía: una síntesis". En D. Vaquerizo, J.A. Garriguet, i A. León (eds.): *Ciudad y territorio: transformaciones materiales e ideológicas entre la época clásica y el altomedievo*. *Monografías de arqueología cordobesa*, 20, p. 272-277.
- MARTÍNEZ, R.; MOLINA, M.; NUÑEZ, G.; ROSSELLÓ, M.; GARCÍA-PROSPER, E.; POLO, M. i GARCÍA, I. (2018): "Senda de l' Horteta. Nuevas aportaciones al estudio de un asentamiento visigodo". En C. Matamoros, F.E. Tendero, L. Alapont i J. Alfonso (eds.): *Actes de les Jornades d' Arqueologia de la Comunitat Valenciana (2013-2015)*. València, 191-203.
- RIPOLL, G. (1996): "L' Arquitectura funeraria de Hispania entre los siglos V y VIII: aproximación tipológica, Spania". *Estudis d' Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere Palol i Salles*. Publicacions de l' Abadia de Montserrat. Sèrie Il·lustrada, 12, Barcelona, p. 215-224.
- ROSELLÓ, M. i RIBERA, A. (2016): "Arquitectura, ciudad y territorio: València y su entorno entre los siglos VI y VIII". En I. Käflein, J. Staebel, i M. Untermann (eds.): *Cruce de Culturas. Arquitectura y su decoración en la Península Ibérica del siglo VI al XI*. Iberoamericana-Vervuert, Madrid-Frankfurt, p. 415-456.
- RUBIO, R. (2012): "Geografía funeraria, comunidades campesinas y articulación territorial post-romana al suroeste de Salamanca". En G. Company, J. Fonte, B. Gómez, L. Moragón i J. M. Señorán (eds.): *Actas de las V Jornades de Jóvenes en Investigación Arqueológica*. Santiago de Compostela, p. 119-125.
- VIGIL-ESCALERA, A. (2007): "Granjas y aldeas altomedievales de la Meseta. Configuración espacial, socioeconómica y política de un territorio rural al norte de Toledo (ss.V-X dC)". *Archivo Español de Arqueología*, 80, Madrid, p. 239-284.

EL TOLMO DE MINATEDA: DE SENABLE A TEODOMIR

- ABAD, L.; GUTIÉRREZ, S. i SANZ, R. (1998): *El Tolmo de Minateda. Una historia de tres mil quinientos años*, Toledo.
- ABAD, L.; GUTIÉRREZ, S.; SANZ, R. i CÁNOVAS, P. (2011): *Tolma, una ciudad en el camino. Guía del parque arqueológico*. Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha. Hellín
- ABAD, L.; GUTIÉRREZ, S.; SANZ, R. i CÁNOVAS, P. (2012): "El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete, España): un proyecto de investigación y puesta en valor del patrimonio". *Debates de Arqueología Medieval*, 2, 351-381. [http://www.arqueologiamedievaldebates.com/articulo-46/el-tolmo-de-minateda-\(hellin-albacete-espana\):-un-proyecto](http://www.arqueologiamedievaldebates.com/articulo-46/el-tolmo-de-minateda-(hellin-albacete-espana):-un-proyecto)
- AMOROS, V. (2018): El Tolmo de Minateda en la Alta Edad Media. Cerámica y contexto. Publicacions Universitat D'Alacant.
- AMOROS, V.; SARABIA, J.; DOMÉNECH, C. i GUTIÉRREZ, S. (2018): "The Buildings of the Visigothic Elite: Function and Material Culture in Spaces of Power", *Visigothic Symposia*. 2017-2018, 2: Iberian Spaces, Iberian Identities. <https://visigothicsymposia.org/gutierrez-lloret-et-al/>
- DOMÉNECH, C., (2014): "Moneda y espacios de poder en el reino visigodo. Los tremises de El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete)". *Arqueología y Territorio Medieval*, 21, p.9-37
- GAMO, B., (2014): "Fortificaciones del reino de Toledo en el sureste de la Península Ibérica el ejemplo del Tolmo de Minateda". *Congreso Internacional de Fortificaciones en la Tardoantigüedad. Élités y articulación del Territorio entre los siglos V-VIII d. C.* (Zamora, 2012), Fundación Rei Afonso Henriquez, p. 79-94
- GAMO, B.; GUTIÉRREZ, S., (2017): "El Tolmo de Minateda entre la Tardía Antigüedad y la Alta Edad Media: nuevos retos en nuevos tiempos". En Perlines, M.; Hevia, P. (eds.): *La Meseta Sur entre la Tardía Antigüedad y la Alta Edad Media*. Toledo: Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, Consejería de Educación Cultura y Deportes, p. 47-74
- GUTIÉRREZ, S., (2011): "El Tolmo de Minateda en torno al 711". *711. Arqueología e Historia entre dos mundos, Zona arqueológica*, 15, vol. I, 355-374.
- GUTIÉRREZ, S.; ABAD, L. i GAMO, B. (2005): "Eio, Iyyuh y el Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete): de sede episcopal a madina islámica". En *Les ciutats tardoantiques d'Hispania: cristianització i topografia*, Institut d'Estudis Catalans. VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, Barcelona, p. 345-68.
- GUTIÉRREZ, S. i SARABIA, J. (2013): "The episcopal complex of Eio-El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete, Spain). Architecture and spatial organization. 7th to 8th centuries AD". *Hortus Artium Medievalium*, 19, p. 267-300.
- SARABIA, J.; GUTIÉRREZ, S. i AMOROS, V., (2019): "The rural and suburban landscape of Eio-Iyyuh (Tolmo de Minateda, Hellín, Spain): new methodological approaches to detect and interpret its main generating elements. En S. Gelichi i L. Olmo (eds.): *Mediterranean Landscapes in post Antiquity. New frontiers and new perspectives*, Archaeopress, Oxford, p. 145-63.

ILICI I L'EVOLUCIÓ TERRITORIAL ENTRE ELS SEGLES IV I VII

- GUILABERT, A.; OLCINA, M. i TENDERO, E. (2015): "Lucentum (Tossal de Manises, Alicante). Estudio de caso de un *municipium* de la *Tarraconense* sur". En L. Brassous i A. Quevedo (eds.), *Urbanisme civique en temps de «crise». Les espaces publics dans les villes d'Hispanie et de l'Occident roman entre les IIe et IVe s. ap. J.-C.*, Collection de la Casa de Velázquez, n.º. 148, Casa de Velázquez, Madrid, p. 143-158.
- GUTIÉRREZ, S. (2012): "De Teodomiro a *Tudmír*. Los primeros tiempos desde la arqueología (s. VII – IX)". *De Mahoma a Carlomagno. Los primeros tiempos (siglos VII-IX). XXXIX Semana de Estudios Medievales de Estella*. Gobierno de Navarra, Pamplona, p. 229-284.
- LORENZO, R. (2016): *Ilici en la Antigüedad tardía. Ciudad y territorio del ocaseo imperial al Pacto de Tudmír*. Tesis doctoral de la Universidad de Alicante, RUA, <http://hdl.handle.net/10045/60677>
- OLCINA, M.; GUILABERT, A. i TENDERO, E. (2014): "El municipi de *Lucentum*". En M. Olcina (ed.): *Ciudades romanas valencianas*, MARQ, Alacant, p. 200-216.
- REYNOLDS, P. (2016): "From Vandal Africa to Arab *Ifriqiya*. Tracing Ceramic and Economic Trends through the Fifth to the Eleventh Centuries", En S. T. Stevens i J. P. Conant (eds.): *North Africa under Byzantium and Early Islam*, *Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia*, Washington, D.C., p. 129-172.
- RONDA, A. M. (2009): "La cristianización del enclave de Baños de la Reina". *Calp. Arqueología y Museo, Catálogo exposición monográfica del MARQ. Calp. Arqueología y Museo*. Excm. Diputación Provincial de Alicante, Alacant, p. 134-137.
- RONDA, A. M. (2018): *L'Alcúdia de Alejandro Ramos Folqués. Contextos arqueológicos y humanos en el yacimiento de la Dama de Elche*. Anejos de *Lucentum* 24, Publicaciones de la Universitat d'Alacant. Alacant.
- ROSSER, P. (2014): "Arqueología del poblamiento de un territorio del Mediterráneo Occidental (Alicante, España) en época tardo-antigua. Un espacio activo sin ciudad". *Anales de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Murcia*, n.º. 30, Murcia, p. 55-83.
- TENDERO, M. i RONDA, A. (2014): "Nuevos datos sobre la *Colonia Iulia Ilici Augusta* (s. II-IV d.C.)". En S. Ramallo i A. Quevedo (eds.): *Las ciudades de la Tarraconense oriental entre los siglos II-IV d.C. Evolución urbanística y contextos materiales*. Universidad de Murcia, Murcia, p. 375-420.
- TENDERO, M. i RONDA, A. (2014): "La ciudad romana de *Ilici* (L'Alcúdia de Elche, Alicante)". En M. Olcina (ed.): *Ciudades romanas valencianas*, MARQ, Alacant, p. 226-242.
- VIZCAÍNO, J. (2018): "*Ad pristinum decus*. La metamorfosis urbana de *Carthago Spartaria* durante el siglo V". En S. Panzram i L. Callegarin (eds.): *Entre civitas y madina. El mundo de las ciudades en la Península Ibérica y en el norte de África (siglos IV-IX)*. Colección de la Casa de Velázquez, n.º. 167, Casa de Velázquez, Madrid, p. 75-104.

EL TERRITORI D'ALLON

- ESPINOSA, A. (1996): *Arqueología romana de la comarca de la Marina Baixa (Alicante)*. Tesis Doctoral, Universidad Autónoma de Madrid.
- ESPINOSA, A.; RUIZ, D. i MARCOS, A. (2014): "Allon". En M. Olcina: *Las ciudades romanas valencianas. Actas de las Jornadas sobre Ciudades Romanas Valencianas. Actualidad de la investigación historioarqueológica*, MARQ, Museo Arqueológico de Alicante, Diputación de Alicante, p. 179-198.
- FRÍAS, C. (2010): *El poblamiento rural de Dianium, Lucentum, Ilici y la ciudad romana de la Vila Joiosa (siglos II a. C. - VII d. C.). Bases para su estudio*. Publicaciones de la Universidad de Alicante, Anejo a la revista *Lucentum* 20, Alacant.
- LLORET, M. D. (2012): *La decoración tallada del yacimiento de Xauxelles, Villa Joyosa*. Trabajo de Fin de Máster. Universidad de Alicante.
- GARCÍA, J. R.; PÉREZ, G. i LLORENS, S. (2004): "L'Almisserà: territorio castral y espacio rural en época islámica". *II Jornadas de Arqueología Medieval: De la medina a la vila, II Jornadas de Arqueología Medieval (Petrer-Novelda, 2003)*, Alicante, p. 83-106.
- OLCINA, M. H. (1990): "Partida de Torres". *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana (1984-1988), Intervencions rurals*, 91-93.
- MARTÍNEZ, J. A. (2005): "Patrimonio Arqueològic d'Altea". En García i Espinosa (ed.): *Actas de las I Jornadas sobre la Actualidad del Patrimonio Arqueológico y Etnográfico de la Marina Baixa*, Universidad Miguel Hernández, Altea, p. 37-48.
- TARRADELL, M. (1988): "Prehistòria i Antiguitat". En M. Tarradell i M. Sanchis Guarnier: *Història del País Valencià*, vol. I, Barcelona, p. 186.
- GUTIÉRREZ, S. (1995): "Tradiciones culturales y proceso de cambio entre el mundo romano y la sociedad islámica". *XXIII Congreso Nacional de Arqueología (Elx, 1995)*, Elx, p. 123-154.
- TORRÓ, J. i FERRER, P. (1986): "Asentamientos altomedievales en el Pic Negro (Cocentaina, Alicante). Aportación al estudio del tránsito a la época islámica en el ámbito montañoso de las comarcas meridionales del País Valenciano". *I Congreso de Arqueología Medieval Española (Huesca 1985)*, Zaragoza, p. 129-147.

CARTHAGO SPARTARIA, UNA PLAÇA FORTA BIZANTINA

- BONIFAY, M. (2004) : *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR International Series 1301.
- FONTAINE, J. (2000): "Un général byzantin en Espagne en 589: Observations sur la romanité de l'inscription byzantine de Carthagène (Vives 362)". *Romanité et cité chrétienne. Permanences et mutations. Intégration et exclusion du Ie au VIe siècle*, Paris, p.91-100.
- GUTIÉRREZ, S. (1999): "La ciudad en la Antigüedad Tardía en el Sureste de la provincia Carthaginiensis: La reviviscencia urbana en el marco del conflicto grecogótico". *Complutum y las ciudades hispanas en la Antigüedad Tardía. Actas del I encuentro Hispania en la Antigüedad Tardía* (Alcalá 1996), Alcalá de Henares, pp.101-128.

- MADRID, M.^ªJ. i VIZCAÍNO, J. (2009): "La necrópolis de Carthago Spartaria. Dinámica de un espacio funerario entre el Bajo Imperio y la época bizantina". *Contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (Segles V-VIII), Taula Rodona Sant Cugat del Vallès, del 1 al 3 de octubre de 2009, Gausac*, p.191-209.
- RAMALLO, S.F.; RUIZ, E. y BERROCAL, M.^ªC. (1997) : "Un contexto cerámico del primer cuarto del siglo VII en Cartagena". *ArqueoMediterrania* 2, p. 203-228.
- REYNOLDS, P. (2011): "A 7th century pottery deposit from Byzantine Carthago Spartaria (Cartagena, Spain)". En M.A. Cau, P. Reynolds i M. Bonifay (eds.): *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving Problems of Typology and Chronology. A review of the evidence, debate and new contexts*. Roman and Late Antique Mediterranean Pottery, 1. Oxford: Archaeopress. p.99-128.
- RIBERA, A. (2008): "La ciudad de Valencia durante el período visigodo". *Zona arqueológica*, 9, p.303-320.
- VALLEJO, M. (2012): *Hispania y Bizancio. Una relación desconocida*. Madrid.
- VIZCAÍNO, J. (2008): Early Byzantine Lamellar Armour from Carthago Spartaria (Cartagena, Spain). *Gladius. Estudios sobre armas antiguas, arte militar y vida cultural en Oriente y Occidente*, XXVIII, p.195-210.
- VIZCAÍNO, J. (2009): *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica*. Murcia: Anejos de Antigüedad y Cristianismo, XXIV.
- VIZCAÍNO, J.; NOGUERA, J.M. i MADRID, M.^ªJ. (En premsa): "Rediviva moenia. Nuevos datos sobre las murallas de Carthago Spartaria en época bizantina". En J.M.ª Macías; A. Ribera i M. Rosselló (eds.), *Recintes fortificats en època visigoda: Història, Arquitectura i Territori*. Sèria Trama ICAC. Tarragona.

LES ILLES BALEARS DELS SEGLES V AL VIII DC. ALGUNES DADES NOVES APORTADES PER L'ARQUEOLOGIA DEL SEGLE XXI

- ALAPONT, L. (2017): "Enterramientos alrededor de la basílica de Sanisera (Menorca). Estudio antropológico y de los rituales funerarios". En M. Anglada, M. Riera i A. Martínez (coords.): *VII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Maó, 2016)*. Consell Insular de Menorca y Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, Maó, p. 241-250.
- ALCAIDE, S. i CAU, M. A. (2016): "Les esglésies de domini bizantí de la costa oriental d'Espanya i les Balears". En J. Guitart, M. Pagès, I. Rodà i J. Sans, J. (ed.): *L'arquitectura cristiana preromànica a Catalunya. Edició facsímil i textos d'actualització*. Institut d'Estudis Catalans, Arxiu Nacional de Catalunya, Museu Nacional d'Art de Catalunya y Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona, p. 527-542.
- AMENGUAL, J. (1991-1992): *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana. Volums I i II*, Editorial Moll (Els treballs i els dies, 36-37), Palma.
- CAU, M. A.; VAN STRYDONK, M.; BOUDIN, M.; MAS FLORIT, C.; MESTRES, J. S.; CARDONA, F. et al. (2016): "Christians in a Muslim world? Radiocarbon dating of the cemetery overlaying the forum of Pollentia (Mallorca,

- Balearic Islands)". *Archaeological and Anthropological Sciences*, 9 (7), p. 1529-1538.
- NICOLÁS J. C. i MOLL, B. (2013): "Sellos Bizantinos de Menorca. Un arconte mallorquin para las Baleares en el siglo VIII". *Tharros Felix*, 5, p. 537-528.
- RIERA, M. (coord.) (2014): *El monestir de Cabrera. Segles V-VIII dC*, Ajuntament de Palma, Palma.
- RIERA, M. (2017): *El monacat insular de la Mediterrània Occidental. El monestir de Cabrera (Balears, segles V-VIII)*. Ateneu Sant Pacià, Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes, Facultat de Teologia de Catalunya y Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Studia Archaeologiae Christianae, 1), Barcelona.
- RIERA, M.; CAU, M. A. I SALAS, M. (coords.) (2012): *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*. Consell de Mallorca, Palma.
- ROSSELLÓ, J. M. (2017): "Reinterpretación del edificio 11 de Sanisera (Sanitja, Menorca). ¿Es una basílica?". En M. Anglada, M. Riera i A. Martínez (coords.): *VII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Maó, 2016)*. Consell Insular de Menorca y Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, Maó, p. 237-240.
- VAN STRYDONK, M.; BOUDIN, M. i RAMIS, D. (2017): "De la prehistòria a la història: Canvi i continuïtat en els hàbits alimentaris dels habitants de les Illes Balears a partir dels estudis de ^{14}C i isòtops estables $\delta^{13}\text{C}$ i $\delta^{15}\text{N}$ ". En M. Anglada, M. Riera i A. Martínez (coords.): *VII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Maó, 2016)*. Consell Insular de Menorca y Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, Maó, p. 369-378.
- L'EDIFICI VISIGOT DELS CASALS DEL MAS DE SABATER, MORELLA, ELS PORTS (CASTELLÓ)**
- ALBA, M. (2009): "Los edificios emirales de Morería (Mérida), una muestra de arquitectura del poder". *Anales de Arqueología Cordobesa*, 20, p. 379-418.
- ARASA, F. (1991): "Un osculatori i dues plaques de cinturó de la comarca dels Ports (Castelló)". *Saguntum-PLAV*, 24, València, p. 203-210.
- BELTRAN, J. i MACIAS, J.M. (2016): "Técnicas constructivas en la Tarraconensis durante la Antigüedad Tardía. Planteamientos y estrategias de investigación para una propuesta de síntesis". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona, Epoca II*, 12, p. 16-38. Museu d'Història de Barcelona, Barcelona
- BONNET, CH. i BELTRAN, J. (2000): "El primer grupo episcopal de Barcelona". *Sedes Regiae (400-800 d.C.) Memorias De La Real Academia De Buenas Letras De Barcelona*, p. 467-490.
- BONNET, CH. i BELTRÁN, J. (2005): "Arquología y arquitectura de los siglos VI-VII en Barcelona: La reforma y monumentalización del grupo episcopal". *V Congreso Internacional Hispania en la antigüedad Tardía. El siglo VII en España y su contexto mediterráneo*. Alcalá de Henares, p. 135-160.
- BURCH, J.; GARCIA, G.; NOLLA, J.Mª; MIQUEL, I.; PALAHI, J.; SAGRERA, J.; SURERA, M. i VIVO, D. (2006): *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis Vol. 2. El Castellum. Sant Julià de Ramis (ESP)*. Ajuntament de Sant Julià de Ramis.
- DE ANTONIO, J.M. i PEREZ, R. (en prensa): "El edificio Visigodo de Els Casals del Mas de Sabater, Morella (Els Ports, Castellón)". *Actas II Jornades Internacionals d'Arqueologia de Riba-roja de Túria*.
- DUARTE, F.X.; HERNÁNDEZ, F.J.; NÚÑEZ, G. i PÉREZ, R. (2009): "Tres conjuntos funerarios rurales en Morella (Els Ports, Castelló), siglos VI-XI: aspectos arqueológicos." En M. Polo Cerdá i E. García-Prósper (ed.): *Actas del IX Congreso Nacional de Paleopatología. Morella (Castellón), 2007*, Grupo Paleolab, València, p. 117-136.
- GUARDIOLA, M. (2005): "La Formació Morella: un patró geològic per a l'assentament prehistòric a la comarca dels Ports". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24. Diputació de Castelló, Castelló de la Plana, p. 91-110.
- MATEOS, P. i ALBA, M. (2000): "De Emerita Augusta a Marida". *Visigodos y Omevas. Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta edad Media*. Anejos AEspA XXIII, CSIC y Consorcio de la Ciudad Monumental, p. 143-168.
- ECONOMIA PRODUCTIVA, SOCIETAT I COMERÇ**
- GARCÍA-VARGAS, E. (2011): "Oriental Trade in the Iberian Peninsula during Late Antiquity (5th -7th centuries AD)". *New perspective in Late Antiquity*, Newcastle, p. 76-117.
- GUTIÉRREZ, S. (2000): "Algunas consideraciones acerca de la cultura material de las épocas visigoda y emiral en el territorio de Tudmir". *Anejos del Archivo Español de Arqueología XXIII*, Madrid, p. 95-116.
- PASCUAL, J.; RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2003): "Cerámicas de la ciudad de Valencia entre la época visigoda y omeva (siglos VI-X)". *Cerámicas tardo-romanas y altomedievales en la Península Ibérica. Anejos de AEspA XXVIII*, Madrid, p. 67 – 117.
- REYNOLDS, P. (2015): "Material culture and the economy in the age of Saint Isidore of Seville (6th and 7th centuries)". En J.P. Caillet, I. Velázquez i G. Ripoll (eds.): *Isidore de Séville et son temps*, Antiquité Tardive 23, Brepols, Paris, p. 163-210.
- RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2012): "Las ánforas tardoantiguas de Valencia". *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 42, p. 385-396.
- RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2016): "Imports of ceramic from de Eastern Mediterranean on the territory of Valencia in Late Antiquity period (5th centuries-7th AD)". *Histoires matérielles : terre cuite, bois, métal et autres objets. Des pots et des potes : Mélanges offerts à Lucien Rivet*, Autun, p. 551-560.
- ROSSELLÓ, MIQUEL (2000): "Economía y comercio en época visigoda". En A. Ribera (coord.): *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*. (Grandes Temas Arqueológicos 2), Valencia, p. 207-217.
- ROSSELLÓ, M. i RIBERA, A. (2004): "Las cerámicas del siglo VII en Valentia (Hispania) y su entorno". *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 39.
- VIZCAINO, J. i PÉREZ, I. (2008): "Ungüentarios Bizantinos con sello epigráfico en Cartago Spartaria". *Archivo Español de Arqueología* 81, Madrid, p. 151-176.

LA MONEDA DEL REGNE VISIGOT (C. 420-714)

- ALMAGRO, M.; CABALLERO, L. i ZOZAYA, J. (2002): *Qusayr 'Amra. Residencia y Baños Omeyas en el Desierto de Jordania*, Granada.
- BARROSO, R. i MORIN, J. (1994): "Dos relieves de época visigoda como representación figurada: la placa de La Tamujas y la de Narbona". *Anales toledanos*, 31, p. 41-64.
- BRECKENRIDGE, J.D. (1959): *The Numismatic Iconography of Justinian II (685-695, 705-711 AD)*, New York.
- GARCIA, L.A. (2013): *España 702-719. La conquista musulmana*, Sevilla.
- GRIERSON, Ph. (1953): "Visigothic Metrology". *The Numismatic Chronicle*, ser. 6, XIII, p. 74-87.
- MARTINEZ, C. (2015): "Los bárbaros desde la perspectiva intelectual romana". En J. A. Quirós i S. Castellano (coord.): *Identidad y etnicidad en Hispania: propuestas teóricas y cultura material en los siglos V-VIII*, Vitoria-Gasteiz, p. 41-52.
- MILES, G.C. (1952): *The Coinage of the Visigoths of Spain, Leovigild to Achila II*, New York.
- PLIEGO, R. (2009): *La Moneda Visigoda* (2 tomos), Sevilla.
- PLIEGO, R. (2013): "El origen de la representación de Cristo en la moneda del rey visigodo Ervigio (680-687)". *Numismatica e Antichità Classiche. Quaderni Ticinesi*, XLII, p. 251-264.
- TOMASINI, W.J. (1964): *The Barbaric Tremissis in Spain and Southern France: Anastasius to Leovigild*, New York.

LES SEQUES VISIGODES DEL TERRITORI DE VALÈNCIA

- ALAPONT, L. i TORMO, F. (2005): "El tesoro de monedas de oro visigodas de la Senda de l'Horteta (Alcasser, Valencia)". En P.P. Ripollès i A. Ribera eds.: *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno* (Grandes Temas Arqueológicos 4), València, p. 169-176.
- CABEZA, M.C. (1989): "El entorno del triente de Suintila de la Biblioteca Universitaria de Valencia". *Saitabi* XXXIX, Xàtiva, p. 73-80.
- CRUSAFONT, M. (2002): "Las acuñaciones visigodas". *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, Sagunt, p. 303-318.
- GARCIA, L. (1982): "Cecas visigodas y sistema económico". II *Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica*. Barcelona, p. 333-345.
- MAROT, T. (1999): "Invasions i accions militars a la península Ibèrica durant l'antiguitat tardana (segles V-VII): el testimoni de la moneda". *Moneda i exèrcits. Gabinet Numismàtic de Catalunya*, Barcelona, p. 145-167.
- MATEU, F. (1941): "Sobre el numerario visigodo de la Tarraconense. Las cecas de Sagunto y Valencia en el primer tercio del siglo VII". *Ampurias* III, p. 85-95.
- MOLINERO, A. (1949): "La necrópolis visigoda de Duratón (Segovia). Materiales de tipo bizantino". IV *Congreso Arqueológico del Sudeste Español*, Cartagena, p. 502-504.
- PLIEGO, R. (2008): "La acuñación monetaria en el Reino Visigodo de Toledo: El funcionamiento de las cecas". *Els tallers monetaris: organització i producció* (XII Curs d'Història monetària d'Hispania), Barcelona, p. 117-141.

- PLIEGO, R. (2009): *La moneda visigoda. Historia monetaria del Reino visigodo de Toledo (c. 569-711)*. Sevilla.
- RIBERA, A. (2005): "El contexto histórico y arqueológico de las monedas visigodas del País Valenciano". *Gaceta Numismática* 157, p. 45-61.

EL DUX TEBDEMIR I EL SEU TEMPS

- AZUAR, R. (2000): "Enrique Llobregat. Del Pacto de Teodomiro a los orígenes del País Valenciano". *Scripta in honorem Enrique A. Llobregat Conesa*, Alacant, p. 53-66.
- BARROSO, R.; MORIN J. i SANCHEZ, I. (2018): *Theudemirus Dux. El último goda. El ducado de Auriola y el final del reino visigodo de Toledo*. Audema.
- BAZZANA, A. (1986): "Asentamientos medievales en las sierras del Bajo Maestrazgo: monte Marinet y Monte Mollet (Castellón de la Plana, España)". *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval española, Andalucía*. Zaragoza, p. 147-161.
- CHALMETA, P. (2003): *Invasión e islamización. La sumisión de Hispania y la formación de al-Andalus*. Universidad de Jaén. Torredonjimeno.
- GARCIA, L. (1992): "Los últimos tiempos del reino visigodo". *Boletín de la Real Academia de la Historia* CLXXXIX, Madrid, p. 425-459.
- GUICHARD, P. (1973): *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*. Granada.
- GUTIERREZ, S. (1996): *La cora de Tudmir. De la antigüedad tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*. Casa de Velázquez, Madrid.
- LLOBREGAT, E.A. (1973): *Teodomiro de Oriola. Su vida y su obra*, Alacant.
- LLOBREGAT, E.A. (1977): *La primitiva cristiandat valenciana. Segles IV al VIII*. L'Estel. València.
- RIBERA, A. i ROSSELLO, M. (2011): "Valencia y su entorno territorial tras el 713: epílogo visigodo y ¿?". En *711. Arqueología e historia entre dos mundos* (Zona Arqueológica 15), Alcalá de Henares, p. 85-102.

PLA DE NADAL (RIBA-ROJA DE TÚRIA), EL PALAU DE TEBDEMIR

- JIMENEZ, J.L.; RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2014): "Valentia y su territorium desde época romana imperial a la antigüedad tardía: una síntesis". En D. Vaquerizo, J.A. Garriguet i A. León (eds.): *Ciudad y territorio: transformaciones materiales e ideológicas entre la época clásica y el Altomedioevo* (Monografías de Arqueología Cordobesa 20), Córdoba, p. 265-282.
- JUAN, E. i LERMA, J.V. (2000): "La villa áulica del "Plá de Nadal" (Riba-roja de Túria)". *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno* (Grandes Temas Arqueológicos 2), València, p. 135-142.
- JUAN, E. i PASTOR, I. (1985): "El yacimiento de época visigótica de Pla de Nadal". *Gallo-romaines, wisigoths et francs en Aquitaine, Septimaine et Espagne* (Actes des VII Journées Internationales d'Archéologie Mérovingienne) Toulouse, p. 83-96.
- JUAN, E. i PASTOR, I. (1989): "Los visigodos en Valencia. Pla de Nadal: ¿una villa áulica?". *Boletín de Arqueología Medieval*, 3: p. 137-179.

- JUAN, E.; ESCRIVÀ, I.; MORÍN, J.; RIBERA, A.; ROSSELLÒ, M. i SÁNCHEZ, I. (2018): "Pla de Nadal: la residència de Teodomiro. Entre visigodos y omeyas". En I. Sánchez i P. Mateos (eds.): *Territorio, topografía y arquitectura de poder durante la Antigüedad Tardía* (Mytra 1), Mérida, p.261-282.
- PERICH, A. (2013): "El palacio de Qasr Ibn Wardan (Siria) y la evolución de la tipología palacial bizantina (siglos VI-XV)". *Revista d'Arqueologia de Ponent* 23, p. 45-74.
- RIBERA, A. (2017): "El palau de Pla de Nadal (Riba-roja de Túria). L'últim batec del poder visigòt". En F. Arasa i C. Mata (eds.): *Homenaje a la profesora Carmen Aranegui Gascó, Saguntum-PLAV, Extra-19*, València, p. 279-287.
- RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2007): "Escultura decorativa de época tardoantigua en Valencia y su entorno". *Escultura decorativa tardorromana y altomedieval en la Península Ibérica* (Anejos de Archivo Español de Arqueología XLI), Madrid, p 345-366.
- RIBERA, A. et alii. (2015): *Pla de Nadal (Riba-roja) del Túria*. El Palacio de Teudínir. Ajuntament de Riba-roja de Túria, València.
- ROSSELLÓ, M. (2005): "El territorium de Valentia a l'antiguitat tardana". VI Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica, (València 2003) Barcelona, p. 279-304.
- DIVERSES ESFERES, DIVERSES DINÀMIQUES. LA TRANSFORMACIÓ DE VALÈNCIA I LA SEUA REGIÓ DURANT EL SEGLE VIII**
- AZUAR, R. (2015): *Castillos, ciudades y campesinos en el Sharq al-Andalus*. Instituto Alicantino de Cultura «Juan Gil Albert», Alacant.
- BAZZANA, A. (1992): *Maisons d'al-Andalus. Habitats médiévaux et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*. Madrid, Casa de Velazquez (2 vols.).
- DOMÉNECH, C. (2003) *Dinares, dirhams y feluses. Circulación monetaria islámica en el País Valenciano*. Instituto Alicantino de Cultura «Juan Gil Albert», Alacant.
- GUICHARD, P. (1990-1991): *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIe-XIIIe siècles)*. Institut Français de Damas, Damasc (2 vols.).
- GUTIÉRREZ, S. (1996): *La cora de Tudmir de la Antigüedad Tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*. Casa de Velazquez/Instituto de Cultura "Juan Gil Albert", Madrid/Alacant
- LÓPEZ, J. A. i XIMÉNEZ, T. (2014): "Excavaciones arqueológicas en Cabezo Pardo (San Isidro/Granja de Rocamora, Alicante). Últimas actuaciones"- En M. Olcina i J. A. Soler (ed.): *Arqueología en Alicante en la primera década del siglo XXI. II Jornadas de Arqueología y Patrimonio alicantino* (MARQ. Arqueología y Museo, Extra-01). MARQ, Alacant, p. 209-214.
- LORRIO, A. J.; ALMAGRO, M. i SÁNCHEZ DE PRADO, M.ª D. (2009): *El Molón (Camporrobles, Valencia): "appidum" prerromano y "hisn" islámico: guía turística y arqueológica*. Ayuntamiento de Camporrobles, Camporrobles.
- MARTÍNEZ, M.ª A.; GUTIÉRREZ, S. y AMORÓS, V. (2016): "Un mensaje en la botella: escritura árabe en contexto. Un ejemplo de El Tolmo de Minateda". *Debates de Arqueología Medieval*, 6, p. 11-39.
- ROSSER, P. (2014): "Arqueología del poblamiento de un territorio del Mediterráneo occidental (Alicante, España) en época tardo-antigua. un espacio activo sin ciudad". *Anales de Prehistoria y Arqueología de Murcia*, 30, p. 55-83.
- TENDERO, E.; GUILBERT, A. i ORFILA, M. (2007): *La maqbara del Tossal de Manises (Alicante), t. I. Estudio Arqueológico*. Instituto Alicantino de Cultura "Juan Gil Albert", Alacant.

Organitza:

Hi col·laboren:

AJUNTAMENT DE VALÈNCIA

AJUNTAMENT de
RIBA-ROJA DE TÚRIA

Ajuntament de Liria